

CENSUS OF INDIA
1971

ગુજરાત
GUJARAT
SERIES 5

વસતિની રૂપરેખા
**A PORTRAIT OF
POPULATION**

by
C. C. DOCTOR
Of The Indian Administrative Service
Director of Census Operations, Gujarat

Published by
**UNIVERSITY BOOK PRODUCTION BOARD
GUJARAT**

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

: પ્રકાશક :

જે. બી. સ્ટેડિસ

અધ્યક્ષ

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

The translation work was undertaken by the census organization at the instance of the University Book Production Board which agreed to publish the Gujarati version of the book at its own cost.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૬

પાકલ : ૧૦૦૦

કિંમત રૂ. ૮-૦૦

“Published by the University Book Production Board, Gujarat State, under the Centrally Sponsored Scheme of Production of Books and Literature in Regional Languages at the University level, of the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Culture), New Delhi.”

: સુદક :

શ્રી ત્રિપુરા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

૧૯, આકાશગંગા સોસાયટી,

નવા વાડજ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

: મુખ્ય વિકેતા :

મેસર્સ બાલગોવિંદ બુક્સેલર્સ

બાલાહુમાન સામે,

ગાંધી રોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અને એ હેતુથી વિપુલ ગ્રંથસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે કેન્દ્રીય સરકારે આર્થિક સહાય આપીને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાની યોજના ધડી. તેને સાકાર કરવા માટે યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ રચવામાં આવ્યું.

૧૯૭૧ની જનગણનાની માહિતી યુનિવર્સિટીઓના સમાજવિદ્યા અને અર્થ-કારણના વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સામાન્ય વાચકને રાચક સ્વરૂપે મળી રહે એ હેતુથી આ યોજના અન્વયે વસતિની રૂપરેખા—ગુજરાત એ જનગણનાનું પુસ્તક પ્રકાશિત કરવાનું વિચારાયું. બોર્ડે ૧૯૭૩માં જનગણનાના નિયામકશ્રીના સહયોગથી નકશામાં ગુજરાત પ્રસિદ્ધ કથું હતું, એના સંદર્ભમાં આ પુસ્તક ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક જણાશે.

આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવાની સહાયતાપૂર્વક મંજૂરી આપવા માટે રજિસ્ટ્રાર જનરલ શ્રી આર. બી. ચારીનો તેમજ એ કાર્યમાં જરૂરી માર્ગદર્શન આપવા માટે શ્રી સી. સી. ડોક્ટર અત્યંત આભારી છું.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.
ઓગસ્ટ, ૧૯૭૬

જે. બી. સેડિલ
અધ્યક્ષ

આમુખ

ગુજરાતની વસતિની રૂપરેખાની આ પુસ્તિકામાં સને ૧૯૭૧ની વસતિ-ગણતરીમાં એકત્ર કરવામાં આવેલી માહિતીના આધારે ગુજરાતનાં મહત્વનાં પાસાંનું ચિત્ર આલેખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે. વસતિગણતરીનાં પ્રકાશનોમાં વસતિ અંગેના વિવિધ આંકડાઓ આપવામાં આવેલ હોય છે, જે સામાન્ય વાચકને રસપ્રદ હોતા નથી. આ પુસ્તિકામાં વસતિ અંગેની હકીકત રસપ્રદ અને આનંદદાયક થાય તે રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે. સ્થાનિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં તપાસવામાં આવેલ તેમ જ ભારતનાં અન્ય રાજ્યો અને વિશ્વના કેટલાક દેશો સાથે સરખાવવામાં આવેલ હકીકત ગુજરાતની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સમજવામાં મદદરૂપ થશે અને વસતિગણતરીના આ આંકડાઓના સમૂહને સમતુલિત અને યોગ્ય રીતે જોઈ શકાય તે માટેનું દષ્ટિબિંદુ પૂરું પાડશે.

સામાન્ય વાચકને તેમ જ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવી ખિનતાંત્રિક ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકની આવશ્યકતા ધણી સમયથી જણાતી હતી. આ બંને પ્રકારના વાચકોને લક્ષમાં રાખીને જ આ પ્રકાશન તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. રોજબરોજના જીવનમાં રપશર્તા વસતિના પ્રશ્નો કે જેનાથી ધણી લોકો અજાત હોય છે તેની રજૂઆત સરળ ભાષામાં કરવામાં આવેલ છે.

આ પુસ્તિકામાં વસતિ-વધારો અને વહીંચણી, જાતિ અને વય-જૂથ મુજબ વર્ગીકરણ, અક્ષરજ્ઞાન, અનુસૂચિત જાતિની વસતિ તેમ જ કામ કરનાર અને કામ નહીં કરનારનું વર્ગીકરણ રજૂ કરવામાં આવેલ છે અને આલેખો દ્વારા સમૂહ કરવામાં આવેલ છે.

સામાન્ય વાચકને અને વિદ્યાર્થીગણને જે આ પુસ્તક રસપ્રદ જણાશે તો તે તૈયાર કરવામાં લીધેલી જહેમત ખર આવી ગણાશે.

સી. સી. ડૉક્ટર
નિયામક, વસતિગણતરી
ગુજરાત, અમદાવાદ.
(૧-૮-૭૪)

પ્રાસ્તાવિક

વસતિની રૂપરેખાની આ નાની પુસ્તિકામાં સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી દ્વારા ઉપરિચિત થતું ગુજરાતની વસતિનું ચિત્ર રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. ગુજરાતમાંના સામાન્ય વાચકને આપણા રાજ્યની વસતિ અંગેની કેટલીક હકીકતોથી વાકેફ કરવાનો આનો હેતુ છે.

પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થશે કે વસતિગણતરીના આંકડાને આધારે રજૂ થતું ચિત્ર વાસ્તવિક હકીકત દર્શાવે છે? અને જો તેમ હોય તો શાથી? આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં આપણે ભારપૂર્વક એમ કહી શકીએ કે તે ખરેખર વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરે છે, કારણ કે આધુનિક વસતિગણતરી પદ્ધતિ દ્વારા વસતિગણતરી સમયનું વસતિ અંગેનું અભેદગ્રામી ચિત્ર રજૂ કરવાનું તે સુંદર સાધન છે.

આથી આપણે વસતિગણતરી અને તેની ઐતિહાસિક ભૂમિકા તપાસવી ઉપયોગી થશે તેમ જ વસતિગણતરીના લગીરથ કાર્યને ક્ષમતાપૂર્વક પૂરું કરવા માટે જે વિશાળ વહીવટી-માળખું જરૂરી છે તેની હકીકત જાણવી પણ જરૂરી થશે.

માનવસમાજને માટે વસતિગણતરી એ કોઈ નવો અનુભવ નથી. ‘સેન્સસ’ શબ્દ એ મૂળ લેટિન શબ્દ ‘સેન્સસ’ ઉપરથી લેવામાં આવેલ છે, જેનો અર્થ “to assess” અથવા “to rate” એટલે કે “માપ કાઢવું” એમ થશે. ઈસવી-સન પૂર્વે ખીજા કે ત્રીજા સૈકામાં રોમમાં મેનિસ્ટ્રેટો કરવેરા નાખતા માટે તેમ જ સશક્ત પુખ્ત ઉંમરના પુરુષોને ફરજિયાત લશ્કરી સેવાઓમાં સામેલ કરવા માટેના અંદાજો કાઢવા ચોક્કસ વિસ્તારોમાં વસતિગણતરી કરતા. રોમના સામ્રાજ્યની પડતી અને ત્યારબાદ જાગીરદારી પદ્ધતિનો વિકાસ થતાં આવા વસતિગણતરીના કાર્યનો અંત આવેલો. એવું માનવામાં આવે છે કે ઈસવીસન પૂર્વે ત્રીસમા સૈકામાં બેબિલોન, ચીન અને ઇજિપ્તમાં એક અગર ખીજા પ્રકારે વસતિગણતરી કરવામાં આવતી. જૂના કરારનામામાં વસતિગણતરી અંગે ઉલ્લેખ છે. ઈસુ ખ્રિસ્તની પૂર્વે દેવદૂત મોજુસે ઇઝરાયેલના સૈનિકોની ગણતરી કરેલી. ત્યારબાદ ઈસવીસન ૧૦૮૧માં વિજેતા વિલિયમ મિલકત ધરાવતા અંગ્રેજોની જમીન અને તેની કિંમત આંકવા માટે ગણતરી કરેલી. ચંગીઝખાને પણ ૧૨મી સદીના અંતમાં તેમ જ ૧૩મી સદીની

શરૂઆતમાં તેણે જીતેલા પ્રદેશોમાં રહેતા લોકોની કર ભરવાની શક્તિનું માપ કાઢવા માટે વસતિગણતરી કરેલી.

આપણા દેશમાં ઇસવીસન પૂર્વે ત્રીજી સૈકામાં મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં ચર્મ મળેલ કૌટિલ્યના “અર્થશાસ્ત્ર”માં વસતિગણતરી અંગેનો ઉલ્લેખ છે અને વસતિ-ગણતરીના કાર્યને ચોક્કસ સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરેલ છે. કૌટિલ્ય મુનિએ કરવેરાના હેતુ માટે વસતિગણતરીના આંકડા એકત્ર કરવાની રાજનૈતિ તેના “અર્થશાસ્ત્ર”માં સ્પષ્ટવેલી છે. તેણે આ વિષય વિગતવાર વર્ણવેલ છે અને ફક્ત વસતિગણતરીની પદ્ધતિઓ જ નહીં પરંતુ ખેતી અને આર્થિક અસરચામતોની ગણતરીની પદ્ધતિ પણ દર્શાવેલ છે.

આથી એ ચોક્કસ છે કે વસતિગણતરી એ સંસ્કૃત માનવસમાજ માટે કોઈ નવો અનુભવ નથી. શરૂઆતથી જ માનવજાતને અને તેની પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થિત કરવા માટે માનવીનો આ સૌ પ્રથમ પ્રયાસ હતો અને તેમ બનવું જરૂરી પણ હતું. કારણ કે પ્રાચીન સમયમાં મહારાજાઓ માટે તેઓના વિસ્તારના રક્ષણ માટે તેમજ નવી નવી વસાહતો જીતવા માટે સશક્ત, યુવાન અને મજબૂત માનવીઓનું સૈન્ય ઊભું કરવાનું આવશ્યક હતું અને તેને માટે વસતિગણતરી જરૂરી હતી. તેવી જ રીતે વહીવટદારો નવા કરવેરા નાખવા માટે જમીનના પ્રકારો અને તેના ધારણ કરનારાઓની ગણતરી કરવાનું આવશ્યક ગણતાં. આ હકીકત દર્શાવે છે કે માનવસમાજને માટે વસતિગણતરી એ ધણી પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત પદ્ધતિ છે. જે કે જુદા જુદા સમયે અને જુદાં જુદાં સ્થળે જુદા જુદાં હેતુઓ માટે કરવામાં આવતી ગણતરીમાં થોડા ફેરફારો જરૂર રહેતાં પરંતુ વસતિગણતરી કરવી એ મૂળભૂત હેતુ એક જ હતો. જેમ જેમ સમાજમાં પ્રગતિ થતી ગઈ અને જુદી જુદી માહિતીની જરૂરિયાત વધતી ગઈ તેમ તેમ વસતિ-ગણતરી દ્વારા એકત્ર કરવામાં આવતી હકીકતો પણ વિસ્તૃત થતી ગઈ અને તેમાં ચોક્કસાઈ પણ જરૂરી થઈ પડી.

ભારતમાં પુરાતન સમયથી વસતિગણતરીની જાણકારી હતી અને જુદા જુદા સમયે આ વિશાળ ઉપખંડના જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રાચીન સમયમાં વસતિગણતરી કરવામાં આવતી. પ્રાચીન ભારતના સુવર્ણયુગમાં આ હકીકત હતી, પરંતુ મધ્ય-યુગમાં આ પ્રકારના કાર્યોનો અંત આવેલો અને વિશ્વના અન્ય દેશોની જેમ ભારતમાં પણ વસતિગણતરીના આ કાર્યોનો અંત આવેલો. આ ઉપખંડમાં મધ્યયુગમાં પ્રવર્તતી અરાજકતા અને રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે સતત લડાઈઓ અને અનેક

રજવાડાંઓને લઈ ને વસતિગણતરીનું કાર્ય કે જે શાંત સમયમાં જ શક્ય છે તે આ પરિસ્થિતિમાં સંભવી શકે નહીં તે હકીકત છે. આથી મધ્યયુગના રાજ્ય-વહીવટમાં વસતિગણતરીના કાર્યે પીછેહઠ કરેલી. પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આગમનથી આ વિશાળ ઉપખંડમાં વસતિગણતરીની આવશ્યકતા પુનઃ જણાઈ આવી. સંરક્ષણ, મહેસૂલ અને કર વસૂલાત, વેપાર અને વાણિજ્યના નફાકારક વ્યવસાયોમાં વસતિની રોજગારી તેમ જ માનવસંપત્તિના પૂરેપૂરા ઉપયોગ માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, તેના વધતા વિસ્તારોની વસતિના અંદાજ મેળવવા ઉત્સુક હતી. તેથી અમલદારોએ ઈ. સ. ૧૬૦૦થી વસતિગણતરીના અંદાજને માટે પ્રયત્ન શરૂ કરેલા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સનદી અધિકારીઓની કક્ષામાં સુધારો થતો ગયો અને ભારતીય ઉપખંડમાં વધુ ને વધુ વિસ્તાર તેમની હકૂમત તળે આવતો ગયો, તેમ તેમ ઝડપથી વસતિગણતરીના કાર્યમાં પણ સુધારો થતો ગયો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સનદી નોકરો દ્વારા વસતિગણતરીનું સુંદર કાર્ય આ સમયમાં થયેલું જણાય છે. જ્યારે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી બ્રિટિશ સરકારે સત્તાનો દોર હસ્તગત કર્યો ત્યારે વસતિગણતરીના કાર્યની પદ્ધતિ અને રીત લગભગ ચોક્કસ-પણે સ્થાપિત થઈ ગયેલી. એટલે બ્રિટિશ સરકારના અમલદારોએ તે તેમાં સુધારો કરવાનો હતો અને કાર્ય આગળ ધપાવવાનું હતું. આ કાર્ય તેઓએ સફળતા-પૂર્વક પાર પાડ્યું અને ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં ફક્ત બ્રિટિશ સરકારની હકૂમત હેઠળના વિસ્તારમાં જ નહીં; પરંતુ બાંતનાં રજવાડાંઓમાં પણ આ કાર્ય સારી એવી ચોકસાઈપૂર્વક કરવામાં આવતું હતું.

તે દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ૧૮૦૧થી વસતિગણતરીનું કાર્ય શરૂ થયેલું અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ બ્રિટિશ હકૂમત તળેનાં સંસ્થાનોની પણ વસતિની સંખ્યા જાણવા આતુર હતી. વ્યવસ્થિત વસતિગણતરીના કાર્ય માટે થોડો સમય લાગેલો પરંતુ ૧૮૨૦ અને ૧૮૩૦ની સાલમાં વસતિગણતરી કરવામાં આવેલ. જે કે આધુનિક જરૂરિયાત મુજબની વસતિગણતરી નહીં પરંતુ તે સમયના સંજોગો પ્રમાણે આ ગણતરી દ્વારા સારા એવા અંદાજને ઉપલબ્ધ થઈ શકેલ અને આ ગણતરીથી આધુનિક વસતિગણતરીની ભૂમિકા પણ તૈયાર થઈ. સને ૧૮૩૦માં હેનરી વોલ્ટરે ઢાકા શહેરની વસતિગણતરી કરેલી, જે ભારતના શહેરની પ્રથમ પૂર્ણ વસતિગણતરી હતી અને તેમાં વસતિનું જાતિ-પ્રમાણ, વય-જૂથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ તેમ જ ધરો અને આધકામને, આધકામના પ્રકાર, મજલાઓ અને અન્ય સુવિધાઓ મુજબ વહેંચવામાં આવેલ તેમ જ હોટલ અને સંસ્થામાં રહેતી વસતિ તેમ જ ૧૩૨ જાતિ-વ્યવસાય મુજબ વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું.

આ વસતિગણતરીની પ્રવૃત્તિઓથી ભારતમાં દર દસ વાર્ષિક વસતિગણતરી કાર્યનો જન્મ થયો. સને ૧૮૫૬માં, ભારત સરકારે ૧૮૬૧માં વસતિગણતરી કાર્ય માટે સાધનો નક્કી કરવાનું વિચારેલ. પરંતુ ૧૮૫૭ અને ત્યારપછીના બળવાને લઈને આ કાર્ય મુલતવી રહેલ. તેમ છતાં જુદા જુદા વિસ્તારોમાં વસતિગણતરીનું કાર્ય ચાલુ રહેલ. તે દરમિયાન લોર્ડ મેયો ગવર્નર જનરલ તરીકે નિભાયા અને ડાયર્યુ. ડાયર્યુ. હન્ટર ૧૮૬૬માં રેટિરિટકલ સર્વેના ડાયરેક્ટર જનરલ નિભાયા. આ બંનેના સંયુક્ત નેતૃત્વ હેઠળ રેટિરિટકલ કાર્યાલયની પ્રગતિ ઝડપી બની. સને ૧૮૬૫માં ભારત સરકાર અને બ્રિટિશ સરકારે ૧૮૭૧માં ભારતમાં વસતિ-ગણતરી કરવી તે સિદ્ધાંતમાં સ્વીકાર્યું અને સને ૧૮૬૭ થી ૧૮૭૨ દરમિયાન આ દેશના શક્ય તેટલા લોકોની ગણતરી કરવામાં આવેલી. સને ૧૮૭૨ની આ વસતિ-ગણતરી એક સમયે કરવામાં નહીં આવેલી તેમ જ બ્રિટિશ હકૂમત હેઠળનો સમગ્ર વિસ્તાર આવરી લેવામાં આવેલો નહીં તેમ જ તે કાર્યનું કેન્દ્ર દ્વારા નિરીક્ષણ થયેલ નહીં અને એકત્રીકરણ પણ થયેલ નહીં; પરંતુ તે ગણતરીમાં એક સરખાં પત્રકો હતો અને આધુનિક વ્યાખ્યાઓનો ઉપયોગ થયેલો. પરંતુ આધુનિક વસતિ-ગણતરીની દૃષ્ટિએ તેની મર્યાદાઓ પણ રપષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેથી ૧૮૮૧ની વસતિગણતરી સમયે પૂર્ણ વિચારણા કર્યા બાદ તેને વધુ આધુનિક બનાવવામાં આવેલ. આ વસતિગણતરીનું કાર્ય ત્યારબાદ ૮૦ વર્ષ સુધી ભારતના સામાજિક માળખાનું ચિત્ર રજૂ કરતું, વિશ્વના અન્ય દેશોની જેમ, એક પૂર્ણ તપાસકાર્ય માત્ર નથી, પરંતુ ભારતના ભાષાકીય મોજાણી જેવું બન્યું અને અપવાદરૂપ કાર્ય પૂરું કરવા માટે પણ જવાબદાર છે.

આ ઐતિહાસિક ભૂમિકા આપણે અહીં પૂરો કરીએ અને છેલ્લે તે હરીકત યાદ રાખીએ કે આધુનિક વસતિગણતરીનો પાયો ૧૮૬૭-૭૨માં નાખવામાં આવેલ છે, જેને આપણે સને ૧૮૭૨ની વસતિગણતરી કહીએ છીએ. ત્યારબાદ પ્રથમ સળંગ, એકસત્રી અને પૂર્ણ વસતિગણતરી સને ૧૮૮૧માં કરવામાં આવેલ અને ત્યારબાદ દર દસ વરસે નિયમિતપણે ભારતમાં વસતિગણતરી કરવામાં આવેલી છે.

ભારતની વસતિગણતરીના આ લાંબા અને ઉજ્જવળ ઇતિહાસ દરમિયાન તેનું કાર્ય ફક્ત વસતિની સંખ્યા ગણવા પૂરતું મર્યાદિત રહેલ નથી. આ મર્યાદિત કેવું ઉપરાંત આ દેશની વસતિનાં બીજાં અનેક પાસાં જેવાં કે વિવિધ ભાષાઓ, જાતિઓ, સંસ્કૃતિ, ધર્મો, આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને તેના બીજા અનેક વસતિ અંગેના અભ્યાસના પાયારૂપ વિષયો અંગેની મૂલ્યવાન માહિતી પણ એકત્ર કરેલ છે.

સ્વતંત્ર ભારતને આ વિવિધ અનુભવવાળો અને મૂલ્યવાન વારસો ધરાવતું વસતિ-શાસ્ત્ર અને અંકશાસ્ત્રનું કાર્યાલય ઉપલબ્ધ થયું છે. સને ૧૯૪૮માં દર દસ વરસે વસતિગણતરીને ફરજિયાત બનાવતો 'સેન્સસ ઓફ્ટ' પસાર કરવામાં આવેલ છે. સને ૧૯૫૧ની વસતિગણતરી સુધી વસતિગણતરી કાર્યાલય કાયમી પાયા ઉપર ગોઠવવામાં આવેલ નહીં; પરંતુ ટૂંકા સમય માટે આ કાર્યાલય યોજવામાં આવતું અને વસતિગણતરી કાર્ય પૂર્ણ થયેથી સમેટી લેવામાં આવતું. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી બાદ વસતિગણતરી કાર્યાલયને કાયમી સ્વરૂપ આપવામાં આવેલ છે.

હવે આપણે આ વિશાળ કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટેનું વહીવટી-માળખું જોઈએ. વસતિગણતરી એ કેન્દ્ર સરકારનો વિષય છે. આ માટે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ “રજિસ્ટ્રાર જનરલ એન્ડ સેન્સસ કમિશનર ઓફ ઇન્ડિયા”ના આધિપત્ય તળે સેન્સસ કમિશનનું કાર્યાલય આ કામગીરી કરે છે. રજિસ્ટ્રાર જનરલને વહીવટી અને ટેકનિકલ બાબતોમાં મદદ કરવા માટે નાયબ અને મદદનીશ રજિસ્ટ્રાર જનરલો નીમવામાં આવેલા છે. રજિસ્ટ્રાર જનરલની કચેરીમાં વિવિધ વિભાગો પાડવામાં આવેલા છે અને દરેક વિભાગ વસતિગણતરીનાં મહત્વનાં અંગે જેવાં કે ભાષા, સામાજિક અભ્યાસ, નકશાશાસ્ત્ર વગેરેમાં નિષ્ણાત વિભાગ તરીકેની કામગીરી બજાવે છે. વસતિગણતરી કાર્ય અંગેની નીતિના દરેક પ્રશ્નો રાષ્ટ્રીય સ્તરે નક્કી થાય છે અને તેનો અમલ સેન્સસ કમિશન દ્વારા થાય છે. રાજ્યકક્ષાએ નિયામક, વસતિગણતરીનું તંત્ર છે, જે સેન્સસ કમિશનરને જવાબદાર છે. રાજ્યકક્ષાના તંત્રના વડા તરીકે નિયામક વસતિગણતરી કાર્ય કરે છે. તેઓના કાર્યમાં મદદ માટે અને ક્ષેત્રકાર્ય માટે વડા મથકે વહીવટી વ્યવસ્થા માટે અને વસતિગણતરીના આંકડાનું એકત્રીકરણ અને વર્ગીકરણ માટે નાયબ અને મદદનીશ નિયામકો નીમવામાં આવે છે. દરેક રાજ્યમાં વસતિગણતરીનું કાર્ય રાજ્ય સરકારના કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જિલ્લા વહીવટીતંત્રના વડાને દરેક જિલ્લામાં સેન્સસ અધિકારી તરીકે નીમવામાં આવે છે અને તેણે જિલ્લામાં સમગ્ર વિસ્તારમાં તેની નીચેના કર્મચારીઓ મારફત વસતિગણતરીનું કાર્ય કરવાનું હોય છે. પ્રાંત ઓફિસરો અને મામલતદારોને પણ તેઓની હકૂમત નીચેના વિસ્તાર માટે વસતિગણતરી અધિકારી નીમવામાં આવે છે. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, નગરપાલિકાઓ, જંગલ તળેનાં ગામડાંઓ, રેલવે કોલોની વગેરે વિસ્તારો માટે સ્થાનિક સંસ્થાના વડાઓને અને વહીવટી વડાઓને વસતિઅધિકારી તરીકે નીમવામાં આવે છે. આ બધી નિમણૂકો

‘સેન્સસ ઓફ્ટ’ની નીચે કરવામાં આવે છે અને આ કાયદાની રૂએ તેઓને અમુક ફરજો બજાવવાની જવાબદારી ઉઠાવવાની હોય છે. વસતિગણતરીનું કાર્ય જુદાં જુદાં ખાતાના કર્મચારીઓને ગણતરીદારો તરીકે નીમી તેમની મારફત કરાવવામાં આવે છે. મોટા ભાગે આ કર્મચારીઓમાં મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, નગરપાલિકાઓ, નગરપંચાયતોને! કર્મચારીગણ તેમ જ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને મહેસૂલ ખાતાના તલાટીઓ હોય છે. ખાસ વિસ્તારો જેવા કે જંગલ હકુમત તળેનાં ગામડાંઓ, રેલવે કોલોની અને તેવા અન્ય વિસ્તારો માટે જે તે ખાતાના કર્મચારીઓને ગણતરીદાર તરીકે નીમવામાં આવે છે. સેન્સસ કમિશનની કચેરી તરફથી રાજ્યરક્ષાના તંત્રને વસતિ અંગેની તાલીમ આપવામાં આવે છે અને તે કચેરી તરફથી જરૂરી સૂચનાઓ અને હુકમો આપવામાં આવે છે. રાજ્યરક્ષાના તંત્ર તરફથી જિલ્લારક્ષાએ તાલીમ આપવામાં આવે છે અને જિલ્લારક્ષાના અધિકારીઓ તેની તળેના વસતિગણતરી અધિકારીઓને તાલીમ આપે છે અને આ તાલીમમાં રાજ્યરક્ષાની કચેરી તરફથી માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.

વસતિગણતરીનું ક્ષેત્રકાર્ય પૂરું થયા બાદ તેને લગતું બધું જ દફતર (રેકર્ડ) રાજ્યરક્ષાની નિયામકશ્રીની કચેરીએ એકત્રીકરણ માટે મોકલવામાં આવે છે. વસતિગણતરીની રાજ્યરક્ષાની કચેરી આ માહિતીના એકત્રીકરણ, વર્ગીકરણ વગેરે માટે ટેબ્યુલેશન ઓફિસો દ્વારા સમય માટે ખોલે છે અને આ વિભાગીય ટેબ્યુલેશન કચેરીઓમાં વસતિગણતરી અંગેનાં પત્રકો પૈકીની માહિતી નાંખી અને મદદનીશ નિયામકો અને ખીળ વહીવટી અને ટેકનિકલ કર્મચારીઓના માર્ગદર્શન તળે એકત્ર કરવામાં આવે છે. એક વખત વિભાગીય કચેરીઓમાં જિલ્લા, તાલુકા કે અન્ય એકમ પ્રમાણે માહિતી એકત્ર થાય અને ટેબ્યુલેટ થાય તેમ જ વર્ગીકરણ થઈ અને કોઠાઓ તૈયાર થાય ત્યારે તે માહિતીને રાજ્યરક્ષાએ મોકલવામાં આવે છે, જ્યાં તે માહિતીને રાજ્યરક્ષાએ એકત્ર કરવામાં આવે છે, ચકાસણી કરવામાં આવે છે અને પ્રકાશન માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

વસતિગણતરીનું સમગ્ર કાર્ય ઝંજીવટથી મોકલવામાં આવે છે અને કોઈ પણ હકીકત ઉપર દુર્લભ સેવામાં આવતું નથી. સામાન્ય રીતે વસતિગણતરીના ક્ષેત્રકાર્ય માટે ચાલુ વહીવટી માળખું જ અનુકૂળ પડે છે. સમગ્ર રાજ્યને અસંખ્ય એવા ગણતરીદારના દરેક ખલોકમાં વિભાગી નાંખવામાં આવે છે અને ગણતરીદારના દરેક ખલોકને ગણતરીદારના ચાર્જમાં મુકવામાં આવે છે અને તે ખલોકમાં ગણતરીનું કાર્ય કરવાની જવાબદારી તેને સોંપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે

ગામડું જે નાનામાં નાનું વહીવટી એકમ છે તેને ગણતરીદારના એક પ્લોક તરીકે અનુકૂળ એકમ ગણી શકાય. જે કોઈ ગામડું મોડું હોય અને એક ગણતરીદાર નિયત સમયમર્યાદામાં ગણતરી કરી શકે તેમ ન હોય તો તેવા ગામની ગણતરી માટે એકથી વધુ ગણતરીદારો નીમવામાં આવે છે. આથી ઊલટું શહેરી વિસ્તારમાં કે જ્યાં ગામડા જેવું કોઈ નાનું વહીવટી એકમ નથી, ત્યાં નગરપાલિકાઓના ચાલુ વોર્ડને નાના એકમ તરીકે ગણી ગણતરીદારના પ્લોકમાં વિભાગી નાખવામાં આવે છે અને આવા દરેક પ્લોક દીઠની ગણતરીદારની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. ગણતરીદારના પ્લોક બનાવતી વખતે દરેક પ્લોકની હદ સ્પષ્ટ અંકિત કરવામાં આવે છે કે જેથી કોઈ એક ગણતરીદાર બીજા ગણતરીદારની હદમાં ગણતરી ન કરે. પ્લોકની આ હદો સ્પષ્ટ કરવા માટે એક ઓળખી શકાય તેવી શેરીથી બીજા ઓળખી શકાય તેવી શેરી સુધી અને એક ધર નાંખરથી બીજા ચોક્કસ ધર નાંખર સુધી સ્પષ્ટતા આપવામાં આવેલી હોય છે. વસતિગણતરીનું કાર્ય પૂરું કરવાની સમયમર્યાદા, પ્રશ્નોત્તરીમાં આવરી લેવાયેલ વિગતો, રહેણાંકને પ્રકાર, વસતિની ગીચતા વગેરે અનેક બાબતો ધ્યાનમાં લઈને ગણતરીદારના પ્લોકનું આદર્શ કદ કેટલું હોવું જોઈએ તે અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવે છે. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી માટે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આદર્શ પ્લોકનું કદ ૭૫૦ થી ૧,૦૦૦ વ્યક્તિઓને આવરી લેતું અને શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્લોકનું કદ ૬૦૦ થી ૭૫૦ વ્યક્તિને આવરી લેતું નક્કી કરવામાં આવેલ હતું; પરંતુ આ કદ જરૂરિયાત પ્રમાણે વધારી અને ઘટાડી શકાય. માટે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૬૦૦ થી ૧,૧૫૦ સુધી અને શહેરી વિસ્તારમાં ૫૦૦ થી ૮૫૦ સુધી છૂટછાટ મૂકવામાં આવેલી.

ભારતની વસતિગણતરી વિશ્વમાં તેના નમૂનેદાર કાર્ય માટે જાણીતી છે. આ સિદ્ધિ કેવી રીતે મેળવેલ છે? આપણે જોયું કે વસતિગણતરી તંત્ર રાષ્ટ્રીય સ્તરથી રાજ્ય સ્તરે, જિલ્લા સ્તરે અને જિલ્લે ગ્રામ સ્તર સુધી સારી રીતે ગોઠવાયેલ છે. એક વખત ગણતરીદારોના પ્લોકની હદો નક્કી થઈ જાય અને ગણતરીદારની નિમણૂક થઈ જાય અને તેઓની તાલીમ બાદ ફક્ત એક જ ચોકસાઈ કરવાની રહે છે કે કોઈ વ્યક્તિની ગણતરી એકથી વધુ વખત ન થાય તેમ જ કોઈ ગણાયો વગરની રહી ન જાય અને નિયત સમયમર્યાદામાં ગણતરીદારનું કાર્ય પૂરું થાય. ગણતરીનું કાર્ય એક જ દિવસમાં થઈ જતું નથી; પરંતુ તેના માટે જરૂરી દિવસો મુકરર કરેલ હોય છે. તે દરમિયાન ગણતરીદાર ઘરે ઘરે ફરીને જે તે

ધરોમાં સામાન્ય રીતે વસવાટ કરતા અને ગણતરીના સમયમાં હાજર હોય તેવી દરેક વ્યક્તિની ગણતરી કરે છે. ધરખાર વગરનાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ધરખાર વગરનાં ક્યાં ક્યાં રથજોડે વસે છે તેની નોંધ ગણતરીદારો રાખે છે અને નિયત સમયે જે રથજો ધરખાર વગરના માણસો માલૂમ પડેલ હોય ત્યાં તેમની નોંધ કરવામાં આવે છે.

સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરીથી આ કાર્યને વધારે પૂર્ણ બનાવવામાં આવેલ છે. આનો મોટો યશ વસતિગણતરી પૂર્વે કરવામાં આવતી ધરગણતરીને કાળે જાય છે. ગણતરીદાર વસતિગણતરીનું કાર્ય શરૂ કરે તે અગાઉ તેણે તેને ઓછસંખ્યલોકમાં આવેલ દરેક ધરની યાદી તૈયાર કરવાની હોય છે અને દરેક ધરમાં રહેતાં કુટુંબોને પણ ગણવાના હોય છે. આથી ગણતરીદાર એક ઘેરથી બીજે ઘેર ફરીને એક પણ ઘર કે કુટુંબને બૂલ્યા વગર નોંધ કરે છે અને કોઈ પણ ઘર કે કુટુંબમાં રહેતી એક પણ વ્યક્તિ નોંધ્યા વગરની રહી જતી નથી તેમ જ એકથી વધુ વખત નોંધાતી નથી. આ પ્રથામાં દ્રક્ત ધરખાર વગરના નોંધાયા સિવાયના રહી જાય છે અને તેઓને આગળ દર્શાવ્યા મુજબ વસતિગણતરીની મુકરર તારીખની આગલી રાત્રીએ જે રથજો હોય તે રથજો નોંધવામાં આવે છે. હોડીઓ, વહાણો કે રીમશોમાં હોય તેઓની પણ નોંધણી કરવામાં આવે છે. સમુદ્ર અગર નદીઓમાં, હોડીઓમાં રહેતા લોકોને પણ નોંધવામાં આવે છે.

ભારતીય વસતિગણતરી જેવું વિરાટ વહીવટીકાર્ય સર્વેના સામૂહિક સહયોગથી પાર પાડવામાં આવે છે. આ કાર્યની સુંદર સફળતા માટે ભારતના નાગરિકોનો સહકાર અને વસતિગણતરીનું ક્ષેત્રકાર્ય કરવા માટે રોકવામાં આવતા માનદ્ કાર્યકરોના મોટા સમુદાયને કાળે જાય છે.

આ વસતિની રૂપરેખા સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરીના આંકડાઓ ઉપર આધારિત છે. તેથી વસતિગણતરીના નિયત કરેલાં જુદાં જુદાં પત્રકો અને તેની દરેક બાબત માટેની વ્યાખ્યાઓ અને પર્યાય જોઈએ. આ પ્રશ્નોત્તરી અને વ્યાખ્યાઓ લાંબી ચર્ચાવિચારણાને અંતે અને ક્ષેત્ર-ચકાસણી પછી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ આંકડાઓના ઉપયોગ કરનારાઓ તરફથી વધુ ને વધુ માહિતી ઉપલબ્ધ કરવા માટે વસતિગણતરી કાર્યાલયને સૂચવવામાં આવે છે. પરંતુ આ અમર્યાદિત માગણીઓને સામેલ કરવાનું શક્ય થતું નથી. પ્રશ્નોત્તરીના પ્રશ્નો નક્કી કરવા માટે ગણતરીદારની કક્ષા અને શક્તિ અને ઉપલબ્ધ બાબતોની અમર્યાદા તેમ જ સમયઅમર્યાદા વગેરે અનેક કારણોને લઈને શક્ય તેટલી વધુ માહિતી

ઉપલબ્ધ થઈ શકે તે માટે પ્રશ્નોત્તરી તૈયાર કરવામાં આવે છે અને જે માહિતી યોગસાધથી સફળતાપૂર્વક ઉપલબ્ધ થઈ શકે અને વધુમાં વધુ જરૂરિયાત પૂરી પાડી શકે તે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરી અને દરેક બાબતની વ્યાખ્યાઓ નક્કી કરવામાં આવે છે.

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરીનું મુખ્ય પત્રક એ 'વ્યક્તિગત રિલે' છે, આ પ્રશ્નોત્તરીમાં ૧૭ પ્રશ્નો છે અને તે દરેક વ્યક્તિ માટે ભરવામાં આવેલ. અમુક પ્રશ્નોના પેટાપ્રશ્નો પણ હતા અને મોટા ભાગના આંકડાઓ અને ટેબ્યુલેશન આ પત્રકના પ્રશ્નો ઉપરથી તારવવામાં આવેલ છે. દરેક વ્યક્તિને તેનું નામ, જાતિ અને ઉંમર પૂછવામાં આવેલ. નામ ફક્ત તેની ઓળખ માટે પૂછવામાં આવેલ અને જાતિ અને ઉંમરના પ્રશ્નો ઉપરથી વસતિની મૂળભૂત હકીકત એવી 'જાતિ' અને 'ઉંમર' અંગેની માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તે હેતુ હોય છે. દરેક વ્યક્તિને કુટુંબના મુખ્ય માણસ સાથેના સંબંધ અંગેના પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલ. વસતિગણતરીના હેતુ માટે જે વ્યક્તિ કુટુંબ સંબંધી નિર્ણયો લઈ શકે તેને કુટુંબનો વડો ગણવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિના સંબંધમાં દરેક વ્યક્તિને સંબંધ નોંધવામાં આવે છે. આ પ્રશ્ન દ્વારા કુટુંબની સભ્યસંખ્યા અને બંધારણ અંગેની અગત્યની હકીકત મળી શકે છે. વૈવાહિક દરજ્જા અંગેના પ્રશ્ન પણ પૂછવામાં આવે છે અને તેમાં વ્યક્તિ પરિણીત છે કે અપરિણીત અથવા વિધુર-વિધવા છે કે છૂટાછેડા લીધેલ અથવા ત્યક્તા છે, તે અંગેની હકીકત નોંધવામાં આવેલી. વસતિગણતરીના સમયે પરિણીત સ્ત્રીને માટે એક વધારાનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલો, જેમાં તે સ્ત્રીની લગ્ન સમયની ઉંમર અને છેલ્લા એક વર્ષમાં બાળકનો જન્મ થયેલ કે નહીં તે પૂછવામાં આવેલ. આ પ્રશ્નોત્તરીના પ્રશ્ન ૭, ૮ અને ૯ સ્થળાંતર અંગેના હતા. પ્રશ્ન ૭માં વ્યક્તિનું જન્મસ્થળ પૂછવામાં આવેલ અને તે ગામકું કે શહેર હતું તે પૂછવામાં આવેલ તેમ જ જન્મસ્થળનો જિલ્લો, રાજ્ય અને દેશની હકીકત પણ પૂછવામાં આવેલ. આ જ પ્રશ્નો વસવાટના છેલ્લા સ્થળ માટે પણ પૂછવામાં આવેલ અને ગણતરીના સ્થળે કેટલા સમયથી રહે છે તે પ્રશ્ન પણ પૂછવામાં આવેલ. આ પ્રશ્નો વસતિના સ્થળાંતર અંગેની હકીકત મેળવવા માટે પૂછવામાં આવેલ. પ્રશ્ન ૧૦ ધર્મ અંગેનો હતો અને દરેક વ્યક્તિ કયો ધર્મ પાળે છે તેની નોંધ તેમાં કરવામાં આવેલ. પ્રશ્નો ૧૧ થી ૧૫ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ, અક્ષરજ્ઞાન, ગણતરીની કક્ષા, માતૃભાષા અને બીજી ભાષાની જાણકારી અંગેના હતા. આ પ્રશ્નોમાં દરેક વ્યક્તિ અનુસૂચિત

જાતિ કે જનજાતિની છે તે નોંધવાનું હતું તેમ જ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે કે અલભ્ય છે તે નોંધવાનું હતું. જે વ્યક્તિ સમજપૂર્વક કોઈ પણ ભાષામાં લખી અને વાંચી શકે તે વ્યક્તિને અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકે ગણવામાં આવેલ. અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી દરેક વ્યક્તિ એ કેટલા ધોરણ પાસ કરેલ છે તેમ જ અભ્યાસની કઈ શાખામાં અભ્યાસ કરેલ છે. તેની પણ નોંધ કરવામાં આવેલ. માતૃભાષા ઉપરાંત બીજી ભાષાની હકીકત પણ નોંધવામાં આવેલ. પ્રશ્ન ૧૬માં ૬ પેટા-પ્રશ્નો હતા અને આ દરેક પ્રશ્ન વ્યક્તિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ અંગેના હતા. પ્રશ્ન ૧૬ અ દ્વારા ‘વ્યક્તિ કામ કરનાર છે કે નહીં કરનાર’ છે તેની નોંધ કરવામાં આવેલ અને ‘કામ કરનાર’ કે ‘કામ નહીં કરનાર’ ચોક્કસ કયા કાર્યમાં રોકાયેલ છે તેની નોંધ કરવામાં આવેલ. ‘કામ કરનાર’ના વિસ્તૃત વર્ગીકરણ ચાર મુખ્ય વિભાગોમાં કરવામાં આવેલ, જેમ કે ખેડૂન, ખેતમજૂર, ગૃહઉદ્યોગ અને અન્ય કામ. જ્યારે કામ નહીં કરનારનું ગૃહકામ, અભ્યાસ, નિવૃત્ત, આશ્રિત, ભિખારી અથવા આજીવિકાના કોઈ સાધન વગરની વ્યક્તિ, જેલ અથવા તેવી સંસ્થાના કેદી વગેરે અને તે ઉપરાંત આર્થિક રીતે બિનપ્રવૃત્ત વ્યક્તિઓ જે ઉપરના વર્ગીકરણમાં ન આવતી હોય તેવી દરેકને નોંધવામાં આવેલ. આ પ્રશ્નના બાકીના પાંચ પેટાપ્રશ્નો ફક્ત “ગૃહઉદ્યોગ અને અન્ય કામ કરનાર” માટેના હતા. આ પેટાપ્રશ્નોમાં કામનું સ્થળ, જે સંસ્થામાં વ્યક્તિ કામ કરતી હોય તે સંસ્થાનું નામ, ઉદ્યોગધંધા, વેપાર કે નોકરીનો પ્રકાર અને કામનો પ્રકાર અને કામ કરનારનો વર્ગ જેમ કે નોકર છે કે માલિક છે કે એકલો કામ કરનાર કે કુટુંબનો કામ કરનાર છે તેની નોંધ કરવામાં આવેલી. પ્રશ્ન ૧૭માં ૬ પેટા પ્રશ્નો ૨ થી ૬ પ્રશ્ન ૧૬ના પેટાપ્રશ્નો મુજબના જ હતા. આ પ્રશ્નો ગૌણ કામ માટેના હતા અને દરેક વ્યક્તિ પછી તે પ્રશ્ન ૧૬માં “કામ કરનાર” નોંધાયેલ હોય કે પછી “કામ નહીં કરનાર” નોંધાયેલ હોય તે દરેકને પૂછવામાં આવેલ અને ગૌણ કામ અંગેની હકીકત નોંધવામાં આવેલ.

દરેક વ્યક્તિ અંગેની આ માહિતીને એકત્ર કરી, ટેપ્યુલેટ કરી અને સમગ્ર રાજ્યની હકીકત મેળવવામાં આવેલ છે, જેના આધારે આ રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. યુજરાતની વસતિ અંગેનાં મૂળભૂત પાસાંઓનું વિસ્તૃત ચિત્ર આપવાનો પ્રયાસ માત્ર કરવામાં આવેલ છે. આ રૂપરેખામાં વસતિનું કદ, તેની વહેંચણી અને ધનતા, છેલ્લા થોડા દાયકાઓમાં તેની વૃદ્ધિ, ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તાર મુજબ વસતિની વહેંચણી, જાતિપ્રમાણ અને અક્ષરજ્ઞાન અંગેની હકીકત આવરી લેવામાં

આવેલ છે. આ ઉપરાંત માતૃભાષા, ધર્મ, રોજગાર અંગેની હકીકતનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત સમાજના નાના વર્ગો જેવા કે અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ અંગેની હકીકતનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આ રૂપરેખામાં આપેલ હકીકત ઉપરાંત જે કોઈ વાચકને વધુ વિગતવાર માહિતી જાણવી હોય તે; વસતિગણતરી અંગેના વિષયવાર જુદા જુદા વસતિગણતરીનાં પ્રકાશનો, જેમાંનાં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ થર્ષ ચૂકેલાં છે અને કેટલાંક પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે તેમાં વિરતૃત હકીકત ઉપલબ્ધ થશે.

હવેનાં પ્રકરણોમાં આપણે સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી દ્વારા પ્રાપ્ત થતી માહિતીના આધારે વસતિ અંગેની વાત કરીશું.

અનુક્રમણિકા

નંબર	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧.	વસતિનું કદ અને વહેંચણી	૧
૨.	ગ્રામ્યવાસીઓ અને શહેરવાસીઓ	૬૫
૩.	પુરુષ અને સ્ત્રીનું પ્રમાણ અને વય	૯૧
૪.	અક્ષરજ્ઞાન	૧૦૮
૫.	આપણી માતૃભાષાઓ	૧૨૧
૬.	આપણા ધર્મો	૧૩૪
૭.	અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ	૧૪૬
૮.	આપણી મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ	૧૬૧
૯.	ઉપસંહાર	૧૭૬

વસતિનું કદ અને વહેંચણી

વસતિનું કદ :

ગુજરાત અંગેની કોઈ વાતની શરૂઆત કરીએ તો પ્રથમ આપણી વસતિ કેટલી છે તે પ્રશ્ન ઉપરિચિત થશે. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ આપણી સંખ્યા ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ લોકોની છે, જેઓ રાજ્યના ૧૯ જિલ્લાઓ, ૧૮૪ તાલુકાઓ, ૨૧૬ શહેરો અને ૧૮,૬૯૭ ગામડાંઓમાં વસે છે. શું આ સંખ્યા વધારે છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે આ હકીકત કર્મ રીતે જોઈએ છીએ તે ઉપર આધારિત છે. સામાન્ય રીતે આ ઘણી બાબતો સાથે સંબંધિત સવાલ છે અને દરેકના દૃષ્ટિબિંદુ આ બાબતમાં અલગ હોઈ શકે. જે આપણે ગુજરાત રાજ્ય જેટલું જ લગભગ કદ ધરાવતા ભારતનાં અન્ય રાજ્યો અને વિશ્વના અમુક દેશો સાથે ગુજરાતની સરખામણી કરીએ તો કદાચ આ પ્રશ્નનો અંશતઃ જવાબ મળી રહે. ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ૧,૯૫,૯૮૪ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે ભારતના ભૌગોલિક વિસ્તારના ૫.૯૮ ટકા થાય છે. એટલે કે ભારતની દર સો ચોરસ કિલોમીટર જમીનમાં છ ચોરસ કિલોમીટર ગુજરાતની છે. ગુજરાતના આ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ માનવીઓ વસે છે, જે ભારતમાં વસતા કુલ લોકોના ૪.૮૭ ટકા થાય છે. આ રીતે જોઈએ તો દર સો ભારતીયોમાં પાંચ ગુજરાતી છે. આ હકીકતની મૈસૂર રાજ્ય સાથે સરખામણી કરીએ. મૈસૂર રાજ્યનો વિસ્તાર ૧,૯૧,૭૭૩ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળના ૫.૮૫ ટકા થાય છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ મૈસૂર રાજ્ય લગભગ ગુજરાત જેટલું ગણાય. મૈસૂર રાજ્યની વસતિ ૨,૯૨,૯૯,૦૧૪ છે, જે ભારતની વસતિના ૫.૩૫ ટકા થાય છે. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાત કરતાં સહેજ નાના મૈસૂર રાજ્યમાં ગુજરાત કરતાં વધારે લોકો વસે છે. આ આંકડાઓને ધનતંત્રી દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ગુજરાતમાં ૧૩૬ વ્યક્તિઓ વસે છે, જ્યારે મૈસૂર રાજ્યમાં ૧૫૩ વ્યક્તિઓ રહે છે. હવે બિહાર રાજ્ય સાથે સરખામણી કરીએ. બિહાર રાજ્યનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧,૭૩,૮૭૬ ચોરસ કિલોમીટર

છે, જે ગુજરાતના ૧,૯૫,૯૮૪ ચોરસ કિલોમીટર કરતાં ઓછું છે, જ્યારે બિહાર રાજ્યમાં ૫,૬૩,૫૩,૩૬૯ લોકો રહે છે, જે ભારતની કુલ વસતિના ૧૦.૨૮ ટકા થાય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે બિહારમાં વસતિની ઘનતા સવિશેષ છે. દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ બિહારમાં ૩૨૪ વ્યક્તિઓ વસે છે, જે ગુજરાત રાજ્યના ૧૩૬ અને મૈસૂરના ૧૫૩ કરતાં ઘણી જ વધારે ગણાય. આ ઉપરથી જણાશે કે બિહાર અને મૈસૂર જે કે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાત કરતાં કદમાં નાના છે, છતાં તેની વસતિ ગુજરાત કરતાં વધુ છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે આ બંને રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાતની વસતિ સવિશેષ નથી. આ બંને રાજ્યો કરતાં ગુજરાતની વસતિની ઘનતા ઓછી છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ભારતમાં વસતિની ઘનતાના પ્રમાણ (દર ચોરસ કિલોમીટરે) ૧૭૮ કરતાં ઓછી છે.

વિશ્વના બીજા દેશોની સરખામણીમાં ગુજરાતને તપાસીએ. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાત જેટલું કદ ધરાવતા અને લગભગ સરખામણી થઈ શકે તેવા સમયે વસતિગણતરી થયેલા દેશો ઘણા ઓછા છે. પશુ ક્યુઆ, સિરિયા, ગિયાના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાતની લગભગના ગણાય. સિરિયાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૫,૧૮૦ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે ગુજરાત કરતાં ફક્ત ૧૦,૮૦૪ ચોરસ કિલોમીટર ઓછું ગણાય. આ દેશમાં ૧૯૭૦માં વસતિગણતરી થયેલી તે મુજબ તેની વસતિ ૬૨,૯૪,૦૦૦ છે, એટલે કે દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ફક્ત ૩૪ વ્યક્તિઓ વસે છે. ક્યુઆની વસતિગણતરી સને ૧૯૭૦માં થયેલી, તેનો વિસ્તાર ૧,૧૪,૫૨૪ ચોરસ કિલોમીટર છે, એટલે કે ગુજરાતના ક્ષેત્રફળ કરતાં ૮૧,૪૬૦ ચોરસ કિલોમીટર ઓછો વિસ્તાર ધરાવે છે. ક્યુઆની વસતિ ૮૫,૫૩,૩૯૫ છે. દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ક્યુઆમાં ૭૫ વ્યક્તિઓ વસે છે. ગિયાનાનું ક્ષેત્રફળ ગુજરાત કરતાં ૧૮,૯૮૫ ચોરસ કિલોમીટર વધુ છે. સને ૧૯૭૦ની વસતિગણતરી અનુસાર તેની વસતિ ૭,૧૪,૦૦૦ છે. આ આંકડાઓ જ દર્શાવે છે કે આ દેશોની વસતિમાં કેટલો મોટો તફાવત છે. આપણે વિસ્તાર અને વસતિના આંકડાઓને ટકાવાનીની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો તફાવત સ્પષ્ટ તરી આવશે. ક્યુઆનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં ૪૧.૫૬ ટકા ઓછો છે, જ્યારે તેની વસતિ ગુજરાત કરતાં ૬૭.૯૬ ટકા ઓછી છે, એટલે કે ગુજરાત અને ક્યુઆના વિસ્તારનું પ્રમાણ ૧૦૦ : ૫૮ છે, જ્યારે વસતિનું પ્રમાણ ૧૦૦ : ૩૨ છે. તેથી જ રીતે સિરિયાનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં ૫.૫૧ ટકા ઓછો છે, જ્યારે તેની વસતિ ગુજરાત કરતાં ૭૬.૪૨ ટકા ઓછી છે. આ જ પ્રમાણે ગિયાનાનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં ૯.૬૯ ટકા વધુ છે, જ્યારે તેની વસતિ ગુજરાતની વસતિના ફક્ત ૩.૭૭ ટકા જેટલી જ છે.

સને ૧૯૭૦માં વસતિગણતરી થયેલ ખીજા દેશો સાથે ગુજરાતને સરખાવીએ. જે કે કેટલાક દેશો વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાત કરતાં ઘણા જ મોટા છે, પરંતુ ઘણી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. આર્જેન્ટિનાનો વિસ્તાર ૨૭,૭૬,૮૮૯ ચોરસ કિલોમીટર છે, જ્યારે તેની વસતિ ૨,૩૩,૬૪,૪૩૧ છે; એટલે કે આર્જેન્ટિનાનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં તેર ગણો વધારે છે, જ્યારે તેની વસતિ ગુજરાતની વસતિના ૮૮ ટકા છે. તેથી જ રીતે ધાનાનો વિસ્તાર ૨,૩૮,૫૩૭ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તેની વસતિ ૮૫,૪૫,૫૬૧ છે; એટલે ધાનાનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં ૨૧-૭૧ ટકા વધારે છે, જ્યારે તેની વસતિ ગુજરાતની વસતિ કરતાં ૬૭-૯૯ ટકા ઓછી છે.

વિસ્તાર અને વસતિની દૃષ્ટિએ વિવિધ દેશો સાથે સરખામણી કરવા માટે વસતિની ઘનતા વધારે અનુકૂળ સાધન છે, એટલે કે ગુજરાત કે અન્ય દેશોમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ કેટલી વસતિ વહેંચાયેલી છે તે જાણવું જરૂરી છે. આ રીતે દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ગુજરાતની વસતિ ૧૩૬ લોકોની છે. આની સરખામણીમાં ગુજરાત કરતાં ઘણો વિશાળ દેશ આર્જેન્ટિનાની દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિ ફક્ત ૮ છે. તેથી જ રીતે ગુજરાત કરતાં કદમાં નાના ક્યુબાની દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ઘનતા ૭૫ વ્યક્તિની છે, જ્યારે ગિયાના જ ગુજરાત કરતાં થોડો વધુ વિસ્તાર ધરાવે છે, તેની ઘનતા ફક્ત ૩ છે અને પોલેન્ડ જે ગુજરાત કરતાં મોટો છે, તેની ઘનતા ૧૦૪ છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે ભારતનાં અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાતની વસતિ વધારે ન કહી શકાય, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય સરખામણીમાં વસતિનું પ્રમાણ જરૂર વધારે ગણી શકાય.

વસતિની વહેંચણી :

ઉપર આપણે વસતિની ઘનતા તપાસી અને જોયું કે દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ કેટલી વસતિ છે. પરંતુ ખરેખરી રીતે વસતિ રાજ્યના દરેક વિસ્તારમાં સપ્રમાણ વહેંચાયેલી હોતી નથી. અમુક વિસ્તારો એક અથવા ખીજા કારણે બિન-વસવાટી હોય છે, જ્યારે કેટલાક વિસ્તારમાં વસતિનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. ગુજરાતમાં આપણે શી રીતે વહેંચાયેલા છીએ તે જોઈએ. ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૯ જિલ્લાઓ, ૧૮૪ તાલુકાઓ, ૨૧૬ શહેરો અને ૧૮,૬૯૭ ગામડાંઓ છે. આ બધા જિલ્લાઓ, તાલુકાઓ અને ગામોમાં વસતિની વહેંચણી એક સરખી નથી, કારણ કે વસવાટ માટે તેમ જ આજીવિકાના સાધન માટે દરેક વિસ્તારમાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિ હોય છે. આપણે હવે જોઈએ કે આપણે શી રીતે વહેંચાયેલા છીએ.

અમદાવાદ જિલ્લાની વસતિ ૨૯,૧૦,૩૦૭ છે અને વસતિના કદમાં તે મુબરાત રાજ્યમાં પ્રથમ નંબરે આવે છે. ખેડા જિલ્લાની વસતિ ૨૪,૫૧,૩૮૭ની છે, જ્યારે મહેસાણા જિલ્લાની વસતિ ૨૦,૯૨,૪૬૮ની છે. ખેડા જિલ્લો વસતિની દૃષ્ટિએ બીજો નંબરે આવે છે, જ્યારે મહેસાણા જિલ્લો ત્રીજો નંબરે આવે છે. વડોદરા જિલ્લો વસતિના કદમાં ચોથા નંબરે આવે છે અને તેની વસતિ ૧૯,૮૦,૦૬૫ની છે, જ્યારે પાંચમા નંબરે આવતા પંચમહાલ જિલ્લાની વસતિ ૧૮,૪૮,૮૦૪ છે. આ પ્રથમ પાંચ જિલ્લા પછીના પાંચ જિલ્લાઓમાં સુરત, જૂનાગઢ, રાજકોટ, વલસાડ અને ભાવનગર જિલ્લાઓ અનુક્રમે આવે છે. સુરત જિલ્લાની વસતિ ૧૭,૮૬,૯૨૪ છે, જ્યારે જૂનાગઢ જિલ્લાની વસતિ ૧૬,૫૬,૬૭૭; રાજકોટ જિલ્લાની ૧૬,૨૪,૦૭૨; વલસાડ જિલ્લાની ૧૪,૨૮,૭૪૨ અને ભાવનગર જિલ્લાની વસતિ ૧૪,૦૫,૨૮૫ની છે. ત્યારબાદ ત્રીજો જૂથમાં આવતા બનાસકાંઠા (૧૨,૬૫,૩૮૩); સાબરકાંઠા (૧૧,૮૭,૬૩૭); જામનગર (૧૧,૧૧,૩૪૩); ભરૂચ (૧૧,૦૯,૬૦૧) અને કચ્છ (૮,૪૯,૭૬૯) જિલ્લાઓ અનુક્રમે અગિયારથી પંદરમા સ્થાને આવે છે. રાજ્યના બાકીના જિલ્લાઓની વસતિ ૧૦ લાખથી ઓછી છે. સોળમા નંબરે આવતા અમરેલી જિલ્લાની વસતિ ૮,૪૮,૭૩૦ની છે. સત્તરમા નંબરે આવતા સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની વસતિ ૮,૪૫,૪૫૪ની છે, જ્યારે અઢારમા સ્થાને આવતા ગાંધીનગર જિલ્લાની વસતિ ૨,૦૦,૬૪૨ની છે અને સૌથી છેલ્લે આવતા ડાંગ જિલ્લાની વસતિ ૯૪,૧૮૫ની છે.

વસતિના કદ મુજબ ઉપર આપવામાં આવેલ અનુક્રમ ઉપરાંત વસતિની વિવિધ જૂથમાં વહેંચણી રસપ્રદ પડશે. સૌથી નાના ડાંગ જિલ્લાની વસતિ ૧ લાખથી ઓછી છે. ત્યારબાદ આવતા ગાંધીનગર જિલ્લાનો વસતિ ફક્ત ૨,૦૦,૬૪૨ની છે. કચ્છ, અમરેલી અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની વસતિ ૮-૪૫ થી ૮-૫૦ લાખની વચ્ચે છે. અત્રે માદ રાખવું જરૂરી રહેશે કે ગાંધીનગર જિલ્લાની જેમ ડાંગ જિલ્લો પણ ફક્ત એક જ તાલુકાનો બનેલો છે. ગાંધીનગર, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી અને કચ્છ જિલ્લાઓની વસતિ ૨ લાખથી ૮-૫ લાખની વચ્ચે છે. વલસાડ, ભાવનગર, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, જામનગર અને ભરૂચ જિલ્લાઓની વસતિ ૧૦ થી ૧૫ લાખની વચ્ચે છે, જ્યારે વડોદરા, પંચમહાલ, સુરત, જૂનાગઢ અને રાજકોટ જિલ્લાની વસતિ ૧૫ થી ૨૦ લાખની વચ્ચે છે. ફક્ત ત્રણ જ જિલ્લાની વસતિ ૨૦ લાખથી ઉપર છે. આ પૈકી ખેડા અને મહેસાણાની વસતિ ૨૦થી ૨૫ લાખ વચ્ચે છે, જ્યારે અમદાવાદ જિલ્લાની વસતિ ૨૫ લાખથી વધુ છે. જિલ્લાઓને વસતિના કદના પ્રમાણમાં ચઢતા ક્રમમાં સામે દર્શાવેલ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે છે.

વસતિનું કદ અને વહેંચણી

૧

૧. ૧ લાખથી ઓછી વસતિ	ડાંગ	૬૪,૧૮૫
૨. ૧ લાખથી વધુ પણ ૧૦ લાખથી ઓછી	ગાંધીનગર	૨,૦૦,૬૪૨
	સુરેન્દ્રનગર	૮,૪૫,૪૫૪
	અમરેલી	૮,૪૮,૭૩૦
	કચ્છ	૮,૪૯,૭૬૯
૩. ૧૦ લાખથી ૧૫ લાખ	ભરૂચ	૧૧,૦૯,૬૦૧
	જામનગર	૧૧,૧૧,૩૪૩
	સાબરકાંઠા	૧૧,૮૭,૬૭૭
	ખનાસકાંઠા	૧૨,૬૫,૭૮૩
	ભાવનગર	૧૪,૦૫,૨૮૫
	વલસાડ	૧૪,૨૮,૭૪૨
૪. ૧૫ લાખથી ૨૦ લાખ	રાજકોટ	૧૬,૨૪,૦૭૨
	જૂનાગઢ	૧૬,૫૬,૬૭૭
	મુરત	૧૭,૮૬,૯૨૪
	પંચમહાલ	૧૮,૪૮,૮૦૪
	વડોદરા	૧૯,૮૦,૦૬૫
૫. ૨૦ લાખથી ૨૫ લાખ	મહેસાણા	૨૦,૯૨,૪૬૮
	ખેડા	૨૪,૫૧,૩૮૭
૬. ૨૫ લાખથી વધુ	અમદાવાદ	૨૯,૧૦,૩૭૭

હવે આપણે ગુજરાત રાજ્યની જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિને જાણ અને જાણનાં અન્ય રાજ્યોની જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ સાથે સરખામણી કરીએ. ગુજરાત રાજ્યની સમગ્ર વસતિને આપણા ૧૯ જિલ્લાઓ વડે લાગવાથી જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ ૧૪,૦૫,૧૭૦ની આવે છે. આ સરેરાશ સમગ્ર દેશની જિલ્લા દીઠ સરેરાશ ૧૫,૩૯,૧૮૫ કરતાં થોડી ઓછી છે. આપણે અગાઉ બિહાર અને મૈસૂર રાજ્ય જે કદમાં ગુજરાત જેવડા જ છે, તેના થોડા આંકડા તપાસેલા. તેથી આ રાજ્યો સાથે પ્રથમ જિલ્લાની સરેરાશ જોઈએ. આ ઉપરાંત ઓરિસા અને અન્ય રાજ્યોની પણ સરખામણી કરીશું. મૈસૂર રાજ્ય કે જે ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ગુજરાત જેટલું કદ ધરાવે છે, તેમાં જિલ્લાની સરેરાશ વસતિ ૧૫,૪૨,૦૫૩ છે, જે ગુજરાતની સરેરાશ કરતાં થોડી વધારે છે. બિહાર રાજ્ય કે જે ગુજરાત રાજ્ય કરતાં કદમાં નાનું છે, તેમાં જિલ્લા દીઠ વસતિનું પ્રમાણ

ધણું વધારે છે. બિહાર રાજ્યમાં જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ ૩૩,૧૪,૯૦૪ની છે, જે ગુજરાતની સરેરાશ કરતાં લગભગ અઢી ગણી છે. ઓરિસા કે જે ગુજરાત કરતાં કદમાં થોડું નાનું છે, ત્યાં જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ ૧૬,૮૮,૦૪૭ ની છે. ભારતનાં બીજાં રાજ્યો જે કે ગુજરાત કરતાં કદમાં ઘણા તફાવત-વાળાં છે, તેની જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ તપાસીએ તો જણાશે કે આસામ ગુજરાત કરતાં કદમાં લગભગ અડધું છે, પણ જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ ગુજરાતના જેટલી જ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ ૧૪.૦૫ લાખની છે, જ્યારે આસામમાં ૧૪.૯૬ લાખની છે. બીજું નાનું રાજ્ય હરિયાણા કે જેનો વિસ્તાર ફક્ત ૪૪,૨૨૨ ચો. કિલોમીટર છે અને વસતિ લગભગ ૧ કરોડની છે, ત્યાં જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ ૧૪.૩૪ લાખની છે, જે લગભગ ગુજરાત રાજ્યની સરેરાશ જેટલી જ ગણી શકાય. આથી જે રાજ્યનો વિસ્તાર અને કદ ગુજરાત સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી તેવાં રાજ્યોમાં પણ જિલ્લા દીઠ વસતિની સરેરાશ ગુજરાત જેટલી જોવા મળે છે. વાચકની અનુકૂળતા માટે ભારતના દરેક રાજ્યની જિલ્લા દીઠ સરેરાશ પૃષ્ઠ નં. ૮-૯ ઉપર કોઠામાં આપવામાં આવી છે.

ભારતમાં જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિના કદની સાથે આપણે હવે ગુજરાત રાજ્યના જિલ્લાઓને તપાસીએ. અમદાવાદ, મહેસાણા અને ખેડા જિલ્લાઓ રાષ્ટ્રની સરેરાશ કરતાં ઘણી વધારે વસતિ ધરાવે છે. વડોદરા, પંચમહાલ, સુરત, જૂનાગઢ અને રાજકોટ જિલ્લાઓ પણ રાષ્ટ્રની જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિ કરતાં વધારે વસતિવાળા છે. ગુજરાત રાજ્યના બાકીના ૧૧ જિલ્લાઓ રાષ્ટ્રની આ સરેરાશ કરતાં ઓછી વસતિ ધરાવે છે. જે કે વલસાડ અને ભાવનગર જિલ્લાની વસતિ રાષ્ટ્રના જિલ્લા દીઠ સરેરાશ વસતિને લગભગ લગોલગ છે. રાષ્ટ્રની જિલ્લા દીઠ સરેરાશ ૧૫,૩૯,૧૮૫ની છે, અને ગુજરાતની જિલ્લાદીઠ વસતિના આંકડા આ પ્રકરણમાં આગળ આપવામાં આવ્યા છે તેની સાથે સરખામણી કરવાથી તફાવત સ્પષ્ટ તરી આવશે.

જિલ્લા કક્ષાએ આપણે વસતિની વહેંચણીને તપાસી. હવે આપણે તાલુકા કક્ષાએ આ હકીકત તપાસીએ અને દરેક જિલ્લામાં વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી કરીએ. આ હેતુ માટે જિલ્લાના ભૌગોલિક કદ પ્રમાણે ઊતરતા ક્રમમાં એક પછી એક જિલ્લા જોઈએ.

(૧) કચ્છ જિલ્લો :

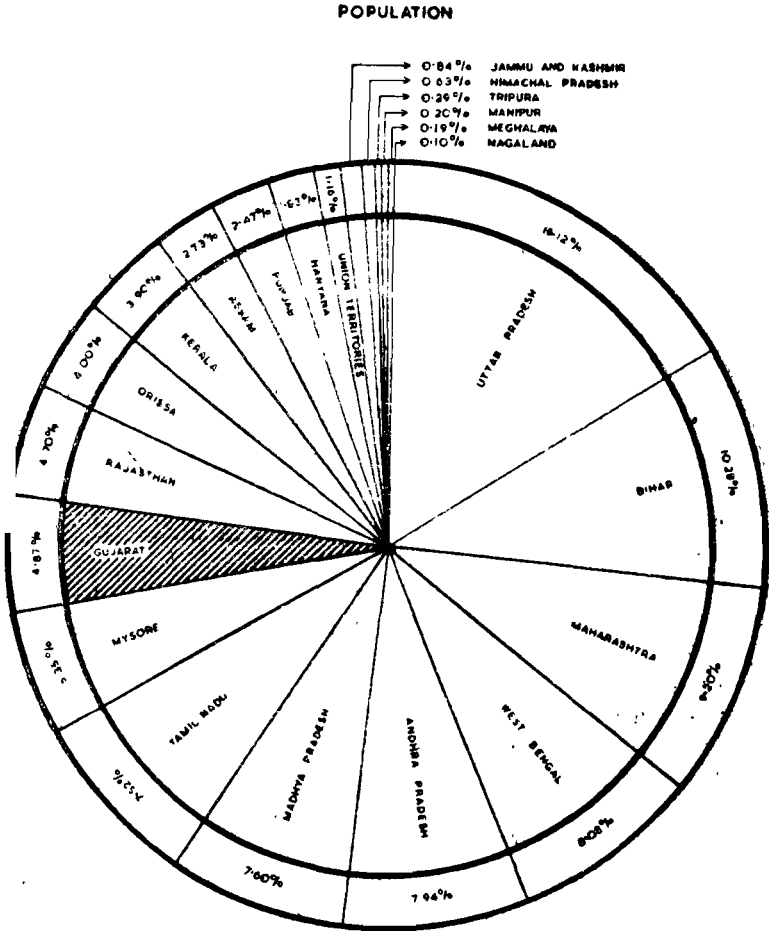
કચ્છ જિલ્લો વિસ્તારની દૃષ્ટિએ રાજ્યનો સૌથી મોટો જિલ્લો છે અને તેનો વિસ્તાર રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર કરતાં લગભગ ૧/૪ જેટલો છે.

વસતિનું કદ અને વહેંચણી

૭

વધુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જિલ્લાનો વિસ્તાર ૪૫,૬૧૨ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારનો ૨૩.૨૭ ટકા જેટલો છે, જ્યારે તેની

૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ વસતિમાં ભારતમાં ગુજરાતની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

GUJARAT : 26,697,475 PERSONS

INDIA : 547,949,809 PERSONS.

આકૃતિ ૧

દરેક રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોનું ક્ષેત્રફળ અને વસતિ તેમ જ

રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારનું નામ	વિસ્તાર ચોરસ કિલોમીટરમાં	વસતિ
૧	૨	૩
ભારત	૩૨,૮૦,૪૮૩	૫૪,૭૯,૪૯,૮૦૯
૧. આંધ્રપ્રદેશ	૨,૭૬,૭૫૪	૪,૩૫,૦૨,૭૦૮
૨. આસામ*	૯૯,૬૧૦	૧,૪૯,૫૭,૫૪૨
૩. બિહાર	૧,૭૩,૮૭૬	૫,૬૩,૫૩,૩૬૯
૪. ગુજરાત	૧,૯૫,૯૮૪	૨,૬૬,૯૭,૪૭૫
૫. હરિયાણા	૪૪,૨૨૨	૧,૦૦,૩૬,૮૦૮
૬. હિમાચલ પ્રદેશ	૫૫,૬૭૩	૩૪,૬૦,૪૩૪
૭. જમ્મુ અને કાશ્મીર†	૨,૨૨,૨૩૬	૪૬,૧૬,૬૩૨
૮. કેરળા	૩૮,૮૬૪	૨,૧૩,૪૭,૩૭૫
૯. મધ્યપ્રદેશ	૪,૪૨,૮૪૧	૪,૧૬,૫૪,૧૧૯
૧૦. મહારાષ્ટ્ર	૩,૦૭,૭૬૨	૫,૦૪,૧૨,૨૩૫
૧૧. મણિપુર	૨૨,૩૫૬	૧૦,૭૨,૭૫૩
૧૨. મેઘાલય	૨૨,૪૮૯	૧૦,૧૧,૬૯૯
૧૩. મૈસૂર	૧,૯૧,૭૭૩	૨,૯૨,૯૯,૦૧૪
૧૪. નાગાલેન્ડ	૧૬,૫૨૭	૫,૧૬,૪૪૯
૧૫. ઓરિસા	૧,૫૫,૮૪૨	૨,૧૯,૪૪,૬૧૫
૧૬. પંજાબ	૫૦,૩૬૨	૧,૩૫,૫૧,૦૬૦
૧૭. રાજસ્થાન	૩,૪૨,૨૧૪	૨,૫૭,૬૫,૮૦૬
૧૮. તામિલનાડુ	૧,૩૦,૦૬૯	૪,૧૧,૯૯,૧૬૮
૧૯. ત્રિપુરા	૧૦,૪૭૭	૧૫,૫૬,૩૪૨
૨૦. ઉત્તરપ્રદેશ	૨,૯૪,૪૧૩	૮૮૩,૪૧,૧૪૪
૨૧. પશ્ચિમ બંગાળ	૮૭,૮૫૩	૪,૪૩,૧૨,૦૧૧
૨૨. આંધ્રાપ્રદેશ અને નિકોબાર ટાપુઓ	૮,૨૯૩	૧,૧૫,૧૩૩
૨૩. અરુણાચલ પ્રદેશ	૮૩,૫૭૮	૪,૬૭,૫૧૧
૨૪. ચંદીગઢ	૧૧૪	૨,૫૭,૨૫૧
૨૫. દાદરા અને નગરહવેલી	૪૯૧	૭૪,૧૭૦
૨૬. દિલ્લી	૧,૪૮૫	૪૦,૬૫,૬૯૮
૨૭. ગોવા, દમણ અને દીવ	૩,૮૧૩	૮,૫૭,૭૭૧
૨૮. લક્ષદ્વીપ, મિનિકોય, અમીનદીવી ટાપુઓ	૩૨	૩૧,૮૧૦
૨૯. પોંડિચેરી	૪૮૦	૪,૭૧,૭૦૭

* આમાં મીઝો બિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે, જેની હવે કેન્દ્રશાસિત મીઝોરામ પ્રદેશ

+ જેમાં પાકિસ્તાનના ગેરકાયદે કબજા હેઠળના ૮૪,૧૧૨ ચોરસ કિલોમીટર

દેશના ક્ષેત્રફળ તથા વસતિ સાથે તેની ટકાવારી દર્શાવતું પત્રક

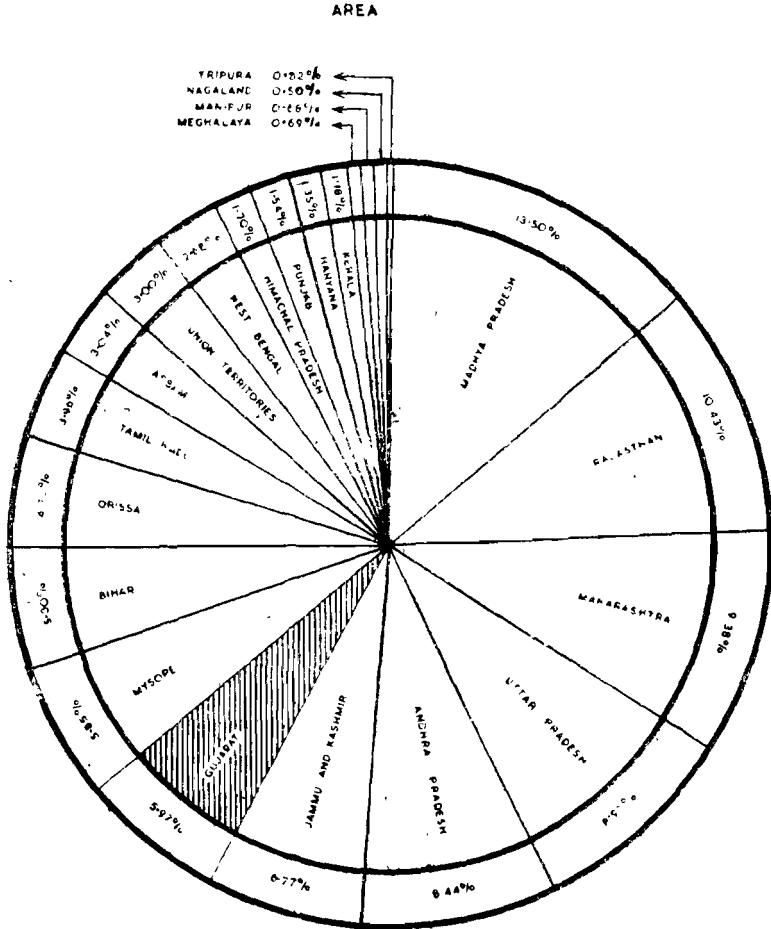
રાજ્યના વિસ્તારની રાષ્ટ્રના વિસ્તાર સાથે ટકાવારી	દેશની કુલ વસતિ સાથે રાજ્યની વસતિની ટકાવારી	જિલ્લાની સંખ્યા	જિલ્લાની સરા- સરી વસતિ
૪	૫	૬	૭
૧૦૦.૦૦	૧૦૦.૦૦	૩૫૬	૧૫,૩૯,૧૮૫
૮.૪૪	૭.૯૪	૨૧	૨૦,૭૧,૫૫૮
૩.૦૪	૨.૭૩	૧૦	૧૪,૯૫,૭૫૪
૫.૩૦	૧૦.૨૮	૧૭	૩૩,૧૪,૯૦૪
૫.૯૮	૪.૮૭	૧૯	૧૪,૦૫,૧૩૦
૧.૩૫	૧.૮૩	૭	૧૪,૩૩,૮૩૦
૧.૭૦	૦.૬૩	૧૦	૩,૪૬,૦૪૩
૬.૭૭	૦.૮૪	૧૦	૪,૬૧,૬૬૩
૧.૧૮	૩.૯૦	૧૦	૨૧,૩૪,૭૩૮
૩.૫૦	૭.૬૦	૪૩	૯,૬૮,૭૦૦
૧૯.૩૮	૯.૨૦	૨૬	૧૯,૩૮,૯૩૨
૦.૬૮	૦.૨૦	૫	૨,૧૪,૫૫૦
૦.૬૯	૦.૧૯	૨	૧૫,૦૫,૮૫૦
૫.૮૫	૫.૩૫	૧૯	૫,૪૨,૦૫૩
૦.૫૦	૦.૧૦	૩	૧૧,૭૨,૧૫૦
૪.૭૫	૪.૦૦	૧૩	૧૬,૮૮,૦૪૭
૧.૫૪	૨.૪૭	૧૧	૨,૩૧,૯૧૫
૧૦.૪૩	૪.૭૦	૨૬	૨૯,૬૦,૯૬૩
૩.૯૬	૭.૫૨	૧૪	૯,૪૨,૭૯૮
૮૦.૩૨	૦.૨૮	૩	૫,૧૮,૭૮૧
૨.૯૭	૧૬.૧૨	૫૪	૧૬,૩૫,૯૪૭
૦.૦૬૮	૮.૦૮	૧૬	૨૭,૬૯,૫૦૧
૨.૨૫	૦.૦૨	૧	૧,૧૫,૧૩૩
૫૫	૦.૦૯	૫	૯૩,૫૦૨
ઝેન	૦.૦૫	૧	૨,૫૭,૨૫૧
૦.૦૧	૦.૦૧	૧	૭૪,૧૭૦
૦.૦૫	૦.૭૪	૧	૪૦,૬૫,૬૯૮
૦.૧૨	૦.૧૬	૩	૨,૮૫,૯૨૩
ઝેન	૦.૦૧	૧	૩૧,૮૧૦
૦.૦૧	૦.૦૯	૪	૧,૧૭,૯૨૬

તરીકે રચના કરવામાં આવી છે.

વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે.

વસતિ ફક્ત ૮,૪૯,૭૬૯ની છે, જે સમગ્ર રાજ્યની વસતિના ફક્ત ૩.૧૮ ટકા થાય છે, એટલે કે ગુજરાત રાજ્યમાં રહેતી દર સો વ્યક્તિએ ત્રણ વ્યક્તિ

૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ વિસ્તારમાં ભારતમાં ગુજરાતની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

GUJARAT : 195984 SQ. KMS.

INDIA : 3280483 SQ. KMS.

રાજ્યના ૧/૪ જેટલા વિસ્તારમાં રહે છે, અને ૯૭ ટકા લોકો બાકીના ૩/૪ ભાગમાં રહે છે. એટલે કચ્છ જિલ્લો વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જે કે પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ વસતિની દૃષ્ટિએ રાજ્યના ૧૯ જિલ્લામાં પંદરમું સ્થાન ધરાવે છે. આ જિલ્લામાં ઓછી વસતિનું કારણ મુખ્યત્વે આ જિલ્લામાં આવેલ રણ, અર્ધરણ વિસ્તાર અને વિશાળ ધાસિયા પ્રદેશને કારણે છે. રણનો મોટો ભાગ વસતિ વગરનો છે.

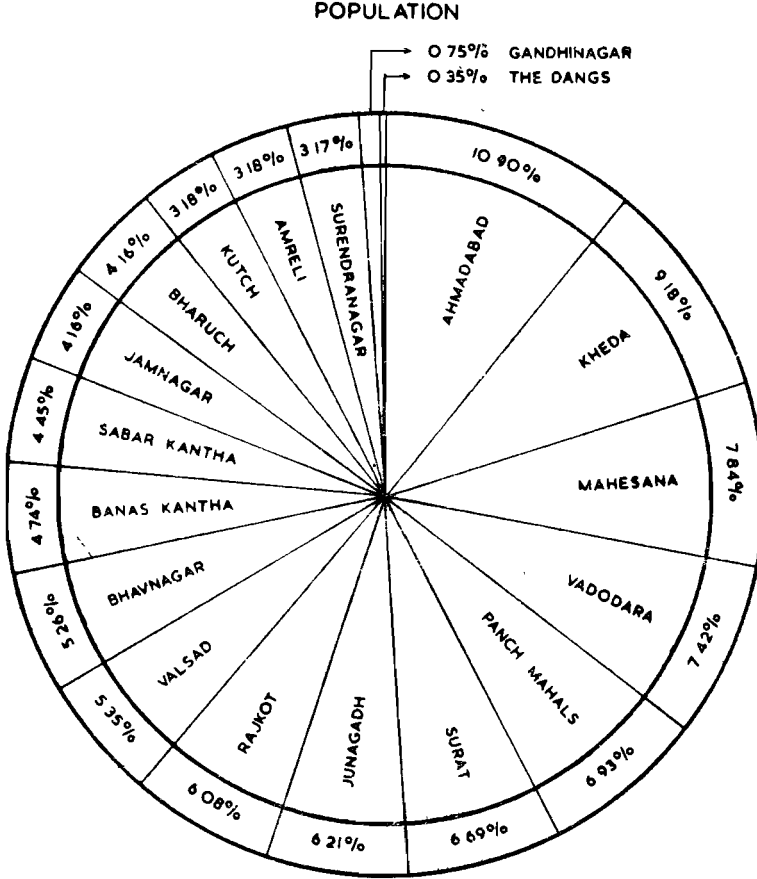
આ જિલ્લામાં ૯ તાલુકાઓ આવેલ છે. જેવા કે ભુજ, મુન્દ્રા, માંડવી, અબડાસા, લખપત, નખત્રાણા, રાપર, ભયાઈ અને અંજાર. આ બધા તાલુકાઓ પૈકી લખપત તાલુકો સૌથી ઓછી વસતિવાળો છે. તેની વસતિ ફક્ત ૨૧,૯૬૦ની છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે મુન્દ્રા અને અબડાસા તાલુકાઓ આવે છે. જેની વસતિ અનુક્રમે ૫૭,૦૭૯ અને ૭૪,૧૬૫ની છે. નખત્રાણા, રાપર અને ભયાઈની વસતિ ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખની વચ્ચે છે. રાપર તાલુકાની વસતિ ૯૯,૧૭૩ની છે, જ્યારે નખત્રાણાની ૯૨,૨૫૪ અને ભયાઈની ૭૯,૦૧૬ની છે. ભુજ, માંડવી અને અંજાર તાલુકાઓની વસતિ ૧ લાખ કરતાં વધુ છે. આ જિલ્લામાં સૌથી મોટો તાલુકો ભુજ છે, જેની વસતિ ૧,૬૭,૪૪૩ છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે અંજાર તાલુકો આવશે, જેની વસતિ ૧,૪૩,૧૩૩ છે; અને ત્યારબાદ માંડવી તાલુકો આવે છે, જેની વસતિ ૧,૧૫,૫૪૬ છે. આ રીતે જોઈએ તો કચ્છ જિલ્લાના નવ તાલુકાઓ પૈકી એક તાલુકાની વસતિ ૨૦,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦ની વચ્ચે, એ તાલુકાની વસતિ ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ની વચ્ચે, ત્રણ તાલુકાની વસતિ ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખની વચ્ચે અને બાકીના ત્રણ તાલુકાની વસતિ ૧ લાખથી ૨ લાખની વચ્ચે છે.

(૨) જામનગર જિલ્લો :

ગુજરાત રાજ્યમાં વિસ્તારના કદમાં જામનગર જિલ્લો બીજા નંબરે આવે છે. તેનો વિસ્તાર ૧૪,૧૨૫ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૭.૨૧ ટકા થાય છે, એટલે કે રાજ્યના દર સો ચો. કિલોમીટર પૈકી લગભગ સાત ચો. કિલોમીટર જેટલો વિસ્તાર જામનગર જિલ્લાનો છે. કદની દૃષ્ટિએ આ જિલ્લો કચ્છ કરતાં ત્રીજા ભાગનો છે. તેમ છતાં તેની વસતિ કચ્છ કરતાં ઘણી વધારે છે. આ જિલ્લાની વસતિ ૧૧,૧૧,૩૪૩ છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૪.૧૬ ટકા થાય છે. આ જિલ્લામાં ૧૦ તાલુકાઓ આવેલા છે, જે પૈકી વસતિની દૃષ્ટિએ જામનગર તાલુકો સૌથી મોટો છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે ખંભાળિયા અને કાલાવડ તાલુકાઓ આવે છે. ૭૫૦૦૦થી ૧ લાખની વસતિના જૂથમાં પાંચ તાલુકાઓ આવે છે. આ તાલુકાઓ વસતિના કદ પ્રમાણે અનુક્રમે જામજોધપુર, કંથાણપુર, ઓખામંડળ, ભાણુવડ અને જોડીઆ એમ ગોઠવી શકાય. લાલપુર

ગિરફારી નામ	તાલુકાનું નામ	વસતિના કદ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી						અને તેથી વધુ
		૨,૦૦૦ થી ૨૯,૯૯૯	૩૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૯૯,૯૯૯	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	
જામનગર	(૧૦)	(૦)	(૧)	(૧)	(૫)	(૨)	(૧)	
૧. જામનગર	—	—	—	—	—	—	૩,૬૦,૧૩૩	
૨. લાલપુર	—	—	—	૭૨,૧૪૨	—	—	—	
૩. નામનદીપુર	—	—	—	—	૯૭,૨૩૬	—	—	
૪. ભાણુવડ	—	—	—	—	૭૬,૧૨૪	—	—	
૫. કલ્યાણપુર	—	—	—	—	૯૧,૫૯૫	—	—	
૬. ઓખામંડળ	—	—	—	—	૭૬,૮૦૩	—	—	
૭. ખંભાળિયા	—	—	—	—	—	૧,૧૫,૪૪૮	—	
૮. નેડીયા	—	—	—	—	૭૫,૧૪૦	—	—	
૯. ડોળ	—	—	૪૫,૧૧૮	—	—	—	—	
૧૦. કાલાવડ	—	—	—	—	—	૧,૦૧,૬૦૪	—	

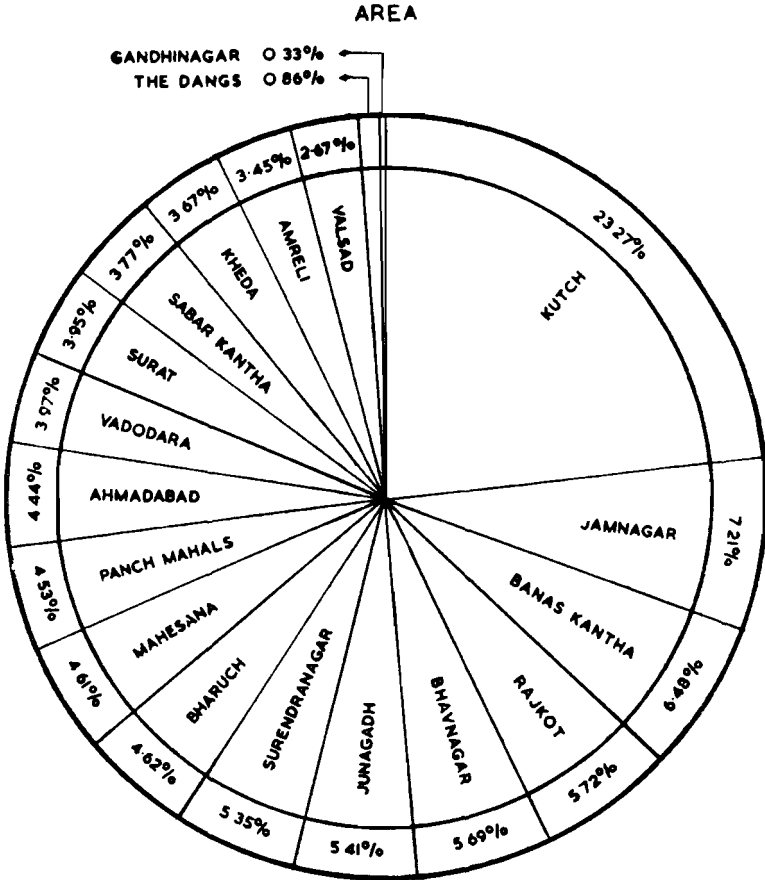
ગુજરાતના જિલ્લાઓની વસતિની ટકાવારીમાં વહેંચણી

GUJARAT : 26,697,475 PERSONS

આકૃતિ ૩

ગુજરાતના જિલ્લાઓની વિસ્તારની ટકાવારીમાં વહેંચણી

GUJARAT : 195984 SQ. K.MS.

આકૃતિ ૪

તાલુકો દસ તાલુકાઓ પૈકી નવમે નંબરે આવે છે. તેની વસતિ ૭૨,૧૪૨ છે, અને ધ્રોળ જે સૌથી નાનો તાલુકો છે, તેની વસતિ ૪૫,૧૧૮ છે. વસતિના કદ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી પૃષ્ઠ નં. ૧૨ ઉપર કોઠામાં આપવામાં આવી છે.

(૩) બનાસકાંઠા જિલ્લો :

આ જિલ્લો ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ત્રીજે નંબરે આવે છે, પરંતુ વસતિના કદના પ્રમાણમાં અગિયારમું સ્થાન ધરાવે છે. તેનો વિસ્તાર ૧૨,૭૦૨ ચોરસ કિલોમીટરનો છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૬.૪૮ ટકા છે, જ્યારે તેની વસતિ ૧૨,૬૫,૩૮૩ છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૪.૭૪ ટકા થાય છે. આ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા પૈકી કોઈ પણ તાલુકાની વસતિ ૫૦,૦૦૦ કરતાં ઓછી નથી. દા. ત., રાધનપુર અને સાંતલપુર તાલુકાઓની વસતિ ૫૦,૦૦૦ કરતાં વધુ છે, જ્યારે વાવ તાલુકાઓની વસતિ ૯૭,૨૬૨ છે. વડગામ, ડીસા, કાંકરેજ, દિયોદર, થરાદ અને ધાનેરા તાલુકાની વસતિ ૧ લાખથી ૨ લાખની વચ્ચે છે, જ્યારે પાલનપુરની વસતિ ૨,૨૮,૯૪૪ છે અને તે આ જિલ્લાનો સૌથી મોટો તાલુકો છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૨ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતા ત્રીસ તાલુકાઓમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. વસતિના કદ પ્રમાણે બનાસકાંઠા જિલ્લાના તાલુકાઓની વહેંચણી નીચેના કોઠામાં કરવામાં આવે છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	વસતિના કદ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી			
		૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ અને તેથી વધુ
		૩	૪	૫	૬
બનાસકાંઠા	(૧૧)	(૩)	(૧)	(૬)	(૧)
૧. પાલનપુર	—	—	—	—	૨,૨૮,૯૪૪
૨. વડગામ	—	—	—	૧,૧૨,૬૩૦	—
૩. ડીસા	—	—	—	૧,૯૫,૪૪૩	—
૪. કાંકરેજ	—	—	—	૧,૧૬,૪૬૮	—
૫. રાધનપુર	૬૩,૫૭૨	—	—	—	—
૬. સાંતલપુર	૫૫,૬૫૨	—	—	—	—
૭. દિયોદર	—	—	—	૧,૦૭,૧૭૯	—
૮. વાવ	—	—	૯૭,૨૬૨	—	—
૯. થરાદ	—	—	—	૧,૦૯,૦૫૮	—
૧૦. ધાનેરા	—	—	—	૧,૦૮,૪૩૨	—
૧૧. દાંતા	૭૦,૭૪૩	—	—	—	—

વસતિની નૂથના પ્રમાણમાં વહેંચણી									
નિવસાનું નામ	મહાલ/તાલુકાનું નામ	૨૦,૦૦૦ થી ૨૯,૯૯૯	૩૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૯૯,૯૯૯	૩,૦૦,૦૦૦ થી ૩,૯૯,૯૯૯	૪,૦૦,૦૦૦ થી ૪,૯૯,૯૯૯
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
રાજકોટ	(૧૩)	(૧)	(૧)	(૩)	(—)	(૬)	(૨)	(૨)	(૨)
૧. રાજકોટ		—	—	—	—	—	—	૩,૯૨,૦૮૪	—
૨. કોટડાસાંગાળી મહાલ		—	૪૦,૫૦૨	—	—	—	—	—	—
૩. ગોંડલ		—	—	—	—	૧,૭૬,૪૬૩	—	—	—
૪. જોતપુર		—	—	—	—	૧,૨૬,૫૪૪	—	—	—
૫. ઘોરાછ		—	—	—	—	૧,૧૯,૩૫૭	—	—	—
૬. ઉપલેટા		—	—	—	—	૧,૩૭,૭૯૩	—	—	—
૭. જામકોટરણા મહાલ		—	—	૫૨,૬૫૯	—	—	—	—	—
૮. લોપીકા મહાલ	૨૯,૯૬૬	—	—	—	—	—	—	—	—
૯. પડધરી મહાલ	—	—	—	૫૧,૨૨૯	—	—	—	—	—
૧૦. મોરબી	—	—	—	—	—	—	—	૨,૦૩,૫૨૧	—
૧૧. માળિયા	—	—	—	૫૮,૭૭૧	—	—	—	—	—
૧૨. વાંકાનેર	—	—	—	—	—	૧,૦૩,૩૯૧	—	—	—
૧૩. જસદણ	—	—	—	—	—	૧,૩૧,૭૯૨	—	—	—

(૪) રાજકોટ જિલ્લો :

રાજકોટ જિલ્લો ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ રાજ્યમાં ચોથા ક્રમે આવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં આઠમા નંબરે આવે છે. તેનો વિસ્તાર ૧૧,૨૦૩ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળના ૫.૭૨ ટકા થાય છે અને તેની વસતિ ૧૬,૨૪,૦૭૨ છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૬.૦૮ ટકા થાય છે. આ જિલ્લામાં ૯ તાલુકા અને ૪ મહાલ આવેલા છે. લોધીકા મહાલ સૌથી નાનો છે અને તેની વસતિ ૨૯,૯૬૬ છે, જ્યારે રાજકોટ તાલુકો સૌથી મોટો તાલુકો છે અને તેની વસતિ ૩,૯૨,૦૮૪ છે. કોટડાસાંગાણીની વસતિ ૪૦,૫૦૨ છે અને આ તાલુકો ૩૦,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦ની વચ્ચેની વસતિના જૂથમાં આવે છે, જ્યારે જામકંડોરણા અને પડધરી મહાલ તેમ જ માળિયા તાલુકો ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ની વસતિના જૂથમાં આવે છે. ૧ લાખથી વધુ અને ૨ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવતા છ તાલુકાઓ છે; ગોંડલ ધોરાજી, જેતપુર, ઉપલેટા, વાંકાનેર અને જસદણ. મોરબી તાલુકાની વસતિ ૨ લાખથી વધુ છે અને જિલ્લામાં રાજકોટ પછી તેનો બીજો નંબર આવે છે. રાજકોટ જિલ્લાના તાલુકા અને મહાલોની વસતિ પ્રમાણે પૃષ્ઠ નં. ૧૪ ઉપર કોષ્ટકમાં વહેંચણી કરવામાં આવેલ છે.

(૫) ભાવનગર જિલ્લો :

ભાવનગર જિલ્લો ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ રાજ્યમાં પાંચમા નંબરે આવે છે અને વસતિના કદના પ્રમાણમાં દશમા સ્થાને આવે છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૧૫૫ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૫.૬૯ ટકા થાય છે, અને તેની વસતિ ૧૪,૦૫,૨૮૫ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૫.૨૬ ટકા થાય છે. ક્ષેત્રફળના કદમાં આ જિલ્લો લગભગ રાજકોટ જેટલો છે, પરંતુ તેની વસતિ રાજકોટ કરતાં ઓછી છે. આ જિલ્લામાં ૧૧ તાલુકાઓ અને ૧ મહાલ છે, જે પૈકી ૪૫,૦૦૦થી ઓછી વસતિવાળો કોઈ તાલુકો કે મહાલ નથી. વલ્લભીપુર તાલુકો વસતિની દૃષ્ટિએ સૌથી નાનો છે અને તેની વસતિ ૪૮,૪૧૬ માણસોની છે. ત્યારબાદ બીજા નંબરે ઘોઘા મહાલ આવે છે. તેની વસતિ ૪૮,૯૭૬ છે. ગારિયાધાર અને ઉમરાળા તાલુકાઓ ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ની વસતિ-જૂથમાં આવે છે, જ્યારે શિહોર, ગઢડા અને ભોટાદ તાલુકાઓ ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખની વસતિ-જૂથમાં આવે છે. ૧ લાખથી ૨ લાખ વચ્ચેની વસતિ ધરાવતા ચાર તાલુકાઓ છે, જેનાં નામ મહુવા, કુંડલા, તલજા અને પાલિતાણા છે. ભાવનગર તાલુકો સૌથી મોટો છે અને તેની વસતિ ૨,૯૮,૭૪૬ માણસોની

ગિરફતારનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	વસતિની જરૂરના પ્રમાણમાં વહેંચણી					
		૩૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૯૯,૯૯૯	અન્ય તેથી વધુ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	
ભાવનગર	(૧૨)	(૨)	(૨)	(૩)	(૪)	(૧)	
૧. ભાવનગર	—	—	—	—	—	૨,૯૮,૭૪૬	
૨. ઘોઘા મહાલ	૪૮,૯૭૬	—	—	—	—	—	
૩. તલાળ	—	—	—	—	૧,૩૬,૯૦૬	—	
૪. મહુવા	—	—	—	—	૧,૯૬,૦૭૫	—	
૫. કુંડલા	—	—	—	—	૧,૬૪,૩૮૮	—	
૬. ગારિયાધાર	—	—	૬૯,૬૬૨	—	—	—	
૭. પાલિતાણા	—	—	—	—	૧,૦૫,૮૭૪	—	
૮. શિહોર	—	—	—	૯૮,૪૧૨	—	—	
૯. ઉમરગા	—	—	૫૪,૨૧૯	—	—	—	
૧૦. ગઢડા	—	—	—	૯૦,૩૬૭	—	—	
૧૧. બોટાદ	—	—	—	૯૩,૨૪૪	—	—	
૧૨. વલ્લભીપુર	૪૮,૪૧૬	—	—	—	—	—	

જિલ્લાનું નામ		તાલુકાઓની વસતિનુજ્જ્ઞ પ્રમાણે વહેંચણી					
તાલુકા/મહાલનું નામ	૩૦,૦૦૦ થી ૪૬,૯૯૯	૪૭,૦૦૦ થી ૬૩,૯૯૯	૬૪,૦૦૦ થી ૮૦,૯૯૯	૮૧,૦૦૦ થી ૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૦૦,૦૦૦	૨,૦૦,૦૦૦ થી તેથી વધુ	
૧	૨	૩	(૩)	૪	૫	૬	
જૂનાગઢ	(૧૫)	(૨)	(૩)	(૪)	(૫)	(૬)	
૧. જૂનાગઢ	—	—	—	—	૧,૬૩,૭૦૬	—	
૨. મેઘરૂા મહાલ	૪૬,૬૪૮	—	—	—	—	—	
૩. તાલુકા	—	—	—	—	—	—	
૪. પાટણ-વેરાવળ	—	—	—	૭૨,૭૪૩	—	—	
૫. માળિયા	—	—	—	—	—	—	
૬. માંગરોળ	—	—	—	—	૧,૦૭,૨૬૮	—	
૭. કેશીદ	—	—	—	—	૧,૦૫,૨૭૩	—	
૮. પેટામંદર	—	—	—	—	—	—	
૯. રાણાવાવ	—	—	—	૬૦,૫૮૬	—	—	
૧૦. કુતિયાણા	—	—	—	૬૭,૬૮૧	—	—	
૧૧. ચાણાવદર	—	—	—	—	—	—	
૧૨. વંચલી	—	—	—	—	—	—	
૧૩. બેંસાણુ મહાલ	૪૬,૧૭૫	—	—	—	—	—	
૧૪. વીસાવદર	—	—	—	—	—	—	
૧૫. ઊના	—	—	—	—	—	—	
					૧,૬૬,૨૫૬	—	
					૨,૨૫,૫૨૪	—	

છે. ભાવનગર જિલ્લાના તાલુકાઓને વસતિના જૂથ પ્રમાણે પૃષ્ઠ નં. ૧૬ માં દર્શાવ્યા મુજબ વહેંચવામાં આવ્યા છે.

(૬) જૂનાગઢ જિલ્લો :

જૂનાગઢ એ એવો જિલ્લો છે કે જે ક્ષેત્રફળ અને વસતિના કદના સ્થાનમાં અહીં તફાવત ધરાવતો નથી. ભૌગોલિક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તે છઠ્ઠા સ્થાને આવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં તે સાતમા સ્થાને આવે છે. તેનો વિસ્તાર ૧૦,૬૦૭ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તેની વસતિ ૧૬,૫૬,૬૭૭ માણસોની છે. એટલે ભૌગોલિક ક્ષેત્રની આપતમાં રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૫.૪૧ ટકા વિસ્તાર ધરાવે છે, જ્યારે રાજ્યની કુલ વસતિના ૬.૨૧ ટકા વસતિ ધરાવે છે. આ જિલ્લામાં ૧૩ તાલુકાઓ અને ૨ મહાલો આવેલા છે. વહીવટી એકમોની સંખ્યાની આપતમાં આ જિલ્લો રાજ્યમાં મોખરે છે. કોઈ પણ વહીવટી એકમની વસતિ ૪૫,૦૦૦થી ઓછી નથી. સૌથી નાનો મેંદરડા મહાલ છે, જેની વસતિ ૪૬,૬૪૮ માણસોની છે. ત્યારબાદ બીજા સ્થાને ભેંસાણુ મહાલ આવે છે અને તેની વસતિ ૪૯,૧૭૫ માણસોની છે. તાલાળા, રાણાવાવ અને કુતિયાણા તાલુકાઓ ૫૦,૦૦૦ અને ૭૫,૦૦૦ના વસતિ-જૂથમાં આવે છે, જ્યારે પાળીયા, વંચણી અને વીસાવદર તાલુકાઓ ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખની વસતિ-જૂથમાં આવે છે. ૧ લાખથી ૨ લાખની વચ્ચેની વસતિ ધરાવતા છ તાલુકાઓ છે, જેનાં નામ જૂનાગઢ, પાટણ, વેરાવળ, માંગરોળ, કેશોદ, માણાવદર અને ઉના છે. પોરબંદર તાલુકાની વસતિ ૨,૨૫,૫૨૪ છે અને તે પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. કોઠા માટે જુઓ પૃષ્ઠ નં. ૧૭.

(૭) સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો :

આ જિલ્લો ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળની આપતમાં સાતમું સ્થાન ધરાવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં તેનો સત્તરમો નંબર આવે છે. તેનો વિસ્તાર ૧૦,૪૮૮ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળના ૫.૩૫ ટકા થાય છે અને તેની વસતિ ૮,૪૫,૪૫૪ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૩.૧૭ ટકા થાય છે. આ જિલ્લામાં ૯ તાલુકાઓ આવેલા છે. તેમાંથી કોઈ તાલુકો ૫૦,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવતો નથી. સાયલા તાલુકો સૌથી નાનો છે. તેની વસતિ ૫૦,૫૪૫ માણસોની છે. ત્યારબાદ લખતર તાલુકો આવે છે અને તેની વસતિ ૫૦,૯૦૫ છે. ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ના વસતિ-જૂથના મૂળી અને હળવદ તાલુકાઓ આવે છે. ચોટીલા તાલુકો ૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯ના વસતિ-જૂથમાં આવે છે, જ્યારે બાકીના ચાર તાલુકાઓ ૧ લાખથી ૨ લાખના વસતિ-જૂથમાં

આવે છે. આ ચાર તાલુકાઓ અનુક્રમે વઢવાણ, લીંબડી, ધ્રાંગધ્રા અને દસાડા છે. આ જિલ્લાના બધા તાલુકાઓની વસતિના જૂથ પ્રમાણેની વહેંચણી નીચે આપવામાં આવેલ છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	તાલુકાઓની વસતિના જૂથ પ્રમાણે વહેંચણી		
		૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯
૧	૨	૩	૪	૫
સુરેન્દ્રનગર	(૯)	(૪)	(૧)	(૪)
	૧. વઢવાણ	—	—	૧,૬૦,૭૫૦
	૨. લીંબડી	—	—	૧,૫૨,૭૬૧
	૩. સાયલા	૫૦,૫૪૫	—	—
	૪. ચોટીલા	—	૭૭,૦૮૨	—
	૫. મૂળી	૫૭,૪૧૪	—	—
	૬. હળવદ	૭૧,૪૮૫	—	—
	૭. ધ્રાંગધ્રા	—	—	૧,૧૦,૭૩૯
	૮. દસાડા	—	—	૧,૧૩,૭૬૫
	૯. લાખનર	૫૦,૯૦૫	—	—

(૮) ભરૂચ જિલ્લો :

ભરૂચ જિલ્લો ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ રાજ્યમાં આઠમું સ્થાન ધરાવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં ચૌદમું સ્થાન ધરાવે છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૪૫ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૪.૬૨ ટકા થાય છે. તેની વસતિ ૧૧,૦૯,૬૦૧ છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૪.૧૬ ટકા થાય છે. આ જિલ્લામાં ૧૧ તાલુકાઓ અને ૧ મહાનગર આવેલ છે, જે પૈકી ૪૫,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવતો એક પણ તાલુકો નથી. હાંસોટ મહાલ સૌથી નાનો વહીવટી એકમ છે અને તેની વસતિ ૪૫,૨૩૧ માણસોની છે. વાગરા, અમોદ, ડેડીયાપાડા અને સાગબારા તાલુકાઓ ૫૦,૦૦૦થી વધુ અને ૭૫,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. અંકલેશ્વર અને વાલીયા તાલુકાઓ ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખના વસતિ-જૂથમાં આવે છે. જંજી-સર, ઝવડીયા અને નાંદોદ તાલુકાઓ ૧ લાખથી ૨ લાખના વસતિ-જૂથમાં આવે છે, જ્યારે ભરૂચ તાલુકો આ જિલ્લાનો સૌથી મોટો તાલુકો છે, અને તેની વસતિ

જિલ્લાનું નામ		તાલુકાઓની વસતિના જૂથ પ્રમાણે વહેંચણી						
તાલુકા/મહાલનું નામ	૩૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ થી ૨,૯૯,૯૯૯	૩,૦૦,૦૦૦ થી ૩,૯૯,૯૯૯	૪,૦૦,૦૦૦ થી ૪,૯૯,૯૯૯	
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	
ભરૂચ	(૧૧)	(૧)	(૪)	(૨)	(૩)	(૧)	(૧)	
૧. ભરૂચ	—	—	—	—	—	—	૨,૨૩,૫૩૭	
૨. અંકેશ્વર	—	—	—	૬૭,૨૯૭	—	—	—	
૩. હાંસોટ મહાલ	૪૫,૨૩૧	—	—	—	—	—	—	
૪. વાગરા	—	—	૬૫,૦૩૭	—	—	—	—	
૫. જંજીસર	—	—	—	—	૧,૪૦,૩૫૫	—	—	
૬. આમોદ	—	—	૬૮,૬૬૪	—	—	—	—	
૭. ઝઘડીયા	—	—	—	—	૧,૨૦,૦૦૦	—	—	
૮. નાંદોદ	—	—	—	—	૧,૪૮,૨૯૪	—	—	
૯. ડેડીયાપાડા	—	—	૬૭,૬૮૩	—	—	—	—	
૧૦. સાગબારા	—	—	૫૨,૫૭૬	—	—	—	—	
૧૧. વાલીયા	—	—	—	૮૦,૯૨૭	—	—	—	

૨,૨૩,૫૩૭ માણસોની છે. ભરૂચ જિલ્લાના તાલુકાઓને વસતિ-જૂથ પ્રમાણે ૫૪ નં. ૨૦ માં દર્શાવ્યા મુજબ વહેંચવામાં આવેલ છે.

(૯) મહેસાણા જિલ્લો :

આ જિલ્લો રાજ્યના સૌથી વધુ વસતિ ધરાવતા જિલ્લા પૈકી એક છે. ભૌગોલિક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જો કે જિલ્લાનું સ્થાન નવમું છે, પરંતુ વસતિના કદના પ્રમાણમાં તે અમદાવાદ અને ખેડા પછી ત્રીજા સ્થાને આવે છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૨૭ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૪.૬૧ ટકા થાય છે. તેની વસતિ ૨૦,૯૨,૪૬૮ની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૭.૮૪ ટકા થાય છે. ક્ષેત્રફળની ખામતમાં તેને ભરૂચ જિલ્લા સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે ભરૂચ જિલ્લાના ક્ષેત્રફળ કરતાં આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ફક્ત ૧૮ ચોરસ કિલોમીટર ઓછું છે. ભરૂચ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૪.૬૨ ટકા થાય છે, જ્યારે મહેસાણા જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪.૬૧ ટકા થાય છે. ભરૂચ જિલ્લામાં રાજ્યની કુલ વસતિના ૪.૧૬ ટકા લોકો રહે છે, જ્યારે મહેસાણામાં ૭.૮૪ ટકા લોકો રહે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૧ તાલુકાઓ આવેલ છે, જે પૈકી પાંચ તાલુકાઓ ૨ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવે છે અને કોઈ પણ તાલુકાની વસતિ ૫૫,૦૦૦થી ઓછી નથી. મોટા ભાગના તાલુકાની વસતિ ૧,૬૦,૦૦૦થી વધુ છે. હારીજ સૌથી નાનો તાલુકો છે અને તે ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ના વસતિ-જૂથમાં આવે છે. ત્યારબાદ સમી તાલુકો ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખના વસતિ-જૂથમાં આવે છે, અને બાકીના નવ તાલુકાઓ ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવે છે. વસતિના જૂથ મુજબ તાલુકાઓની વહેંચણી ૫૪ નં. ૨૨ માં ક્રોડામાં દર્શાવી છે.

(૧૦) પંચમહાલ જિલ્લો :

મહેસાણા જિલ્લાની જેમ પંચમહાલ જિલ્લો પણ ગાઢ વસતિ ધરાવે છે. ભૌગોલિક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તે રાજ્યમાં દશમા સ્થાને આવે છે, પણ વસતિના કદમાં તેનું સ્થાન પાંચમું છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮,૮૬૬ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૪.૫૩ ટકા થાય છે, જ્યારે આ જિલ્લાની વસતિ ૧૮,૪૮,૮૦૪ છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૬.૯૩ ટકા થાય છે. આ જિલ્લામાં ૧૦ તાલુકાઓ અને ૧ મહાલ છે. ફક્ત જાંજીયાડા મહાલ ૨૦,૦૦૦થી ૩૦,૦૦૦ના વસતિ-જૂથમાં આવે છે. તેની વસતિ ૨૧,૫૧૩ માણસોની છે. બાકીના બીજા બધા વહીવટી એકમો ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવે છે. કાલોલ, હાલોલ, શહેરા, લુણાવાડા, ઝાલોદ અને લીમખેડા તાલુકાઓ ૧ લાખથી ૨ લાખના

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	વસતિના જૂથ મુજબ તાલુકાઓની વહેંચણી			
		૫૦,૦૦૦ થી	૭૫,૦૦૦ થી	૧, ૦, ૦૦ થી	૨,૦૦,૦૦૦ અને
		૭૪,૯૯૯	૯૯,૯૯૯	૧,૯૯,૯૯૯	તેથી વધુ
૧	૨	૩	૪	૫	૬
મહેસાણા	(૧૧)	(૧)	(૧)	(૪)	(૫)
	૧. મહેસાણા	—	—	—	૨,૪૬,૨૧૨
	૨. કડી	—	—	૧,૮૨,૬૭૪	—
	૩. ચાણરમા	—	—	૧,૭૪,૨૮૪	—
	૪. સમી	—	૬૭,૮૫૮	—	—
	૫. હારીજ	૫૫,૧૬૧	—	—	—
	૬. પાટણ	—	—	—	૨,૫૪,૧૧૭
	૭. સિદ્ધપુર	—	—	—	૨,૩૪,૮૬૩
	૮. ખેરાલુ	—	—	—	૨,૦૫,૮૨૧
	૯. વીસનગર	—	—	૧,૬૦,૭૨૯	—
	૧૦. વિજાપુર	—	—	—	૩,૦૮,૨૧૬
	૧૧. કલોલ	—	—	૧,૭૨,૫૩૩	—

વસતિ-જૂથમાં આવે છે, જ્યારે ગોધરા, સંતરામપુર, દાહોદ અને દેવગઢબારીયા તાલુકાઓ ૨ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવે છે. ગોધરા તાલુકાની વસતિ ૨,૬૯,૩૫૭ની છે, અને જિલ્લામાં તે પ્રથમ સ્થાને આવે છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે સંતરામપુર, દાહોદ, દેવગઢબારીયા અને લુણાવાડાને મૂકી શકાય. વસતિ-કદ મુજબ તાલુકાની વહેંચણી પૃષ્ઠ નં. ૨૩ માં કોઠામાં આપવામાં આવી છે.

(૧૧) અમદાવાદ જિલ્લો :

અમદાવાદ જિલ્લો કુદરત અને ખેડા જિલ્લાની જેમ વિસ્તાર અને વસતિની બાબતમાં અસમાનતા ધરાવતો જિલ્લો છે. ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ આ જિલ્લામાં રાજ્યના કુલ વિસ્તારના ૪૦૪૪ ટકા વિસ્તાર આવેલ છે, એટલે કે ક્ષેત્રફળની બાબતમાં તે અગિયારમું સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ રાજ્યની કુલ વસતિના ૧૦૦૯૦ ટકા લોકો આ જિલ્લામાં વસે છે, અને વસતિના કદની બાબતમાં સમગ્ર રાજ્યમાં આ જિલ્લો પ્રથમ સ્થાને આવે છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૭૦૭ ચોરસ કિલો-મીટર છે, જ્યારે તેની વસતિ ૨૯,૧૦,૩૦૭ માણસોની છે. વધુ પ્રમાણમાં વસતિનું કેન્દ્રીકરણ પશ્ચિમ ભારતમાં ઉદ્યોગ, વેપાર અને વાણિજ્યની બાબતમાં આગવું

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી		
		૨૦,૦૦૦ થી	૧,૦૦,૦૦૦ થી	૨,૦૦,૦૦૦ અને તેથી વધુ
		૨૯,૯૯૯	૧,૯૯,૯૯૯	
૧	૨	૩	૪	૫
પંચમહાલ	(૧૧)	(૧)	(૬)	(૪)
	૧. ગોધરા	—	—	૨,૬૯,૩૫૭
	૨. કાલોલ	—	૧,૧૮,૨૭૩	—
	૩. હાલોલ	—	૧,૧૫,૬૭૪	—
	૪. શહેરા	—	૨,૧૩,૨૫૯	—
	૫. લુણાવાડા	—	૧,૮૬,૨૫૧	—
	૬. સતરામપુર	—	—	૨,૪૭,૩૦૦
	૭. ઝાલોદ	—	૧,૫૮,૮૬૦	—
	૮. દાહોદ	—	—	૨,૩૫,૬૨૮
	૯. લીમખેડા	—	૧,૬૩,૦૧૬	—
	૧૦. દેવગઢખારીયા	—	—	૨,૧૯,૩૭૩
	૧૧. નાંભુધોડા	૨૧,૫૧૩	—	—
	મહાલ			

સ્થાન ધરાવના અમદાવાદ શહેરને લીધે છે. ધણા સમયથી ભારતભરમાં કાપડ ઉદ્યોગમાં આ શહેર મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. સને ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યની રચના થવાને કારણે અને ગાંધીનગરમાં નવું પાટનગર સ્થપાતાં સુધી અમદાવાદ શહેર રાજ્યનું પાટનગર હોઈ મે તેની વસતિમાં ઝડપી વધારો થયેલ છે. શહેરની કાપડની મિલો અને ખીજી ઔદ્યોગિક વસાહતો તેમ જ વેપાર અને વાણિજ્યના ઝડપી વિકાસથી ઉત્પન્ન થતી રોજગારીની તકોને લીધે તેમ જ અમદાવાદ શહેરની આજુબાજુના શહેરી વિસ્તારોમાં અને જિલ્લાના અન્ય ભાગોમાં થયેલા ઝડપી વિકાસથી મોટા પ્રમાણની વસતિ સ્થળાંતર કરીને અને વસેલી છે.

આ જિલ્લામાં ૭ તાલુકાઓ આવેલા છે, અને તે દૃષ્ટિએ સૌથી ઓછા વહીવટી એકમો ધરાવતો આ જિલ્લો છે, સિવાય કે ગાંધીનગર અને ડાંગ જિલ્લાઓ જે એક જ તાલુકાઓના બનેલા છે. આ જિલ્લાના બધા જ તાલુકાઓ ગાઢ વસતિવાળા છે. કેઈ પણ તાલુકાની વસતિ ૧ લાખથી ઓછી નથી. દરકોઈ, ધંધુકા, સાણંદ અને દહેગામ તાલુકાની વસતિ ૧ લાખથી ૨ લાખ

વચ્ચે છે. બાકીના ત્રણ તાલુકા અમદાવાદ સિટી, ધોળકા અને વિરમગામની વસતિ ૨ લાખથી વધુ છે. વસતિ મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે આપેલ છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી	
		૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ અને તેથી વધુ
૧	૨	૩	૪
અમદાવાદ	(૭)	(૪)	(૩)
	૧. અમદાવાદ સિટી	—	૧૮,૦૩,૦૮૫
	૨. દરકોઈ	૧,૯૭,૬૨૨	—
	૩. ધોળકા	—	૨,૨૬,૫૭૭
	૪. ધંધુકા	૧,૮૧,૧૬૬	—
	૫. સાણંદ	૧,૧૩,૨૮૭	—
	૬. વિરમગામ	—	૨,૩૭,૮૩૨
	૭. દહેગામ	૧,૫૦,૭૩૮	—

(૧૨) વડોદરા જિલ્લો :

આ જિલ્લો ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ રાજ્યમાં બીજાં સ્થાન ધરાવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં ચોથું સ્થાન ધરાવે છે. તેનો વિસ્તાર ૭,૭૮૮ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૩.૯૭ ટકા થાય છે. તેની વસતિ ૧૯,૮૦,૦૬૫ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૭.૪૨ ટકા થાય છે. આ જિલ્લામાં ૧૧ તાલુકાઓ અને ૧ મહાલ આવેલ છે, જે પૈકી ૪૩,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવતું કોઈ પણ વહીવટી એકમ નથી. તિલકવાડા મહાલ વસતિની દૃષ્ટિએ સૌથી નાનો વહીવટી એકમ છે. તેની વસતિ ૪૩,૫૪૨ માણસોની છે. ત્યારબાદ સિનોર તાલુકો આવે છે, તેની વસતિ ૫૬,૬૫૬ માણસોની છે. ત્યાર પછીના ક્રમે આવતા નસવાડી તાલુકાની વસતિ ૭૨,૬૬૧ છે. ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખની વસતિ ધરાવતો ફક્ત વાઘોડીયા તાલુકો છે. તેની વસતિ ૮૯,૨૬૯ છે. કરજણ, પાદરા, સાવલી, ડભોઈ, સંખેડા, જલુગામ અને છોટાઉદેપુર તાલુકાઓની વસતિ ૧ લાખથી ૨ લાખ વચ્ચે છે, જ્યારે જિલ્લામાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવતા વડોદરા તાલુકાની વસતિ ૬,૬૫ ૩૦૬ માણસોની છે. વસતિના જૂથ મુજબ તાલુકાઓની વહેંચણી સામે દર્શાવ્યા મુજબ છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/ મહાલનું નામ	વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી				
		૩૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ અને તેથી વધુ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
વડોદરા	(૧૨)	(૧)	(૨)	(૧)	(૭)	(૧)
૧. વડોદરા		—	—	—	—	૬,૬૫,૩૦૬
૨. કરજણ		—	—	—	૧,૧૪,૭૮૨	—
૩. પાદરા		—	—	—	૧,૭૧,૩૦૮	—
૪. સાવલી		—	—	—	૧,૬૧,૦૨૨	—
૫. વાઘેડીયા		—	—	૮૯,૨૬૯	—	—
૬. ડમોઈ		—	—	—	૧,૪૫,૧૬૦	—
૭. સંખેડા		—	—	—	૧,૩૩,૬૭૬	—
૮. જળુગામ		—	—	—	૧,૩૭,૭૫૬	—
૯. છોટાઉદેપુર		—	—	—	૧,૮૮,૯૨૭	—
૧૦. નસવાડી		—	૭૨,૬૬૧	—	—	—
૧૧. તિલકવાડા મહાલ		૪૩,૫૪૨	—	—	—	—
૧૨. સિનેાર		—	૫૬,૬૫૬	—	—	—

(૧૩) મુરત જિલ્લો :

ભરૂચ, વલસાડ અને ડાંગની જેમ આ જિલ્લો દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭,૭૪૫ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૩.૯૫ ટકા થાય છે અને તેરમું સ્થાન ધરાવે છે. તેની વસતિ ૧૭,૮૬,૯૨૪ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૬.૬૯ ટકા થાય છે અને વસતિના કદમાં આ જિલ્લો રાજ્યમાં છઠ્ઠું સ્થાન ધરાવે છે. આ જિલ્લો ૧૧ તાલુકા અને ૨ મહાલનો બનેલો છે. સૌથી ઓછી વસતિ ધરાવતો તાલુકો ઉચ્છલ છે. તેની વસતિ ૪૪,૯૪૦ છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે નીઝર તાલુકો અને વાલોડ અને પંચસાણા મહાલ આવે છે. તેની વસતિ ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ની વચ્ચે છે. ચોલપાડ, કામરેજ અને મહુવા તાલુકાઓ ૭૫,૦૦૦ થી ૧ લાખના વસતિ-જૂથમાં આવે છે; જ્યારે માંડવી, માંગરોલ, સોનગઢ, વ્યારા અને બારડોલી તાલુકાઓ ૧ લાખથી વધુ અને ૨ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. ચોર્યાસી તાલુકો સૌથી મોટો છે

અને તેની વસતિ ૬,૪૫,૮૨૭ છે. વસતિના જૂથ મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે મુજબ આપેલ છે.

		વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી				
જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	૩૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૫૦,૦૦૦ થી ૭૪,૯૯૯	૭૫,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ થી અને વધુ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
સુરત	(૧૩)	(૧)	(૩)	(૩)	(૫)	(૧)
૧. ચોર્ધાસી		—	—	—	—	૬,૪૫,૮૨૭
૨. ઓલપાડ		—	—	૯૮,૪૦૭	—	—
૩. કામરેજ		—	—	૮૧,૭૭૭	—	—
૪. માંગરોળ		—	—	—	૧,૨૮,૯૦૪	—
૫. માંડવી		—	—	—	૧,૧૯,૧૬૮	—
૬. સોનગઢ		—	—	—	૧,૩૫,૦૯૫	—
૭. ઉચ્છલ		૪૪,૯૪૦	—	—	—	—
૮. નીઝર		—	૭૧,૯૩૨	—	—	—
૯. વ્યારા		—	—	—	૧,૫૩,૫૩૬	—
૧૦. વાલોડ મહાલ		—	૫૧,૯૯૯	—	—	—
૧૧. બારડોલી		—	—	—	૧,૨૦,૧૨૦	—
૧૨. મહુવા		—	—	૮૨,૦૪૯	—	—
૧૩. પલસાણા મહાલ		—	૫૩,૧૭૦	—	—	—

(૧૪) સાબરકાંઠા જિલ્લો :

સાબરકાંઠા જિલ્લો ભૌગોલિક ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ચૌદમું સ્થાન ધરાવે છે, જ્યારે વસતિના કદની બાબતમાં બારમે નંબરે આવે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલ આ જિલ્લો ૮ તાલુકાઓ અને ૨ મહાલનો બનેલો છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૭,૩૯૦ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તેની વસતિ ૧૧,૮૭,૬૩૭ માણસોની છે. તેનું ક્ષેત્રફળ રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૩.૭૭ ટકા થાય છે, જ્યારે તેની વસતિ રાજ્યની કુલ વસતિના ૪.૪૫ ટકા થાય છે. વિજયનગર મહાલ વસતિ-કદમાં સૌથી નાનું વહીવટી એકમ છે અને તેની વસતિ ૪૩,૩૭૮ માણસોની છે. ત્યાર-બાદ અનુક્રમે મેઘરજ તાલુકો અને માલપુર મહાલ આવે છે, જેની વસતિ ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ની વચ્ચે છે, જ્યારે ખેડબ્રહ્મા તાલુકો ૭૫,૦૦૦ થી વધુ

અને ૧ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવતો તાલુકો છે. મોટા ભાગના તાલુકાઓ ૧ લાખથી વધુ અને ૨ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. ઇડર તાલુકો સૌથી વધુ વસતિ ધરાવે છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે પ્રાંતિજ, મોડાસા, હિંમતનગર, ખાચડ અને ભીલોડા તાલુકાને મૂકી શકાય. ૨ લાખ અને તેથી વધુ વસતિ ધરાવતો કોઈ પણ તાલુકો આ જિલ્લામાં નથી. વસતિના કદ મુજબ તાલુકાઓની વહેંચણી નીચે આપવામાં આવેલ છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી			
		૩૦,૦૦૦ થી	૫૦,૦૦૦ થી	૭૫,૦૦૦ થી	૧,૦૦,૦૦૦ થી
		૪૯,૯૯૯	૭૪,૯૯૯	૯૯,૯૯૯	૧,૯૯,૯૯૯
૧	૨	૩	૪	૫	૬
સાબરકાંઠા	(૧૦)	(૧)	(૨)	(૧)	(૬)
૧. હિંમતનગર		—	—	—	૧,૪૩,૬૪૯
૨. પ્રાંતિજ		—	—	—	૧,૮૨,૯૪૯
૩. ઇડર		—	—	—	૧,૯૪,૩૬૪
૪. ખેડબ્રહ્મા		—	—	૯૮,૫૫૯	—
૫. વિજયનગર મહાલ	૪૩,૩૭૮	—	—	—	—
૬. ભીલોડા		—	—	—	૧,૧૪,૧૯૦
૭. મેઘરજ		—	૬૯,૦૯૫	—	—
૮. મોડાસા		—	—	—	૧,૫૩,૪૦૯
૯. માલપુર મહાલ		—	૫૦,૫૨૭	—	—
૧૦. ખાચડ		—	—	—	૧,૩૭,૫૧૭

(૧૫) ખેડા જિલ્લો :

ખેડા જિલ્લો ગાદ વસતિવાળો છે અને રાજ્યમાં તે બીજા નંબરે આવે છે. જેવી રીતે કચ્છ જિલ્લો વધુ વિસ્તાર અને ઓછી વસતિવાળો છે તેવી રીતે ખેડા જિલ્લો ઓછા વિસ્તાર અને વધુ વસતિવાળો ગણી શકાય. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૭,૧૯૪ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળના ૩.૬૭ ટકા થાય છે અને ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળની બાબતમાં રાજ્યમાં પંદરમા સ્થાને આવે છે. પરંતુ આ જિલ્લાની વસતિ ૨૪,૫૧,૩૮૭ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૯.૧૮ ટકા થાય છે, અને રાજ્યમાં વસતિના કદમાં અમદાવાદ જિલ્લા પછી બીજું સ્થાન ધરાવે છે. આ જિલ્લો ૧૦ તાલુકાનો બનેલો છે,

જે પૈકી ચાર તાલુકાઓ ૧ લાખથી વધુ અને ૨ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. બાકીના છ તાલુકાઓ ૨ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવે છે. ૧ લાખથી ઓછી વસતિવાળો એક પણ તાલુકો નથી. આણંદ તાલુકો સૌથી વધુ વસતિ ધરાવે છે. તેની વસતિ ૩,૯૯,૦૭૬ માણસોની છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે નડિયાદ, બોરસદ, કપડવંજ, પેટલાદ અને ખંભાત તાલુકાને મૂકી શકાય. વસતિના કદ મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે આપવામાં આવી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	વસતિના નૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી	
		૧,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૯૯,૯૯૯	૨,૦૦,૦૦૦ અને તેથી વધુ
૧	૨	૩	૪
ખેડા	(૧૦)	(૪)	(૬)
	૧. મહેમદાવાદ	૧,૫૩,૧૫૨	—
	૨. નડિયાદ	—	૩,૭૬,૬૨૭
	૩. આણંદ	—	૩,૯૯,૦૭૬
	૪. પેટલાદ	—	૨,૫૬,૬૯૩
	૫. બોરસદ	—	૩,૦૧,૦૫૪
	૬. ખંભાત	—	૨,૨૧,૧૩૯
	૭. માતર	૧,૩૨,૦૮૪	—
	૮. કપડવંજ	—	૨,૬૯,૭૬૪
	૯. બાલાસીનોર	૧,૩૧,૫૧૩	—
	૧૦. ઠાસરા	૧,૯૦,૨૮૫	—

(૧૬) અમરેલી જિલ્લો :

અમરેલી જિલ્લો એ એક જ એવો જિલ્લો છે કે જે ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ અને વસતિના કદની બાબતમાં એક જ સ્થાન ધરાવતો હોય. રાજ્યમાં વિસ્તારના અને વસતિની બાબતમાં તેનું સ્થાન સોળમું છે. આ જિલ્લાનો વિસ્તાર ૬,૭૬૦ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તેની વસતિ ૮,૪૮,૭૩૦ માણસોની છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૩.૪૫ ટકા થાય છે, જ્યારે તેની વસતિ રાજ્યની કુલ વસતિના ૩.૧૮ ટકા થાય છે. આ જિલ્લો ૭ તાલુકાઓ અને ૩ મહાલનો બનેલો છે. લીલીયા, બાદરાબાદ અને ખાંભા મહાલ ૫૦,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. પરંતુ આ પૈકી કોઈની વસતિ ૩૫,૦૦૦થી

ઓછી નથી. બાબરા તાલુકાની વસતિ ૭૨,૩૮૩ માણસોની છે, જ્યારે ધારી અને લાઠી તાલુકાઓની વસતિ ૭૫,૦૦૦થી વધુ અને ૧ લાખથી ઓછી છે. ખાકીના ચાર તાલુકાઓ અમરેલી, રાજુલા, કોડીનાર અને કુંકાવાવ વડીઆ ૧ લાખથી વધુ અને ૨ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. આ જિલ્લાના તાલુકાઓની વસતિના કદ મુજબની વહેંચણી નીચે મુજબ છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/ મહાલનું નામ	વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી			
		૩૦,૦૦૦ થી	૫૦,૦૦૦ થી	૭૫,૦૦૦ થી	૧,૦૦,૦૦૦ થી
		૪૯,૯૯૯	૭૪,૯૯૯	૯૯,૯૯૯	૧,૯૯,૯૯૯
૧	૨	૩	૪	૫	૬
અમરેલી	(૧૦)	(૩)	(૧)	(૨)	(૪)
૧. અમરેલી		—	—	—	૧,૪૦,૪૯૬
૨. ધારી		—	—	૯૯,૯૩૫	—
૩. ખાંભા મહાલ ૩૫,૭૧૧		—	—	—	—
૪. રાજુલા		—	—	—	૧,૦૧,૦૯૩
૫. જનકરાબાદ મહાલ		૪૨,૦૩૯	—	—	—
૬. કોડીનાર		—	—	—	૧,૦૫,૭૫૯
૭. કુંકાવાવ વડીઆ		—	—	—	૧,૨૦,૬૧૭
૮. બાબરા		—	૭૨,૩૮૩	—	—
૯. લાઠી		—	—	૮૨,૬૯૪	—
૧૦. લીલીયા મહાલ		૪૮,૦૦૩	—	—	—

(૧૭) વલસાડ જિલ્લો :

ગાંધીનગર અને ડાંગ જિલ્લાને બાદ કરતાં વલસાડ જિલ્લો સૌથી નાનો જિલ્લો છે. ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ગુજરાત રાજ્યમાં તે સત્તરમું સ્થાન ધરાવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં નવમું સ્થાન ધરાવે છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૨૩૮ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળના ૨.૬૭ ટકા થાય છે, જ્યારે તેની વસતિ ૧૪,૨૮,૭૪૨ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૫.૩૫ ટકા થાય છે. આ જિલ્લામાં ૮ તાલુકા આવેલ છે, જે પૈકી ૧ લાખથી

ઑછી વસતિ ધરાવતો કોઈ તાલુકો નથી. મોટા ભાગના તાલુકા જેવા કે પારડી, ઉમરગામ, ગણદેવી, ચીખલી, વાંસદા અને ધરમપુર તાલુકાઓ ૧ લાખથી વધુ અને ૨ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. આકોના એ તાલુકાઓ વલસાડ અને નવસારી ૨ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવે છે. વસતિની દૃષ્ટિએ નવસારી તાલુકો સૌથી મોટો છે. તેની વસતિ ૨,૭૬,૪૨૫ માણસોની છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે વલસાડ, ધરમપુર, ચીખલી, પારડી, ગણદેવી, વાંસદા અને ઉમરગામને મૂકી શકાય. આ જિલ્લાના તાલુકાઓની વસતિના કદ મુજબની વહેંચણી નીચે દર્શાવી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	વસતિના જૂથ પ્રમાણે તાલુકાની વહેંચણી	
		૧,૦૦,૦૦૦ થી	૨,૦૦,૦૦૦ અને
		૧,૯૯,૯૯૯	તેથી વધુ
૧	૨	૩	૪
વલસાડ	(૮)	(૬)	(૨)
	૧. વલસાડ	—	૨,૨૩,૦૮૪
	૨. પારડી	૧,૬૨,૪૬૫	—
	૩. ઉમરગામ	૧,૧૬,૮૬૬	—
	૪. ગણદેવી	૧,૫૯,૪૮૩	—
	૫. નવસારી	—	૨,૭૬,૪૨૫
	૬. ચીખલી	૧,૭૬,૦૮૯	—
	૭. વાંસદા	૧,૨૦,૬૧૯	—
	૮. ધરમપુર	૧,૯૩,૭૧૧	—

(૧૮) ડાંગ જિલ્લો :

ડાંગ જિલ્લો વસતિના કદની બાબતમાં સૌથી નાનો જિલ્લો છે, જ્યારે ક્ષેત્રફળની બાબતમાં અઢારમે સ્થાને આવે છે. એક જ તાલુકાવાળા આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૮૩ ચોરસ કિલોમીટર છે, જે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૦.૮૬ ટકા થાય છે. જ્યારે આ જિલ્લાની વસતિ ૯૪,૧૮૫ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ફક્ત ૦.૩૫ ટકા થાય છે.

(૧૯) ગાંધીનગર જિલ્લો :

ગાંધીનગર જિલ્લો એ રાજ્યના નવા પાટનગર ગાંધીનગર વિસ્તારનો નવો બનાવવામાં આવેલ જિલ્લો છે. ડાંગ જિલ્લાની જેમ તે પણ એક જ તાલુકાનો બનેલો છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૬૪૬ ચોરસ કિલોમીટર છે અને રાજ્યમાં

છેલ્લું સ્થાન ધરાવે છે. જો કે વસતિની આખતમાં આ જિલ્લો ડાંગ કરતાં વધુ વસતિ ધરાવે છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના ૦.૩૩ ટકા થાય છે, જ્યારે આ જિલ્લાની વસતિ ૨,૦૦,૬૪૨ માણસોની છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૦.૭૫ ટકા થાય છે.

રાજ્યના ૧૯ જિલ્લાની વિગત આપણે ઉપર તપાસી. હવે રાજ્યના ૧૯ જિલ્લાઓ અને તેના ૧૮૪ તાલુકાઓનો વસતિના કદ મુજબ અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે, ૧૨૦ તાલુકા એટલે કે લગભગ ૫૦ ટકા કરતાં વધુ તાલુકાઓ ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવે છે; આઝીના ૭૪ પૈકી ૩૧; ૫૦,૦૦૦થી વધુ અને ૭૫,૦૦૦થી ઓછી વસતિવાળા છે; જ્યારે ૨૭ તાલુકાઓ ૭૫,૦૦૦થી વધુ અને ૧ લાખથી ઓછી વસતિવાળા છે. ફક્ત ૧૬ જ તાલુકાઓ ૫૦,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. આ ૧૬ તાલુકાઓ પૈકી ૩ તાલુકાઓ જ ૨૦,૦૦૦ થી ૩૦,૦૦૦ના વસતિ-જૂથમાં આવેલ છે, જ્યારે આઝીના ૧૩ તાલુકાઓ ૩૦,૦૦૦થી વધુ અને ૫૦,૦૦૦થી ઓછી વસતિવાળા છે. પંચમહાલ જિલ્લાનો જા બુધોડા મહાલ રાજ્યનું સૌથી નાનામાં નાનું વહીવટી એકમ છે, તેની વસતિ ૨૧,૫૧૩ છે. ૩૦,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવતા બીજા બે વહીવટી એકમોમાં કચ્છ જિલ્લાનો લખપત તાલુકો અને રાજકોટ જિલ્લાનો લોધીકા મહાલ આવે છે. બીજા બાબુએ અમદાવાદ સિટી તાલુકો રાજ્યનો સૌથી મોટો તાલુકો (વસતિ ૧૮,૦૩,૦૮૫) છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે વડોદરા તાલુકો (વસતિ ૬,૬૫,૩૦૬); સુરત જિલ્લાનો ચોર્યાસી તાલુકો (વસતિ ૬,૪૫,૮૨૭); ખેડા જિલ્લાનો આણંદ તાલુકો (વસતિ ૩,૯૯,૦૭૬); રાજકોટ જિલ્લાનો રાજકોટ તાલુકો (વસતિ ૩,૯૨,૦૮૪) અને ખેડા જિલ્લાનો નડિયાદ તાલુકો (વસતિ ૩,૭૬,૬૨૭) આવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે રાજ્યના મોટા ભાગના તાલુકાઓની વસતિ ઠીક ઠીક વધારે છે; જ્યારે ૫૦,૦૦૦થી ઓછી વસતિવાળા તાલુકાઓનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે.

વસતિની ઘનતા :

ઉપર ચર્ચવામાં આવેલ માહિતી ઉપરથી એ જોઈ શકાશે કે ગુદા ગુદા જિલ્લાઓ અને તાલુકાઓમાં વસતિની બહેંચણી ઘણી તફાવતવાળી જણાય છે. ગુજરાત રાજ્ય અને તેના જેટલું કદ ધરાવતા ભારતનાં બીજાં રાજ્યો અને કેટલાંક રાષ્ટ્રોની ઘનતાની સરખામણી પણ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. આપણે વિગતવાર જોઈ ગયા કે કચ્છ જિલ્લો રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના લગભગ ૧/૪ ક્ષેત્રફળ આવરી લે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં તે રાજ્યમાં પાંચમો નાનામાં નાનો જિલ્લો છે. તેની જ રીતે જામનગર જિલ્લો ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ બીજું સ્થાન

ધરાવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં સાતમું સ્થાન ધરાવે છે. ખીજી તરફ અમદાવાદ જિલ્લો ક્ષેત્રફળની બાબતમાં રાજ્યમાં અગિયારમા નંબરે આવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. તેવી જ રીતે ખેડા જિલ્લો ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ પંદરમા સ્થાને આવે છે, જ્યારે વસતિના કદમાં ખીજું સ્થાન ધરાવે છે. આ બધી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં વસતિની ઘનતાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. આપણે જોઈ ગયા કે ક્ષેત્રફળ અને વસતિનો સંબંધ દર્શાવવાનું આ સરળ માપ છે. ગુજરાતની સમગ્ર વસતિને જો ગુજરાતના કુલ ક્ષેત્રફળ ઉપર સપ્રમાણ વહેંચવામાં આવે તો દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ જે વસતિ આવે તેને ૧ ચોરસ કિલોમીટરની વસતિની ઘનતા એમ કહી શકાય. આ ગણતરી ફક્ત ગણિતના આધારે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતામાં આ પ્રમાણેની વસતિની વહેંચણી થઈ શકતી નથી. ફક્ત ભૌગોલિક કારણોને લીધે નહીં, પરંતુ ખીજા સામાજિક અને આર્થિક કારણોને લીધે લોકો રહેવાની અને કામ કરવાની જગ્યાએ સગવડતા પ્રમાણે પસંદ કરતા હોય છે.

ભારતમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ઘનતા ૧૭૮ માણસોની છે. આ હકીકત દર્શાવે છે કે ભારતની સમગ્ર વસતિને ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળ ઉપર સપ્રમાણ વહેંચવામાં આવે તો ૧ ચોરસ કિલોમીટર ઉપર ૧૭૮ માણસો વસે. ગુજરાત રાજ્યમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ગીચતા ૧૩૬ માણસોની છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ગુજરાત રાજ્ય જેટલું જ ક્ષેત્રફળ ધરાવતાં ખીજાં રાજ્યોમાં વસતિની ઘનતા વધારે છે. જેમ કે, મિહાર રાજ્યમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૩૨૪ માણસો વસે છે, જ્યારે ગૌસર રાજ્યમાં ૧૫૩ અને ઓરિસા રાજ્યમાં ૧૪૧નો આંક આવે છે. આ બધાં રાજ્યો ગુજરાત કરતાં ક્ષેત્રફળમાં નાના છે, જ્યારે ગુજરાત કરતાં વધારે વસતિ ધરાવે છે, (ઓરિસા સિવાય). આ ઉપરાંત ખીજાં ઘણાં રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોમાં વસતિની ઘનતા જાંચી છે. કેરાલામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૪૯ માણસો વસે છે, જ્યારે તામિલનાડુમાં ૩૧૭, ઉત્તરપ્રદેશમાં ૩૦૦, પશ્ચિમ બંગાળમાં ૫૦૪ અને લક્ષદીવ, મિનિકોય અને આંદામાન નાગરિકોમાં ૯૯૪ માણસો વસે છે. ચંદીગઢ અને દિલ્હી જેવાં કેન્દ્રશાસિત શહેરોની ગીચતાની ગણતરી આપણને અત્રે ઉપયોગી થશે નહીં, કારણ કે રાજ્ય કક્ષાએ વસતિની ગીચતા નક્કી કરતાં તત્ત્વો આ શહેરમાં જોવા મળશે નહીં. પણ તેમ છતાં આ શહેરોની ગીચતા કેટલી જાંચી છે તે જાણવું રસપ્રદ હોઈને આપણે જોઈશું કે દિલ્હી વિસ્તારમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૨,૭૩૮ માણસો વસે છે, જ્યારે ચંદીગઢમાં ૨,૨૫૭ માણસો વસે છે.

ભારતનાં અન્ય રાજ્યો સાથે સરખામણીમાં ગુજરાતમાં વસતિની ઘનતા વધુ ગણી શકાય નહીં. અને એમ પણ કદાચ કહેવામાં આવે કે ગુજરાતનું ક્ષેત્રફળ અને પરિરિચિતિ જોતાં વસતિનું પ્રમાણ હજી ઓછું છે, પરંતુ પશ્ચિમના દેશો સાથે સરખામણી કરતાં અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણ સાથે સરખામણી કરતાં જણાશે કે આપણે ત્યાં વસતિનું ભારણ વધારે છે. આર્જેન્ટિનાનો દાખલો લઈએ તો જણાશે કે તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૭૬,૮૮૯ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તેની વસતિ ૨,૩૩,૬૪,૪૩૧ છે; એટલે કે ગુજરાત કરતાં તેનો વિસ્તાર તેર ગણો વધુ છે, જ્યારે ગુજરાતની વસતિ કરતાં તેની વસતિ ૧૨.૪૮ ટકા ઓછી છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્જેન્ટિનામાં વસતિનું ભારણ ઘણું ઓછું છે અને દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ફક્ત ૮ જ માણસો વસે છે. તેવી જ રીતે આપણે મેક્સિકો અને પોલેન્ડના દાખલા લઈએ. મેક્સિકોનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં લગભગ દસ ગણો વધારે છે, જ્યારે તેની વસતિ ગુજરાત કરતાં બમણી પણ નથી. આંકડાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મેક્સિકોનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં ૯૬.૪૮ ટકા વધારે છે, જ્યારે તેની વસતિ ગુજરાત કરતાં ફક્ત ૮૧.૨૦ ટકા વધારે છે. આ દેશની વસતિની ઘનતા દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૨૫ માણસોની છે. પોલેન્ડનું ક્ષેત્રફળ ૩,૧૨,૬૭૭ ચોરસ કિલોમીટર છે અને તેની વસતિ ૩૨૫.૬ લાખ માણસોની છે, એટલે કે દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૦૫ માણસો વસે છે. જાપાન સાથે સરખામણી કરતાં જુદું જ ચિત્ર જોવા મળશે. જાપાનનો વિસ્તાર ૩૬,૯૮૮ ચોરસ કિલોમીટર છે, જ્યારે તેની વસતિ ૧૦,૩૭,૦૩,૫૫૨ માણસોની છે. (લગભગ ૧૦ કરોડ) એટલે કે ગુજરાત કરતાં જાપાનનો વિસ્તાર ૮૮.૮૩ ટકા વધારે છે, જ્યારે તેની વસતિ ૨૮૮.૪૪ ટકા વધારે છે. અંદાજે બોલતાં જાપાનનો વિસ્તાર ગુજરાત કરતાં બમણો છે, જ્યારે તેની વસતિ ચાર ગણી છે. આથી ગુજરાત કરતાં જાપાનની વસતિની ઘનતા ઘણી વધારે છે. ગુજરાતમાં એક ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૩૭ માણસો રહે છે, જ્યારે જાપાનમાં ૨૮૦ માણસો વસે છે. તેવી જ રીતે જર્મની અને બ્રિટન જેવા વિકસિત દેશોમાં પણ વસતિની ઘનતા વધારે છે. જર્મન ડેમોક્રેટિક રિપબ્લિકમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૨૪૦ માણસો વસે છે, જ્યારે બ્રિટનમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૨૨૮ માણસો વસે છે. આના વિરોધાભાસમાં ફ્રાન્સમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ઘનતા ૯૩ માણસોની છે. ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની અને જાપાન જેવા દેશો સાથે સરખામણી કરતાં આપણને જણાશે કે ગુજરાતમાં

દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ઘનતા ઘણી ઓછી છે, જ્યારે આર્જેન્ટિના, પોલેન્ડ, મેક્સિકો અને ફ્રાન્સ સાથે સરખામણી કરતાં જણાશે કે ગુજરાતમાં વસતિની ઘનતા વધારે છે. હવે આપણે ગુજરાત રાજ્યના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં વસતિની ગીચતા તપાસીએ. એ જોઈ શકાશે કે જે જે જિલ્લામાં ક્ષેત્રફળ વધારે અને વસતિનું પ્રમાણ ઓછું છે ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ઓછા લોકો રહે છે, જ્યારે જે જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ઓછું છે અને વસતિનું પ્રમાણ વધારે છે ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વધારે લોકો વસે છે. કચ્છ જિલ્લો જ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ રાજ્યનો મોટામાં મોટો જિલ્લો છે, ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ફક્ત ૧૯ માણસો વસે છે. ડાંગ જિલ્લો જે જંગલો અને ટેકરીઓથી છવાયેલો છે ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૬ માણસો વસે છે, જ્યારે જામનગર જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૭૯ માણસો વસે છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો જ ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ સાતમું સ્થાન ધરાવે છે અને વસતિના કદ મુજબ સત્તરમું સ્થાન ધરાવે છે, ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૮૧ માણસો રહે છે. ખનાસકાંઠા, ભરૂચ, ભાવનગર, અમરેલી અને રાજકોટ જિલ્લાની દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ઘનતા ૧૦૦ થી ૧૫૦ માણસોની છે. જૂનાગઢ જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૫૬ માણસો વસે છે, જ્યારે સાયરકાંઠામાં આ ઘનતા ૧૬૧ છે. ૨૦૦ થી ૨૫૦ માણસોની ઘનતા ધરાવના જિલ્લાઓમાં પંચમહાલ, સુરત અને મહેસાણા જિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે વડોદરા જિલ્લાની ઘનતા ૨૫૪ અને વલસાડ જિલ્લાની ૨૭૩ છે. ખેડા, અમદાવાદ અને ગાંધીનગરની વસતિની ઘનતા ઘણી ઊંચી છે. ગુજરાત રાજ્યના જિલ્લાઓને ક્ષેત્રફળના કદ પ્રમાણે ઊતરતા ક્રમે ગોઠવી અને તેની ઘનતા પ્રમાણેનો આંક પૃષ્ઠ નં. ૩૫ પર આપવામાં આવેલ છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી આપણને સહેજે પ્રશ્ન થશે કે અમુક જિલ્લામાં વસતિનું ભારણ વધારે છે, જ્યારે અમુક જિલ્લામાં જૂજ વસતિ છે. તે આર્થિક, સામાજિક અને ભૌગોલિક પરિણામો આ ઘનતા નક્કી કરવામાં શો ભાગ લખે છે તે જાણવું રસપ્રદ થશે. ભૌગોલિક કારણો ઉપરાંત સામાજિક અને આર્થિક કારણો પણ વસતિની ઘનતા નક્કી કરવામાં મહત્વનો ભાગ લખે છે તે ચોક્કસ છે, પરંતુ આમાંના કયા કારણને લઈને કેટલા પ્રમાણમાં ઘનતા ઉપર અસર થાય છે તેનો ચોક્કસ અંદાજ મેળવવો મુશ્કેલ પડશે, કારણ કે ગુજરાત રાજ્યના બધા જિલ્લા માટે આ પ્રકારની ચોક્કસ હકીકત આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી. તેમ છતાં મુખ્ય કારણો આપણે તપાસી શકીશું.

પ્રથમ આપણે કચ્છ જિલ્લો તપાસીએ. ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ આ જિલ્લામાં ઘણો મોટો વિસ્તાર આવેલો છે, પરંતુ વસતિનું પ્રમાણ અહીં ઘણું ઓછું છે.

જિલ્લાનું નામ	વિસ્તાર ચો. કિ.મી.માં	વસતિ	વસતિ મુજબ ક્રમ	દર ચો. કિ. મીટરે વસતિ- ની ગીચતા
૧	૨	૩	૪	૫
કચ્છ	૪૫,૬૧૨	૮,૪૯,૭૬૯	૧૫	૧૯
ભાનનગર	૧૪,૧૨૫	૧૧,૧૧,૩૪૩	૧૩	૭૯
બનાસકાંઠા	૧૨,૭૦૨	૧૨,૬૫,૩૮૩	૧૧	૧૦૦
રાજકોટ	૧૧,૨૦૩	૧૬,૨૪,૦૭૨	૮	૧૪૫
ભાવનગર	૧૧,૧૫૫	૧૪,૦૫,૨૮૫	૧૦	૧૨૬
જૂનાગઢ	૧૦,૬૦૭	૧૬,૫૬,૬૭૭	૭	૧૫૬
સુરેન્દ્રનગર	૧૦,૪૮૮	૮,૪૫,૪૫૪	૧૭	૮૧
ભરૂચ	૯,૦૪૫	૧૧,૦૯,૬૦૧	૧૪	૧૨૩
મહેસાણા	૯,૦૨૭	૨૦,૯૨,૪૬૮	૩	૨૩૨
પાંચમહાલ	૮,૮૬૬	૧૮,૪૮,૮૦૪	૫	૨૦૯
અમદાવાદ	૮,૭૦૭	૨૯,૧૦,૩૦૭	૧	૩૩૪
વડોદરા	૭,૭૮૮	૧૯,૮૦,૦૬૫	૪	૨૫૪
સુરત	૭,૭૪૫	૧૭,૮૬,૯૨૪	૬	૨૩૧
સાબરકાંઠા	૭,૩૯૦	૧૧,૮૭,૬૩૭	૧૨	૧૬૧
ખેડા	૭,૧૯૪	૨૪,૫૧,૩૮૭	૨	૩૪૧
અમરેલી	૬,૭૬૦	૮,૪૮,૭૩૦	૧૬	૧૨૬
વલસાડ	૫,૨૩૮	૧૪,૨૮,૭૪૨	૯	૨૭૩
ડાંગ	૧,૬૮૩	૯૪,૧૮૫	૧૯	૫૬
ગાંધીનગર	૬૪૯	૨,૦૦,૬૪૨	૧૮	૩૦૯

આ અંગેનું ચોક્કસ કારણ એ છે કે આ જિલ્લામાં રણ અને અર્ધરણ વિસ્તાર તેમ જ ઘાસિયો પ્રદેશ ઘણો મોટો વિસ્તાર આવરી લે છે અને આ વિસ્તારમાં

માનવ રહેઠાણની ખાસ કોઈ તક નથી તેમ જ આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે અનુકૂળતા નથી. આથી કચ્છ જિલ્લાનો મોટો ભાગ ખિનવસવાટી છે. આ ઉપરાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં કચ્છ જિલ્લો ભારતના ખીજા વિસ્તારથી ખિનસંકળાયેલ રહેલ છે. આ જિલ્લાનો મોટો વિસ્તાર વાહનવ્યવહારનો વિકાસ ન થયેલ હોઈ, ધણી મોટા સમયથી અલગ રહેલ છે. આ ઉપરાંત આ જિલ્લાની જમીન પણ કળદ્રુપ નથી તેમ જ સાધનો પણ ટૂંકાં છે. આથી બહુ જ જૂજ પ્રમાણમાં બહારના લોકો કચ્છ જિલ્લામાં આવવું પસંદ કરે છે અને હકીકતમાં મોટા ભાગના કચ્છીઓ કચ્છ બહાર પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે સ્થળાંતર કરી જાય છે.

ગામનગર જિલ્લામાં પણ વસતિની ઘનતા ઓછી છે. ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૯ માણસો વસે છે. આમ હોવાનાં કારણો આપણે તપાસીએ. આ જિલ્લાની એક બાજુ દરિયાકાંઠો આવેલ છે, જ્યારે ખીજી બાજુ અલ્પવિકસિત ગ્રામ્યપ્રદેશ છે. આ જિલ્લાની મોટા ભાગની જમીન રેતાળ, ખરાબની અને ખારાપાટની છે. આ હકીકત ઓછી ઘનતાનાં કારણો હોઈ શકે.

ખતાસકાંઠા જિલ્લાની વસતિ મુખ્યત્વે પછાત છે તેમ જ આ જિલ્લામાં આર્થિક સાધનો ટૂંકાં છે. તેની સાથેસાથ રણ અને અર્ધરણ વિસ્તારવાળો મોટો પ્રદેશ છે તેમ જ ટેકરીઓ અને ટેકરાઓ પણ રણ વિસ્તાર આવરી લે છે; જ્યારે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ધણી મોટા વિસ્તારમાં પાણી ભરાઈ રહે છે તેમ જ ખારાપાટનો વિસ્તાર ધણી મોટો છે. રેતાળ અને ખારાપાટથી મુક્ત એવી જમીનનું પ્રમાણ આ જિલ્લામાં ધણું ઓછું છે. ખીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લો રાજ્યની ગાઢ વસતિવાળો જિલ્લો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ જિલ્લો વર્ષોથી સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ રાજ્યનો આગળ પડતો જિલ્લો છે. આ જિલ્લામાં પ્રગતિશીલ લોકો વસે છે, જેઓ પાસે સાધનસામગ્રી, કુનેહ અને ધનશ છે. આ ઉપરાંત કળદ્રુપ જમીન છે અને નવા નવા ધંધા-ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણનું જોખમ પણ ખેડવાની ઇચ્છાવાળા લોકો છે. અમદાવાદ જિલ્લો ખેડા પછી ઘનતાની દૃષ્ટિએ ખીજો નંબરે આવે છે. આનું મુખ્ય કારણ અમદાવાદ શહેર અને તેની આજુબાજુના વિસ્તારો છે. સંખ્યાગ્રંથ કાપડની મિલો અને ખીજા ઉદ્યોગો તેમ જ વેપાર અને વાણિજ્યના વિકાસને લીધે ઊભી થતી નવી નવી તકોને લીધે આ જિલ્લામાં વસતિનું કેન્દ્રીકરણ થયેલ છે; જ્યારે ગાંધીનગર જિલ્લામાં વસતિની ઊંચી ઘનતાનું કારણ નવા વસાયેલ પાટનગરમાં રહેતા સરકારી નોકર અને ખીજા કામદારોને આજારી હોઈ શકે.

તાલુકાવાર વસતિની ધનતા :

જેવી રીતે રાજ્યના જુદા જુદા જિલ્લાઓની વસતિની ધનતાનો તકાવત માલૂમ પડે છે તેવી રીતે તાલુકાવાર ધનતા તપાસતાં ફેરફારો માલૂમ પડશે.

(૧) કચ્છ :

કચ્છ જિલ્લાના કોઈ પણ તાલુકાઓમાં વસતિની ધનતા રાજ્યની સરેરાશ ૧૩૬ની નજીક નથી. આ જિલ્લાની વસતિની ધનતા ૧૯ માણસોની છે. સૌથી વધુ ગાઠ વસતિવાળા હમર તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૦૯ માણસો વસે છે, જ્યારે માંડવી તાલુકામાં ૮૧ અને મુન્દ્રામાં ૬૪ માણસો વસે છે. આ સિવાયના તાલુકાઓમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ધનતા ૫૦ માણસો કરતાં ઓછી છે. બૃજ તાલુકામાં વસતિની ધનતા ઝળી છે, જ્યારે અખડાસામાં ૩૧, લખપતમાં ૧૧, નખત્રાણામાં ૪૭, રાપરમાં ૩૩ અને ભાચીમાં ૪૦ માણસોની છે.

(૨) જામનગર :

જામનગર જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૭૯ લોકો વસે છે. આ જિલ્લામાં ૧૦ તાલુકા પૈકી આઠ તાલુકામાં જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધારે ધનતા છે. કલ્યાણપુર તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૬૫ વ્યક્તિઓ અને લાલપુર તાલુકામાં ૬૭ વ્યક્તિઓ વસે છે. ધ્રોણ તાલુકામાં આ આંક જિલ્લા સમકક્ષ છે. એટલે કે દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૭૯ લોકો વસે છે. કાલાવડ તાલુકામાં વસતિની ધનતા ૮૨, જોડીયામાં ૮૬, જામજોધપુરમાં ૯૦ અને અંબાગિયામાં ૯૫ છે. ભાણુવડ તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૦૪ માણસો વસે છે, જ્યારે ઓખામંડળમાં ૧૦૭ માણસો વસે છે. જામનગર તાલુકામાં સૌથી વધુ ધનતા નોંધાયેલ છે, જ્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૨૯૪ લોકો વસે છે.

(૩) અનાસકાંઠા :

અનાસકાંઠા જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૦૦ માણસો વસે છે. આ જિલ્લાના ૬ તાલુકામાં વસતિની ધનતા ૧૦૦ના આ સરેરાશ આંક કરતાં વધારે છે, જ્યારે પાંચ તાલુકામાં તેનાથી ઓછી છે. રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધુ ગીચતા ફક્ત ત્રણ તાલુકાઓમાં છે જેવા કે, કાંકરેજ ૧૪૨, પાલનપુર ૧૫૬, વડગામ ૧૯૯. ડીસા તાલુકામાં વસતિની ધનતા ૧૩૨, રાધનપુરમાં ૧૦૭ અને દિયોદરમાં ૧૦૬ની છે. આ સિવાયના અધા તાલુકાઓમાં દર ચોરસ કિલોમીટર

દીઠ ૧૦૦ કરતાં ઓછા માણસો વસે છે. થરાદ તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૮૦ વ્યક્તિ વસે છે, જ્યારે દાંતામાં ૮૩ અને ધાનેરામાં ૯૧ લોકો વસે છે. વાવ અને સાંતલપુર તાલુકાઓમાં વસતિની ધનતા ૬૦ કરતાં પણ ઓછી છે. વાવ તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૭ અને સાંતલપુરમાં ૪૧ માણસો વસે છે.

(૪) રાજકોટ :

આ જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૪૫ લોકો વસે છે. પાંચ તાલુકાઓ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધારે ધનતા ધરાવે છે, જેમાં ગોંડળ ૧૪૮, ઉપલેટા ૧૭૪, જેતપુર ૧૮૬, ધોરાજી ૨૪૭ અને રાજકોટ ૩૭૧નો સમાવેશ થાય છે. મોરબી તાલુકાની ધનતા જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં થોડી ઓછી છે. ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૨૦નો આંક નોંધાયેલ છે. આ સિવાયના ત્રણ તાલુકા અને ચાર મહાલની વસતિની ધનતા ૧૦૦થી ઓછી છે. માળિયા તાલુકામાં ૭૬, પડધરીમાં ૭૯ અને લોધીકામાં વસતિની ધનતા ૮૦ની છે. કોટડાસાગણી મહાલમાં વસતિની ધનતા ૯૧ની છે, જ્યારે જમકંડોરણા મહાલ અને વાંકાનેર તાલુકામાં આ સંખ્યા ૯૩ની છે. જસદણ તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૯૯ લોકો વસે છે.

(૫) ભાવનગર :

આ જિલ્લામાં વસતિની ધનતા ૧૨૬ છે. આ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકાઓ અને ૧ મહાલની વસતિની ધનતા ૧૦૧ થી ૧૫૦ની વચ્ચે આવે છે. ફક્ત બે તાલુકાઓ તલાજા અને મહુવાની વસતિની ધનતા અનુક્રમે ૧૫૭ અને ૧૬૧ છે, જ્યારે ભાવનગર તાલુકાની ધનતા ૨૦૪ છે. સૌથી ઓછી ધનતા ધરાવતા વલ્લભીપુર મહાલમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૮૨ માણસો રહે છે. ત્યારબાદ ગઢડામાં આ ધનતા ૧૦૧ છે. ધોધા મહાલમાં વસતિની ધનતા ૧૧૨ છે, જ્યારે યોટાદમાં ૧૨૪ છે. ઉમરાળા તાલુકાનો આ આંક ૧૩૩ છે, જ્યારે કુંડલાનો ૧૩૬ અને શિહોરનો ૧૩૭ છે. ગારિયાધાર અને પાલિતાણા તાલુકાની વસતિની ધનતા ૧૪૪ની છે.

(૬) જૂનાગઢ :

આ જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા ૧૫૬ છે. આ જિલ્લામાં આવેલ ૧૩ તાલુકાઓ અને ૨ મહાલ પૈકી આઠ તાલુકાની ધનતા

જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. બાકીના સાત તાલુકાઓ પૈકી બે તાલુકાની ધનતા ૫૧ થી ૧૦૦ની વચ્ચે છે, જ્યારે પાંચ તાલુકાની ધનતા ૧૦૧ થી ૧૫૦ની વચ્ચે છે. જૂનાગઢ તાલુકો સૌથી વધુ ગાદ વસતિવાળો છે. ત્યારબાદ પાટણ-વેરાવળ અને વંથલી તાલુકા આવે છે, જે દરેકની વસતિની ધનતા ૨૦૦થી વધુ આવે છે. વસતિની ધનતા મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા			
		૫૧ થી ૧૦૦	૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦
૧	૨	૩	૪	૫	૬
જૂનાગઢ	(૧૫)	(૨)	(૫)	(૫)	(૩)
	૧. જૂનાગઢ	—	—	—	૨૮૬
	૨. મેંદરડા મહાલ	—	૧૨૯	—	—
	૩. તાલાળા	૭૬	—	—	—
	૪. પાટણ-વેરાવળ	—	—	—	૨૭૮
	૫. માળિયા	—	—	૧૬૧	—
	૬. માંગરોળ	—	—	૧૮૯	—
	૭. કેશોદ	—	—	૧૮૭	—
	૮. પોરબંદર	—	—	૧૯૮	—
	૯. રાણાવાવ	—	૧૦૩	—	—
	૧૦. કુતિયાણા	—	૧૨૦	—	—
	૧૧. માણાવદર	—	—	૧૮૩	—
	૧૨. વંથલી	—	—	—	૨૦૭
	૧૩. ભેંસાણ મહાલ	—	૧૧૨	—	—
	૧૪. વીસાવદર	૧૦૦	—	—	—
	૧૫. ડિના	—	૧૦૮	—	—

(૭) સુરેન્દ્રનગર :

આ જિલ્લો એ રાજ્યનો જૂજ વસતિવાળો જિલ્લો છે. જિલ્લામાં વસતિની સરેરાશ ધનતા ૮૧ની છે. ત્રણ તાલુકાઓ આ સરેરાશની ઉપર છે. બાકીના નવ તાલુકા પૈકી આઠ તાલુકાની વસતિની ધનતા ૫૧ થી ૧૦૦ની વચ્ચે છે, જ્યારે એક તાલુકાની ધનતા ૨૦૦થી ઉપર છે. પાછળ કોઠામાં ધનતા મુજબ તાલુકાની વહેંચણી કરવામાં આવે છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિ	
		૫૧ થી ૧૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦
૧	૨	૩	૪
સુરેન્દ્રનગર	(૯)	(૮)	(૧)
	૧. વઢવાણ	—	૨૦૨
	૨. લીંબડી	૮૯	—
	૩. સાયલા	૫૨	—
	૪. ચોડીલા	૭૩	—
	૫. મૂળી	૬૧	—
	૬. હળવદ	૫૮	—
	૭. ધાંગધ્રા	૮૧	—
	૮. દસાહા	૭૦	—
	૯. લખતર	૬૯	—

(૮) ભરૂચ :

આ જિલ્લાની વસતિની સરેરાશ ધનતા ૧૨૩ છે. આ જિલ્લાના આઠ તાલુકાની વસતિની ધનતા આ સરેરાશ કરતાં વધુ છે, જ્યારે બાકીના ૩ તાલુકાઓ આ સરેરાશ કરતાં ઓછી ધનતાવાળા છે. વસતિની ધનતા મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે આપવામાં આવી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહ.લનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા				
		૫૧ થી ૧૦૦	૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦	૩૦૧ થી ૪૦૦
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
ભરૂચ	(૧૧)	(૨)	(૬)	(૧)	(૧)	(૧)
	૧. ભરૂચ	—	—	—	—	૩૩૬
	૨. અંકલેશ્વર	—	—	—	૨૩૫	—
	૩. હાંસોટ મહાલ	—	૧૧૩	—	—	—
	૪. વાગરા	૭૪	—	—	—	—
	૫. જંથુસર	—	૧૨૮	—	—	—
	૬. આમેદ	—	૧૪૮	—	—	—
	૭. ઝંઘડીયા	—	૧૪૮	—	—	—
	૮. નાંદોદ	—	૧૩૧	—	—	—
	૯. ડેડીયાપાડા	૬૬	—	—	—	—
	૧૦. સગપ્પારા	—	૧૩૧	—	—	—
	૧૧. વાલીયા	—	—	૧૫૭	—	—

(૯) મહેસાણા :

આ જિલ્લો રાજ્યનો ગાંઠ વસતિવાળો જિલ્લો છે. દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ આ જિલ્લામાં ૨૩૨ માણસો વસે છે. આ જિલ્લાના અર્ધા ઉપરાંત તાલુકાની ધનતા જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. સમી તાલુકામાં વસતિની ધનતા સૌથી ઓછી છે. ત્યાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ફક્ત ૬૫ વ્યક્તિઓ વસે છે, જ્યારે કલોલ અને સિદ્ધપુર તાલુકાઓમાં ઔદ્યોગિક વિકાસને લીધે ધનતા અનુક્રમે ૩૫૪ અને ૩૫૦ની છે. તાલુકાવાર વસતિની ધનતા નીચે આપવામાં આવી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા				
		૫૧ થી ૧૦૦	૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦	૩૦૧ થી ૪૦૦
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
મહેસાણા	(૧૧)	(૧)	(૧)	(૧)	(૩)	(૫)
૧. મહેસાણા	—	—	—	—	—	૩૧૧
૨. કડી	—	—	—	—	૨૨૦	—
૩. ચાણુરમા	—	—	—	૧૬૭	—	—
૪. સમી	૬૫	—	—	—	—	—
૫. હારીજ	—	—	૧૩૬	—	—	—
૬. પાટણ	—	—	—	—	૨૪૩	—
૭. સિદ્ધપુર	—	—	—	—	—	૩૫૦
૮. ખેરાલુ	—	—	—	—	૨૧૬	૨૩૯
૯. વીસનમર	—	—	—	—	—	—
૧૦. વિજાપુર	—	—	—	—	—	૩૨૮
૧૧. કલોલ	—	—	—	—	—	૩૪૫

(૧૦) પંચમહાલ જિલ્લો :

આ જિલ્લાની ધનતા દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૨૦૯ વ્યક્તિની છે. સૌથી જૂન વસતિવાળો નાંખુધોડા મહાલ છે, જ્યારે સૌથી વધુ વસતિવાળો કાલોલ તાલુકો છે. કાલોલ તાલુકા પછી દાહોદ, ગોધરા અને હાલોલને અનુક્રમે ત્રીજી શ્રેણી. ગોધરા જિલ્લાનું વડું મથક છે, જ્યારે દાહોદ તાલુકામાં રેલવેનું મોટું વર્ક શોપ આવેલું છે. કાલોલ અને હાલોલ આ જિલ્લાના પ્રગતિશીલ તાલુકાઓ છે. નાંખુધોડા મહાલ મુખ્યત્વે જંગલોથી છવાયેલ છે અને ખીણો અને પર્વતોવાળો પ્રદેશ હોવાથી જૂન વસતિવાળો છે. વસતિની ધનતા મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે મુજબ આપી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા		
		૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦
		૧	૪	૫
પંચમહાલ	(૧૧)	(૧)	(૬)	(૪)
	૧. ગોધરા	—	—	૨૬૪
	૨. કાલોલ	—	—	૨૬૭
	૩. હાલોલ	—	—	૨૨૩
	૪. શહેરા	—	૧૯૫	—
	૫. લુણાવાડા	—	૧૬૭	—
	૬. સંતરામપુર	—	૧૮૨	—
	૭. ઝાલોદ	—	૧૯૬	—
	૮. દાહોદ	—	—	૨૭૦
	૯. લીમખેડા	—	૧૫૩	—
	૧૦. દેવગઢખારીયા	—	૧૯૨	—
	૧૧. નાંખુધોડા મહાલ	૧૪૭	—	—

(૧૧) અમદાવાદ જિલ્લો :

ખેડા જિલ્લા પછી વસતિની દૃષ્ટિએ બીજા નંબરે આવતો આ જિલ્લો ગાદ વસતિવાળો છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે અમદાવાદ જિલ્લાને મળતું આ બીજું સ્થાન, અમદાવાદ શહેર અને તેની આજુબાજુના શહેરી વિસ્તારો તેમ જ જિલ્લામાંનાં શહેરી કેન્દ્રોને આભારી છે. અમદાવાદ તાલુકાને બાદ કરી વસતિની ધનતા તપાસીશું તો આ તકાવત સ્પષ્ટ તરી આવશે. વસતિની ધનતા મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે આપવામાં આવી છે. તે ઉપરથી જણાશે કે ધંધુકા તાલુકામાં વસતિની ધનતા ફક્ત ૬૭ છે, જ્યારે ધોળકા, સાણંદ અને વિરમગામ તાલુકાઓ દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૦૧ થી ૧૫૦ની વચ્ચે છે. ૨૦૦ થી વધુ ધનતા ધરાવતા ત્રણ તાલુકાઓ છે, જે પૈકી અમદાવાદ સિટી તાલુકામાં ૫,૦૦૦થી વિશેષ ધનતા છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા			
		૫૧ થી ૧૦૦	૧૦૧ થી ૧૫૦	૨૦૧ થી ૩૦૦	૫,૦૦૦ અને તેથી વધુ
		૩	૪	૫	૬
અમદાવાદ	(૭)	(૧)	(૩)	(૨)	(૧)
૧. અમદાવાદ સિટી	—	—	—	—	૬,૨૮૯
૨. દસ્ક્રોઈ	—	—	—	૨૮૩	—
૩. ધોળકા	—	—	૧૩૧	—	—
૪. ધંધુકા	૬૭	—	—	—	—
૫. સાણંદ	—	—	૧૪૨	—	—
૬. વિરમગામ	—	—	૧૩૯	—	—
૭. દહેગામ	—	—	—	૨૪૩	—

(૧૨) વડોદરા જિલ્લો :

ઉપર અમદાવાદ જિલ્લા માટે જે હકીકત કહી તે મોટે ભાગે વડોદરા જિલ્લાને અમુક અંશે લાગુ પડે છે. વડોદરા શહેરમાં થયેલ વસતિનું કેન્દ્રીકરણ આ જિલ્લાને ધનતાની બાબતમાં રાજ્યમાં આગળ પડતું સ્થાન અપાવે છે. નીચેના કોઠા ઉપરથી જણાશે કે વડોદરા તાલુકો અને ત્યાર પછી ધનતાની દૃષ્ટિએ આવતો, પાદરા તાલુકો વચ્ચે ધણો મોટો તફાવત જણાઈ આવે છે. તેવી જ રીતે જિલ્લાના આઠ તાલુકાઓની ધનતા ૨૦૦ કરતાં ઓછી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા				
		૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦	૩૦૧ થી ૪૦૦	૪૦૧ થી ૧,૦૦૦
		૧	૨	૩	૪	૫
વડોદરા	(૧૨)	(૨)	(૧)	(૨)	(૧)	(૧)
૧. વડોદરા	—	—	—	—	—	૯૯૩
૨. કરજણ	—	—	૧૯૧	—	—	—
૩. પાદરા	—	—	—	—	૩૨૦	—
૪. સાવલી	—	—	—	૨૦૩	—	—
૫. વાઘેડીયા	—	—	૧૫૮	—	—	—
૬. ડભોઈ	—	—	—	૨૨૬	—	—
૭. સંખેડા	—	—	૧૮૫	—	—	—
૮. જળુગામ	—	—	૧૭૨	—	—	—
૯. છોટાઉદેપુર	૧૩૭	—	—	—	—	—
૧૦. નસવાડી	૧૩૬	—	—	—	—	—
૧૧. તિલકવાડા મહાલ	—	—	૧૭૮	—	—	—
૧૨ સિનેાર	—	—	૧૯૪	—	—	—

(૧૩) સુરત જિલ્લો :

અમદાવાદ અને વડોદરા જિલ્લાની ઉપરની હકીકત મોટે ભાગે સુરતને પણ લાગુ પડે છે. ચોર્યાસી તાલુકાની વસતિની ધનતા ૧,૦૦૦ ઉપર છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે આવતા બારડોલી તાલુકાની ધનતા ૩૧૭ છે. આ જિલ્લાના સાત તાલુકાની ધનતા ૨૦૦ કરતાં ઓછી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા				
		૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦	૩૦૧ થી ૪૦૦	૧,૦૦૧ થી ૨,૦૦૦
		૩	૪	૫	૬	૭
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
સુરત	(૧૩)	(૨)	(૫)	(૪)	(૧)	(૧)
	૧. ચોર્યાસી	—	—	—	—	૧,૧૦૮
	૨. ઓલપાડ	૧૪૩	—	—	—	—
	૩. કામરેજ	—	—	૨૧૬	—	—
	૪. માંગરોળ	—	૧૬૫	—	—	—
	૫. માંડવી	—	૧૬૩	—	—	—
	૬. સોનગઢ	—	૧૫૮	—	—	—
	૭. ઉન્હલ	૧૩૯	—	—	—	—
	૮. નીઝર	—	૧૮૦	—	—	—
	૯. વ્યારા	—	૧૮૯	—	—	—
	૧૦. વાલોડ મહાલ	—	—	૨૫૭	—	—
	૧૧. બારડોલી	—	—	—	૩૧૭	—
	૧૨. મહુવા	—	—	૨૩૨	—	—
	૧૩. પલસાણા મહાલ	—	—	૨૬૫	—	—

(૧૪) સાબરકાંઠા જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ઘનતા ૧૬૧ માણસોની છે. પાંચ તાલુકાઓ આ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઉપર છે, જ્યારે બાકીના બધા જિલ્લાની સરેરાશ નીચે છે. વિજયનગર મહાલમાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ફક્ત ૯૫ લોકો રહે છે, જ્યારે પ્રાંતિજ તાલુકામાં આ આંક ૨૨૨નો છે. વસતિની ઘનતા મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે મુજબ છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ઘનતા			
		૫૧ થી ૧૦૦	૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦
		૩	૪	૫	૬
૧	૨	૩	૪	૫	૬
સાબરકાંઠા	(૧૦)	(૧)	(૩)	(૫)	(૬)
	૧. હિંમતનગર	—	—	૧૮૬	—
	૨. પ્રાંતિજ	—	—	—	૨૨૨
	૩. ઇડર	—	—	૧૭૧	—
	૪. ખેડબ્રહ્મા	—	૧૧૬	—	—
	૫. વિજયનગર મહાલ ૯૫	—	—	—	—
	૬. ભીલોડા	—	—	૧૫૮	—
	૭. મેઘરજ	—	૧૨૭	—	—
	૮. મોડાસા	—	—	૧૭૭	—
	૯. માલપુર મહાલ	—	૧૩૭	—	—
	૧૦. વાપડ	—	—	૧૮૭	—

(૧૫) ખેડા જિલ્લો :

ખેડા જિલ્લો એ ગુજરાત રાજ્યનો ગાઢ વસતિવાળો જિલ્લો છે. આ જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૩૪૧ વ્યક્તિઓ વસે છે. વસતિની વહેંચણી મોટે ભાગે સપ્રમાણ જણાય છે. નડિયાદ, આણંદ અને પેટલાદ તાલુકાઓ ગાઢ વસતિવાળા છે. ત્યારબાદ બોરસદ અને મહેમદાવાદ તાલુકાને મૂકી શકાય. બાકીના પાંચ તાલુકાની વસતિની ઘનતા ૩૦૦ કરતાં ઓછી છે. તાલુકાવાર વસતિની ઘનતા નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ઘનતા				
		૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦	૩૦૧ થી ૪૦૦	૪૦૧ થી ૫૦૦	૫૦૧ થી ૧,૦૦૦
		૧	૨	૩	૪	૫
ખેડા	(૧૦)	(૧)	(૪)	(૧)	(૧)	(૩)
	૧. મહેમદાવાદ	—	—	૩૪૮	—	—
	૨. નડિયાદ	—	—	—	—	૫૬૮
	૩. આણંદ	—	—	—	—	૫૬૦
	૪. પેટલાદ	—	—	—	—	૫૪૧
	૫. બોરસદ	—	—	—	૪૬૪	—
	૬. ખંભાત	૧૮૫	—	—	—	—
	૭. માતર	—	૨૨૯	—	—	—
	૮. કપડવાં	—	૨૭૪	—	—	—
	૯. બાલાસીનોર	—	૨૩૮	—	—	—
	૧૦. ઠાસરા	—	૨૮૮	—	—	—

(૧૬) અમરેલી જિલ્લો :

ભાવનગર જિલ્લાની જેમ અમરેલી જિલ્લાની દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ધનતા ૧૨૬ વ્યક્તિની છે. કોડીનાર તાલુકો સૌથી ગાઢ વસતિવાળો છે. ત્યારબાદ અમરેલી તાલુકાને મૂકી શકાય. મોટા ભાગના તાલુકાઓની વસતિની ધનતા ૧૦૧ થી ૧૫૦ વચ્ચે છે. વસતિની ધનતા મુજબ તાલુકાની વહેંચણી નીચે આપવામાં આવી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકા/મહાલનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા			
		૫૧ થી ૧૦૦	૧૦૧ થી ૧૫૦	૧૫૧ થી ૨૦૦	૨૦૧ થી ૩૦૦
		૧	૪	૫	૬
અમરેલી	(૧૦)	(૩)	(૫)	(૧)	(૧)
૧. અમરેલી	—	—	—	૧૬૯	—
૨. ધારી	૯૧	—	—	—	—
૩. ખાંભા મહાલ	૮૮	—	—	—	—
૪. રાજુલા	—	—	૧૧૯	—	—
૫. જાફરાબાદ મહાલ	—	—	૧૧૯	—	—
૬. કોડીનાર	—	—	—	—	૨૦૩
૭. કુંકાવાવ વડીઆ	—	—	૧૪૫	—	—
૮. બાજરા	૯૧	—	—	—	—
૯. લાડી	—	—	૧૩૧	—	—
૧૦. લીલીયા મહાલ	—	—	૧૨૨	—	—

(૧૭) વલસાડ જિલ્લો :

વલસાડ જિલ્લાની ધનતા ઘણી વધુ છે અને દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૨૭૩ લોકો વસે છે. જિલ્લાના આઠ તાલુકાઓ પૈકી બે તાલુકાઓ આ સરેરાશ કરતાં વધારે ધનતા ધરાવે છે. સૌથી વધુ ધનતા ધરાવતો તાલુકો અને સૌથી ઓછી ધનતા ધરાવતો તાલુકો એ બે વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે. ધરમપુર તાલુકો જૂજ વસતિવાળો છે. ત્યાં વસતિની ધનતા ૧૧૭ છે, જ્યારે ગણદેવી તાલુકો ગાઢ વસતિવાળો છે, જે દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૬૧ની વસતિ ધરાવે છે. વસતિની ધનતા મુજબ તાલુકાઓની વહેંચણી નીચે કોઠામાં આપી છે.

જિલ્લાનું નામ	તાલુકાનું નામ	દર ચોરસ કિલોમીટરે વસતિની ધનતા				
		૧૦૧ થી ૧૫૦	૨૦૧ થી ૩૦૦	૩૦૧ થી ૪૦૦	૪૦૧ થી ૫૦૦	૫૦૧ થી ૧,૦૦૦
		૧	૨	૩	૪	૫
વલસાડ	(૮)	(૧)	(૧)	(૪)	(૧)	(૧)
૧. વલસાડ		—	—	—	૪૩૮	—
૨. પારડી		—	—	૩૮૦	—	—
૩. ઉમરગામ		—	—	૩૨૩	—	—
૪. ગણદેવી		—	—	—	—	૫૬૧
૫. નવસારી		—	—	૩૭૬	—	—
૬. ચીખલી		—	—	૩૦૬	—	—
૭. વાંસદા		—	૨૦૧	—	—	—
૮. ધરમપુર		૧૧૭	—	—	—	—

(૧૮) ગાંધીનગર અને (૧૯) ડાંગ જિલ્લો :

આ બંને જિલ્લા એક જ તાલુકાના બનેલા છે. ગાંધીનગર તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૩૦૮ની ધનતા છે, જ્યારે ડાંગમાં ૫૫ છે. ડાંગ જિલ્લાની ધનતા કચ્છ જિલ્લા પછી રાજ્યમાં સૌથી ઓછી ધનતા છે.

હવે આપણે રાજ્યના બધા તાલુકાઓને વસતિની ધનતા મુજબ તપાસીએ. સમગ્ર રીતે જોતાં મોટા ભાગના તાલુકાઓની ધનતા દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૧ થી ૧૦૦ વ્યક્તિઓની છે. લગભગ ૧૬૮ જેટલા તાલુકાઓ ૫૧ થી ૧૦૦

અને ૩૦૧ થી ૪૦૦ની ધનતાવાળા પાંચ જૂથમાં આવી જાય છે. આ સિવાયના વધુ તાલુકાની વહેંચણી કરીએ તો જણાશે કે રાજ્યના ફક્ત સાત તાલુકાની ધનતા દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૦થી ઓછી છે, જ્યારે બીજા બાજુ એ તાલુકાની ધનતા ૪૦૦ થી ૫૦૦ની વચ્ચે છે, જ્યારે પાંચ તાલુકાની ધનતા ૫૦૧ થી ૧,૦૦૦ની વચ્ચે છે. બાકીના એ પૈકી એકની ધનતા ૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦ની વચ્ચે છે અને એક તાલુકાની ધનતા એક ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫,૦૦૦ થી વધુ છે. આ જ તાલુકાઓની ધનતાની જૂથ મુજબ વહેંચણી કરીએ તો જણાશે કે સાત તાલુકાની ધનતા ૫૦ કરતાં ઓછી છે, જ્યારે ૪૦ તાલુકાની ધનતા ૫૧ થી ૧૦૦ની વચ્ચે છે. ૪૬ તાલુકાની ધનતા ૧૦૧ થી ૧૫૦ની વચ્ચે છે, ૩૭ તાલુકાની ધનતા ૧૫૧ થી ૨૦૦ની વચ્ચે છે, ૩૦ તાલુકાની ધનતા ૨૦૧ થી ૩૦૦ની વચ્ચે છે, ૧૫ તાલુકાની ધનતા ૩૦૧ થી ૪૦૦ની વચ્ચે છે, ૨ તાલુકાની ધનતા ૪૦૧ થી ૫૦૦ની વચ્ચે છે, ૫ તાલુકાની ધનતા ૫૦૧ થી ૧,૦૦૦ની વચ્ચે છે, ૧ તાલુકાની ધનતા ૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦ની વચ્ચે છે અને છેલ્લા ૧ તાલુકાની ધનતા ૫,૦૦૦ થી વધુ છે. હવે આપણે દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૦ થી ઓછી વસતિવાળા તાલુકાઓ અને ૪૦૦ થી વધુ ધનતા ધરાવતા તાલુકાઓ ક્યાં આવેલા છે તે જોઈએ. દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૫૦ થી ઓછી વસતિ ધરાવતા તાલુકાઓ મોટે ભાગે કચ્છ જિલ્લામાં આવેલ છે અને ફક્ત એક જ તાલુકો બનાસકાંઠામાં આવેલ છે. કચ્છ જિલ્લાના બુજ, અખડાસા, લખપત, રાપર અને ભચાઉ તાલુકાઓ અને બનાસકાંઠાના સાંતલપુર તાલુકાનો આમાં સમાવેશ થાય છે. દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૪૦૧ થી ૫૦૦ની વસતિની ધનતા ધરાવતો બોરસદ તાલુકો ખેડા જિલ્લામાં આવેલ છે અને વલસાડ તાલુકો વલસાડ જિલ્લામાં આવેલ છે, જ્યારે ૫૦૧ થી ૧,૦૦૦ની ધનતા ધરાવતા મોટા ભાગના તાલુકાઓ ખેડા જિલ્લામાં આવેલ છે. આ જૂથમાં પાંચ તાલુકાઓ આવેલ છે, જે પૈકી નડિયાદ, આણંદ અને પેટલાદ એકા જિલ્લામાં આવેલ છે, જ્યારે વડોદરા તાલુકો વડોદરા જિલ્લામાં અને ગણદેવી તાલુકો વલસાડ જિલ્લામાં આવેલ છે. સુરત જિલ્લાનો ચોર્યાસી તાલુકો ૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦ની ધનતામાં આવતો એક જ તાલુકો છે, જ્યારે ૫,૦૦૦થી વધુ ધનતા ધરાવતો અમદાવાદ સિટી તાલુકો અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલ છે. મોટાં શહેરો અને બીજા શહેરી વિસ્તારોની જિલ્લા અને તાલુકાઓની સરેરાશ ધનતા ઉપર ઘણી અસર પડે છે તે જોઈએ. આ બાબતમાં જુદા જુદા જિલ્લાની ધનતા તપાસીએ.

જામનગર શહેરની જામનગર જિલ્લા અને જામનગર તાલુકાની ધનતા ઉપર ઘણી ઓછી અસર છે. જામનગર તાલુકાની દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ધનતા ૨૯૪ માણસોની છે. આનો અર્થ એ થયો કે જામનગર ૧ લાખ કરતાં વધારે વસતિ ધરાવતું શહેર

હોવા છતાં આ તાલુકાનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે, જેને લઈને સરેરાશ ખુદુ ઊંચી જતી નથી. તે જ રીતે રાજકોટ અને જાવનગરની ધનતા અનુક્રમે ૩૭૧ અને ૨૦૪ છે, જ્યારે બીજી બાજુ અમદાવાદ શહેરની અમદાવાદ સિટી તાલુકા તથા સમગ્ર જિલ્લા ઉપર ઘણી મોટી અસર છે. આ જિલ્લામાં ધંધુકા તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ફક્ત ૬૭ માણસો છે અને અમદાવાદ સિટી તાલુકા સિવાયના કોઈ પણ તાલુકામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ધનતા ૨૮૩ થી વધારે નથી, જ્યારે અમદાવાદ સિટી તાલુકામાં આ ધનતા ૬,૨૮૯ની છે, જે રાજ્યના કોઈ પણ તાલુકા કરતાં વધુ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે અમદાવાદ જિલ્લાની ધનતા જે ૩૭૪ છે તે ખુબ ચિત્ર દર્શાવતી નથી. ફક્ત સિટી તાલુકા સિવાય બધા જ તાલુકાઓ આ ધનતાથી ઓછી ધનતાવાળા છે. જે સિટી તાલુકાને બાદ કરીને જિલ્લાની ધનતા કાઢવામાં આવે તો દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ફક્ત ૧૩૧ વ્યક્તિઓ વસે છે; જ્યારે મોટે ભાગે ખેડા જિલ્લાનું ચિત્ર ખરેખરી હકીકત દર્શાવે છે. આ જિલ્લાની ધનતા દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૩૪૧ ની છે. માતર, કપડવંજ, બાલાસીનેર, ઠાસરા, મહેમદાવાદ, ખોરસદ, નડિયાદ, આણંદ અને પેટલાદ તાલુકાઓ રાજ્યમાંના ઘણા વિકસિત તાલુકાઓ છે અને ઘણી મોટી વસતિ ધરાવે છે. જેની રીતે અમદાવાદ શહેરની વસતિને લીધે અમદાવાદ જિલ્લાની ધનતા ઊંચી જાય છે તેવી જ રીતે વડોદરા અને સુરત શહેરને લીધે તે જિલ્લાની ધનતા ઊંચી જાય છે. હવે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થશે કે વધારે ધનતાવાળા વિસ્તારો થું જે તે વિસ્તારની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે? સામાન્ય રીતે ધનતા એ સમૃદ્ધિ માપવાનું એક સાડું માપ છે. સામાન્ય રીતે લોકોનું કોઈ પણ વિસ્તારમાં કેન્દ્રીકરણ થવું સકારણ હોય છે અને આ માટે આર્થિક કારણો વધુ જવાબદાર હોય છે. ગુજરાત રાજ્યના પાંચ માઠ વસતિવાળા જિલ્લાઓ અને પાંચ જૂજ વસતિવાળા જિલ્લાઓમાં આ હકીકત તપાસીએ. ખેડા જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૩૪૧ લોકો વસે છે અને આ બાબતમાં રાજ્યમાં તેનું પ્રથમ સ્થાન છે તે નિર્વિવાદ રીતે આ જિલ્લાની સમૃદ્ધિનું ખુબ ચિત્ર દર્શાવે છે. ત્યારબાદ અમદાવાદ જિલ્લો આવે છે, જેની દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ધનતા ૩૭૪ માણસોની છે, પરંતુ આપણે આગળ જોયું કે આ આંક અમદાવાદ શહેરને લીધે ઊંચો જાય છે. આથી સમગ્ર જિલ્લાની સમૃદ્ધિનો ચોક્કસ આંક દર્શાવે છે તેવું કહી શકાય નહીં. ગાંધીનગર જિલ્લાની ધનતા ૩૦૯ છે, પણ આ જિલ્લાની સમૃદ્ધિ અમદાવાદ જિલ્લા સાથે સરખાવી શકાય નહીં. વલસાડ જિલ્લાની ધનતા ૨૭૩ વ્યક્તિની છે, જે જિલ્લાની સમૃદ્ધિનો મોટે ભાગે ખરો આંક દર્શાવે છે. આ જિલ્લામાં સમૃદ્ધ ખેતીની જમીન છે અને બાગમગીચાઓ છે. વડોદરા જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર

દીઠ ૨૫૪ વ્યક્તિઓ વસે છે. આ જિલ્લામાં કુદરતી સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં છે તેમ જ ઔદ્યોગિક વસાહતો અને કારખાનાંઓ મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી, તે આ જિલ્લાની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે.

આ બાબતમાં બીજી બાબુએ કચ્છ જિલ્લામાં દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ કુલ ૧૯ વ્યક્તિઓ વસે છે, જ્યારે ડાંગમાં ૫૬, જામનગરમાં ૭૯, સુરેન્દ્રનગરમાં ૮૧ અને બનાસકાંઠામાં ૧૦૦ વ્યક્તિઓ વસે છે. આ બધા જ જિલ્લાઓની ઓછી ધનતા સામાન્ય રીતે આ જિલ્લાનું પછાતપણું દર્શાવે છે. જામનગર જિલ્લામાં જે કે જામનગર શહેર આર્થિક પ્રગતિથી ભરપૂર છે, પરંતુ તે જિલ્લાનો મોટા ભાગનો ગ્રામ્ય વિસ્તાર પછાત છે, જ્યારે કચ્છ, ડાંગ, સુરેન્દ્રનગર અને બનાસકાંઠાના મોટા વિસ્તારો આર્થિક રીતે ધણી પછાત છે. આ ઉપરથી સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે અમુક અપવાદો સિવાય ધનતા સમૃદ્ધિનું થોડું ધણું અંશે માપ દર્શાવે છે.

અને છેલ્લે આપણે જોઈએ કે કોઈ પણ વિસ્તારની વસતિની ધનતા જે તે વિસ્તારની સમૃદ્ધિના આંક ઉપરાંત ભૌગોલિક, સમાજસાંસ્કૃતિક જેવી બીજી કઈ કઈ બાબતો સાથે સંકળાયેલ છે : આ આખો પ્રશ્ન આર્થિક બાબતો સાથે સારી રીતે સંકળાયેલ છે. આપણે જોઈએ કે મહેસાણા, વડોદરા, સુરત, ખેડા, વલસાડ અને અમદાવાદ જિલ્લાઓ જ્યાં વસતિની ધનતા વધારે છે તે વિસ્તારો બીજા જિલ્લા કરતાં વધારે વસતિને પોષી શકે એમ કહી શકાય. બીજી બાબુએ કચ્છ, જામનગર, સુરેન્દ્રનગર અને ડાંગ જિલ્લાઓ કે જ્યાં ધનતા ઓછી છે તે વિસ્તારો પછાત છે, પરંતુ આ પછાતપણામાં ભૌગોલિક કારણોનો ફાળો નાનો-સૂનો નથી. કચ્છ જિલ્લામાં રણ અને અર્ધરણુ વિસ્તાર તેના મોટા ભાગને બિન-વસવાટી બનાવે છે તેમ જ બનાસકાંઠામાં પણ અર્ધરણુ વિસ્તાર મોટા પ્રમાણમાં છે અને આ વિસ્તારમાં જમીન પણ નયળી છે અને વરસાદ ઓછો હોવાને લીધે અછત અને અર્ધઅછત હોય છે. જામનગરના મોટા વિસ્તારમાં અને સુરેન્દ્રનગરના મોટા વિસ્તારમાં ખારાપાટની જમીન હોવાથી ઓછું ઉત્પન્ન આવે છે. આ ભૌગોલિક કારણોને લીધે ત્યાં ઓછી વસતિ છે. ભૌગોલિક કારણો તપાસીને આપણે એમ કહી શકીએ કે ગુજરાત રાજ્યની પૂર્વ સરહદે આવેલ કુંગરાળ વિસ્તારોવાળા તાલુકાઓ અને ઉત્તરની સરહદે રણ અને અર્ધરણુમાંના તાલુકાઓમાં વસતિની ધનતા ધણી ઓછી છે, જ્યારે ગુજરાતની મૂળ ભૂમિ ઉપરના બધા કુળદ્રુપ કાંપવાળી જમીન ધરાવતા તાલુકામાં ધનતાનું પ્રમાણ વધારે છે, કારણ કે તેમાં આર્થિક પ્રગતિની તકો વધારે પડેલી છે.

રહેઠાણવાળાં ઘરો અને કુટુંબો :

રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં વસતિ શી રીતે પથરાયેલી છે, તે આપણે જોયું. હવે આપણે રહેઠાણનાં ધરોની હકીકત જોઈએ.

સામાન્ય રીતે વ્યક્તિઓ પોતાના અથવા ભાડાના મકાનમાં રહે છે, પરંતુ એવા પણ કમનસીબ લોકો છે કે જેને રહેવા માટે છાપરું પણ નથી અને ખુલ્લા આકાશતળે પડ્યા રહે છે અથવા કામચલાઉ દીવાલ વગરનાં ઝુંપડાંઓ તૈયાર કરે છે. જ્યારે કેટલાક લોકો સંસ્થાકીય ઘરો જેવા કે હોસ્પિટલ, અનાથાશ્રમ, જેલ, હોટલો કે લોન્ગેમાં રહે છે. વસતિગણતરીમાં ધરોમાં રહેતાં તેમજ ધર-ખાર વગરના અને સંસ્થાકીય ઘરોમાં રહેતી દરેક વ્યક્તિને આવરી લેવામાં આવે છે. હવે આપણે આ હકીકત તપાસીએ. ગુજરાત રાજ્યની વસતિ ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ માણસોની છે અને તેઓ ૪૬,૮૪,૪૫૬ કુટુંબોમાં રહે છે. વસતિ-ગણતરીમાં કુટુંબનો અર્થ સામાન્ય પર્યાય કરતાં થોડો જુદો છે. એવું માનવામાં આવે છે કે કુટુંબોમાં સામાન્ય રીતે લોહીની સગાઈવાળા માણસો રહે છે, પરંતુ વસતિગણતરીના હેતુ માટે અસંબંધિત સાથે રહેતા લોકોનો પણ કુટુંબમાં સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે એક રસોડે જમતા અને એક જ છાપરા તળે રહેતા લોકોના સમૂહને વસતિગણતરીના હેતુ માટે કુટુંબ ગણવામાં આવે છે. સંસ્થાકીય કુટુંબોમાં મોટે ભાગે અસંબંધિત લોકોનો સમૂહ રહે છે. આમાં છાત્રાલયો, હોસ્ટેલો, જેલો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આવાં સંસ્થાકીય કુટુંબો ફક્ત ૧૪,૭૮૨ છે, એટલે કે રાજ્યનાં કુલ કુટુંબોના ૦.૩૨ ટકા થાય છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ધરખાર વગરનાં કુટુંબોની સંખ્યા ૫૮,૯૮૭ની છે. આ લોકો મુખ્યત્વે આકાશ તળે ખુલ્લાં ખેતરોમાં અથવા શેરીઓમાં, ફૂટપાથ ઉપર અગર કામચલાઉ છાપરાવાળી જગ્યામાં રહે છે. ધરખાર વગરનાં કુટુંબોની સંખ્યા રાજ્યનાં કુલ કુટુંબોની સંખ્યા સાથે સરખાવતાં ૧.૨૬ ટકા થાય છે, જ્યારે મેટા ભાગનાં કુટુંબો, લગભગ ૯૮.૭૪ ટકા, રહેણાકવાળાં ઘરોમાં રહે છે. આવા રહેણાકવાળાં કુટુંબોની સંખ્યા ૪૬,૧૦,૬૮૭ છે. દરેક હજાર કુટુંબોમાં ૯.૮૪૨ કુટુંબો રહેણાકવાળાં ઘરોમાં રહે છે. ૧૨૬ કુટુંબો ધરખાર વગરના છે અને ૩૨ સંસ્થાકીય કુટુંબો છે. સંસ્થાકીય કુટુંબોમાં રહેતા લોકોની સંખ્યા ૧,૬૪,૭૭૯ છે, જ્યારે ધરખાર વગરનાં કુટુંબોમાં રહેતા લોકોની સંખ્યા ૨,૫૧,૧૭૦ છે. ૨,૬૨,૮૧,૫૨૬ લોકો રહેણાકનાં ઘરોમાં રહે છે. ગુજરાત રાજ્યના જુદા જુદા જિલ્લામાં આવેલાં ઘરો અને કુટુંબોની સંખ્યા પાછળ કોઠામાં આપવામાં આવેલ છે.

ગુજરાત રાજ્યના દરેક જિલ્લાઓના ધરો તેમ જ કુટુંબ-ધરોની વિગત દર્શાવતું પત્રક

અનુક્રમ નંબર	જિલ્લાનું નામ	કુલ ધરોની સંખ્યા		કુલ કુટુંબ-ધરો				રહેણાંકનાં ધરોની	
		૧	૨	૪	૫	૬	૭	૮	૯
ગુજરાત રાજ્ય		૬૫,૮૯,૯૮૦		૪૬,૧૦,૬૮૭	૫૮,૯૮૭	૧૪,૭૮૨	૪૬,૮૪,૪૫૬	૨,૬૨,૮૧,૫૨૬	
૧. જામનગર		૩,૦૮,૬૮૫		૧,૭૬,૧૮૩	૨,૫૩૩	૩૮૫	૧,૭૯,૧૦૧	૧૦,૬૬,૩૨૮	
૨. રાજકોટ		૪,૦૭,૧૯૦		૨,૫૫,૮૪૭	૪,૭૩૨	૫૪૬	૨,૬૧,૧૨૫	૧૫,૯૪,૬૬૪	
૩. સુરેન્દ્રનગર		૨,૩૮,૧૭૦		૧,૪૨,૫૯૮	૮૭૨	૨૮૪	૧,૪૩,૭૫૪	૮,૩૬,૯૨૨	
૪. ભાવનગર		૩,૪૫,૮૬૫		૨,૨૭,૨૫૫	૧,૫૫૭	૩૬૪	૨,૨૯,૨૦૬	૧૩,૬૧,૫૮૭	
૫. અમરેલી		૨,૦૯,૯૨૦		૧,૩૪,૨૩૭	૧,૩૭૫	૨૩૬	૧,૩૫,૮૪૮	૮,૪૦,૦૨૩	
૬. જૂનાગઢ		૪,૨૬,૫૩૫		૨,૬૩,૬૬૬	૪,૦૧૩	૫૩૯	૨,૬૮,૨૧૮	૧૬,૩૨,૭૩૪	
૭. દમણ		૨,૭૯,૦૫૦		૧,૬૫,૯૦૯	૧,૨૨૯	૬૬૪	૧,૬૭,૮૦૨	૮,૩૯,૨૯૨	
૮. બનાસકાંઠા		૩,૧૫,૯૩૫		૨,૨૪,૯૪૨	૨,૧૧૨	૩૬૧	૨,૨૭,૪૧૫	૧૨,૫૧,૮૫૭	
૯. સાબરકાંઠા		૨,૯૫,૭૯૦		૨,૧૨,૦૦૫	૨,૩૫૮	૪૬૯	૨,૧૪,૮૩૨	૧૧,૭૦,૨૬૪	
૧૦. મહિસાણા		૬,૧૨,૬૩૫		૩,૮૬,૦૮૦	૩,૯૦૪	૮૬૯	૩,૯૦,૮૫૩	૨૦,૬૬,૫૮૩	
૧૧. ગાંધીનગર		૫૫,૭૯૫		૪૦,૪૭૬	૭૭૩	૫૭	૪૧,૩૦૬	૧,૬૬,૨૮૦	
૧૨. અમદાવાદ		૭,૩૩,૬૫૫		૫,૩૧,૧૨૫	૬,૦૭૮	૩,૮૭૨	૫,૪૧,૦૭૫	૨૮,૫૬,૫૨૫	
૧૩. ખેડા		૬,૧૫,૮૮૦		૪,૪૧,૦૦૯	૬,૨૫૨	૧,૫૯૦	૪,૪૮,૮૫૧	૨૪,૦૬,૮૨૫	
૧૪. પંચમહાલ		૩,૫૭,૪૧૦		૩,૦૬,૫૬૭	૧,૪૬૬	૩૨૮	૩,૦૮,૩૧૧	૧૮,૩૬,૦૫૪	
૧૫. વડોદરા		૪,૪૬,૨૦૦		૩,૪૩,૧૩૨	૫,૪૫૯	૧,૨૩૨	૩,૪૯,૮૨૩	૧૯,૪૦,૫૦૪	
૧૬. ભરૂચ		૨,૪૮,૫૯૦		૧,૯૧,૫૪૬	૩,૧૭૮	૨૬૭	૧,૯૪,૯૯૧	૧૦,૯૦,૬૫૫	
૧૭. સુરત		૩,૭૩,૫૭૦		૩,૦૦,૩૬૯	૭,૬૬૬	૨,૦૫૯	૩,૧૦,૦૪૪	૧૭,૩૫,૪૫૮	
૧૮. વલસાડ		૩,૦૦,૧૬૫		૨,૫૦,૪૪૯	૩,૧૫૮	૬૦૧	૨,૫૪,૨૦૮	૧૪,૦૭,૫૭૬	
૧૯. ડાંગ		૧૮,૯૧૦		૧૭,૨૬૨	૩૭૨	૨૯	૧૭,૬૯૩	૯૧,૩૯૫	

મહત્તિની અવસ્થા — ગુજરાત

અનુક્રમ નંબર		કેલ વસતિ				રહેણાંકના ધર વગરના અને સંસ્થાકીય કુટુંબ-ધરાની કુલ કુટુંબ-ધરા સાથે ટકાવારી			
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧.	ગુજરાત રાજ્ય	૨,૫૧,૧૭૦	૧,૬૪,૭૭૬	૨,૬૬,૬૭,૪૭૫	૨,૬૬,૬૭,૪૭૫	૬૮,૪૨	૧,૨૬	૦.૩૨	
૨.	અમનગર	૬,૨૦૦	૫,૮૧૫	૧૧,૧૧,૩૪૩	૧૧,૧૧,૩૪૩	૬૮.૩૭	૧.૪૧	૦.૨૨	
૩.	રાજકોટ	૧૬,૫૬૩	૬,૮૪૫	૧૬,૨૪,૦૭૨	૧૬,૨૪,૦૭૨	૬૭.૬૮	૧.૮૧	૦.૨૧	
૪.	સુરેન્દ્રનગર	૪,૨૦૫	૪,૩૨૭	૮,૪૫,૪૫૪	૮,૪૫,૪૫૪	૬૬.૧૬	૦.૬૧	૦.૨૦	
૫.	ભાવનગર	૬,૬૭૩	૬,૭૨૫	૧૪,૦૫,૨૮૫	૧૪,૦૫,૨૮૫	૬૬.૧૫	૦.૬૮	૦.૧૭	
૬.	અમરેલી	૬,૪૪૬	૨,૨૫૮	૮,૪૮,૭૩૦	૮,૪૮,૭૩૦	૬૮.૮૨	૧.૦૧	૦.૧૭	
૭.	જૂનાગઢ	૧૬,૫૭૨	૭,૩૭૧	૧૬,૫૬,૬૭૭	૧૬,૫૬,૬૭૭	૬૮.૩૦	૧.૫૦	૦.૨૦	
૮.	કચ્છ	૪,૫૦૬	૫,૬૬૮	૮,૪૬,૭૬૬	૮,૪૬,૭૬૬	૬૮.૮૭	૦.૭૩	૦.૪૦	
૯.	અનાસકાંઠા	૧૦,૬૦૫	૨,૬૨૧	૧૨,૬૫,૩૮૩	૧૨,૬૫,૩૮૩	૬૮.૬૧	૦.૬૩	૦.૧૬	
૧૦.	સાબરકાંઠા	૧૩,૧૪૧	૪,૨૩૨	૧૧,૮૭,૬૩૭	૧૧,૮૭,૬૩૭	૬૮.૬૮	૧.૧૦	૦.૨૨	
૧૧.	મહેસાણા	૧૭,૫૬૪	૮,૨૬૧	૨૦,૬૨,૪૬૮	૨૦,૬૨,૪૬૮	૬૮.૭૮	૧.૦૦	૦.૨૨	
૧૨.	ગાંધીનગર	૩,૭૭૭	૫૮૫	૨,૦૦,૬૪૨	૨,૦૦,૬૪૨	૬૭.૬૬	૧.૮૭	૦.૧૪	
૧૩.	અમદાવાદ	૨૧,૮૮૭	૩૧,૮૮૫	૨૬,૧૦,૩૦૭	૨૬,૧૦,૩૦૭	૬૮.૧૬	૧.૧૨	૦.૭૨	
૧૪.	ખેડા	૩૦,૩૮૮	૧૪,૧૭૪	૨૪,૫૧,૩૮૭	૨૪,૫૧,૩૮૭	૬૮.૨૫	૧.૩૬	૦.૩૬	
૧૫.	પાંચમહાલ	૬,૧૭૧	૬,૫૭૬	૧૮,૪૮,૮૦૪	૧૮,૪૮,૮૦૪	૬૬.૪૩	૦.૪૬	૦.૧૧	
૧૬.	વડોદરા	૨૦,૮૬૨	૧૮,૬૬૬	૧૬,૮૦,૦૬૫	૧૬,૮૦,૦૬૫	૬૮.૦૬	૧.૫૬	૦.૩૫	
૧૭.	ભરૂચ	૧૩,૪૪૫	૫,૫૦૧	૧૧,૦૬,૬૦૧	૧૧,૦૬,૬૦૧	૬૮.૨૩	૧.૬૩	૦.૧૪	
૧૮.	સુરત	૩૧,૭૦૪	૧૬,૭૬૨	૧૭,૮૬,૬૨૪	૧૭,૮૬,૬૨૪	૬૬.૮૮	૨.૪૬	૦.૬૬	
૧૯.	વલસાડ	૧૨,૬૭૭	૮,૪૮૬	૧૪,૨૮,૭૪૨	૧૪,૨૮,૭૪૨	૬૮.૫૨	૧.૨૪	૦.૨૪	
૨૦.	ડાંગ	૧,૪૪૮	૧,૩૪૨	૬૪,૧૮૫	૬૪,૧૮૫	૬૭.૭૩	૨.૧૦	૦.૧૭	

અનુક્રમ નંબર	ગ્રામનામ	રહેણાંકની, ધર વગરની અને સંસ્થાકીય વસતિની કુલ વસતિ સાથે ટકાવારી					સરાસરી
		રહેણાંકની	ધર વગરની	સંસ્થાકીય	૧૯૬૧	૧૯૭૧	
૧	૨	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	
	ગુજરાત રાજ્ય	૯૮૦૪૪	૦૦૬૪	૦૦૬૨	૫૦૩૫	૫૦૭૦	
૧.	ભાનનગર	૯૮૦૬૫	૦૦૮૩	૦૦૫૨	૫૦૭૪	૬૦૨૧	
૨.	રાજકોટ	૯૮૦૧૯	૧૦૨૦	૦૦૬૧	૫૦૭૨	૬૦૨૨	
૩.	સુરેન્દ્રનગર	૯૮૦૯૯	૦૦૫૦	૦૦૫૧	૫૦૪૨	૫૦૮૮	
૪.	ભાવનગર	૯૮૦૦૨	૦૦૫૦	૦૦૪૮	૫૦૬૯	૬૦૧૩	
૫.	અમરેલી	૯૮૦૯૭	૦૦૭૬	૦૦૨૭	૫૦૭૮	૬૦૨૫	
૬.	ગૂતાગઢ	૯૮૦૫૫	૧૦૦૦	૦૦૪૫	૫૦૭૨	૬૦૧૮	
૭.	કચ્છ	૯૮૦૭૭	૦૦૫૩	૦૦૭૦	૪૦૭૧	૫૦૦૬	
૮.	ખતાસકાંઠા	૯૮૦૯૩	૦૦૮૪	૦૦૨૩	૫૦૨૫	૫૦૫૬	
૯.	સાગરકાંઠા	૯૮૦૫૪	૧૦૧૧	૦૦૩૫	૫૦૨૫	૫૦૫૩	
૧૦.	મહેસાણા	૯૮૦૭૬	૦૦૮૪	૦૦૪૦	૪૦૯૮	૫૦૩૫	
૧૧.	ગાંધીનગર	૯૭૦૮૩	૧૦૮૮	૦૦૨૯	૪૦૭૨	૪૦૮૬	
૧૨.	અમદાવાદ	૯૮૦૧૫	૦૦૭૫	૧૦૧૦	૫૦૦૫	૫૦૩૮	
૧૩.	ખેડા	૯૮૦૧૮	૧૦૨૪	૦૦૫૮	૫૦૦૮	૫૦૪૬	
૧૪.	પાંચમહાલ	૯૯૦૩૧	૦૦૩૩	૦૦૩૬	૫૦૬૧	૬૦૦૦	
૧૫.	વડોદરા	૯૮૦૦૦	૧૦૦૫	૦૦૯૫	૫૦૩૪	૫૦૬૬	
૧૬.	ભરૂચ	૯૮૦૨૯	૧૦૨૧	૦૦૫૦	૫૦૫૦	૫૦૬૯	
૧૭.	સુગત	૯૭૦૧૨	૧૦૭૭	૧૦૧૧	૫૦૬૧	૫૦૭૬	
૧૮.	વલસાડ	૯૮૦૫૨	૦૦૮૯	૦૦૫૯	૫૦૩૪	૫૦૬૨	
૧૯.	ડાંગ	૯૭૦૦૪	૧૦૫૪	૧૦૮૨	૫૦૨૧	૫૦૩૨	

વસતિગણતરીના હેતુ માટે જો કોઈ બાંધકામને ચાર દીવાલ અને છાપડું હોય અને તેને આગવું પ્રવેશદાર હોય તેવા બાંધકામને વસતિગણતરીનું ધર ગણવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે તેનો ઉપયોગ એક એકમ તરીકે થતો હોવો જોઈએ. વસતિગણતરીના ધરમાં જ્યારે કોઈ કુટુંબ રહેતું હોય ત્યારે તે ધરને રહેણાંકનું ધર ગણવામાં આવે છે. જો આવા ધરમાં અસંબંધિત લોકોનો સમૂહ

રહેતો હોય તો તેને સંસ્થાકીય કુટુંબ-ધર ગણવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા સાથે આંકડાઓ તપાસવા અનુકૂળ પડશે. ધરખાર વગરના લોકોની સંખ્યા જોતાં જણાશે કે સુરત, ખેડા, અમદાવાદ, વડોદરા, મહેસાણા, જૂનાગઢ અને રાજકોટ જિલ્લામાં આવા લોકોનું પ્રમાણ સાડું એવું છે. ધરખાર વગરના આવા લોકોમાં ભટકતી કોમોના લોકો કે જેઓ કામચલાઉ જાપરામાં રહેવાનું પસંદ કરે છે, તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે તેમ જ જેમના ધર વસતિગણતરીની વ્યાખ્યામાં ન આવી શકે તેવા લોકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ રાજ્યમાં ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ લોકો વસે છે, જ્યારે કુલ કુટુંબોની સંખ્યા ૪૬,૮૪,૪૫૬ની છે; એટલે કે સરેરાશ કુટુંબ દીઠ ૫.૭૦ સભ્યો રહે છે. બીજી રીતે કહીએ તો ગુજરાતમાં એક કુટુંબમાં લગભગ ૬ વ્યક્તિઓ રહે છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના કુટુંબના કદમાં ખાસ મોટો તફાવત નથી. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કુટુંબ દીઠ સભ્યની સંખ્યા ૫.૭૯ છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં ૫.૪૯ છે. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરીની તુલનામાં કુટુંબ દીઠ સભ્યસંખ્યામાં થું ફેર પડ્યો તે જોઈએ. ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી અનુસાર કુટુંબ દીઠ સભ્યની સંખ્યા ૫.૩૫ હતી, જે વધીને ૫.૭૦ થઈ છે. જો કે આ વધારો સહેજ છે, પણ તેની અસર ઘણી મોટી હોય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે છેલ્લા દાયકામાં કુટુંબ દીઠ સભ્યસંખ્યામાં વધારો થયો છે અને કુટુંબો નાનાં થતાં જાય છે તેવી સામાન્ય જનની માન્યતા ખોટી ઠરે છે.

હવે આપણે આ આંકડાઓને જિલ્લાવાર તપાસીએ. પાછળના ટોકામાં સને ૧૯૬૧ અને ૧૯૭૧ના ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના આંકડાઓ જિલ્લાવાર આપવામાં આવ્યા છે.

પાછળના આંકડાથી જણાશે કે કુટુંબના સભ્યની સંખ્યા મોટે ભાગે શહેરી વિસ્તારમાં ૫ થી ૬ની વચ્ચે રહે છે, જ્યારે જામનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી, જૂનાગઢ અને પંચમહાલ જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કુટુંબ દીઠ સરેરાશ સંખ્યા ૬થી વધારે છે. જ્યારે બીજા જિલ્લાઓમાં ૫ થી ૬ની વચ્ચે છે અને ગાંધીનગર જિલ્લામાં આ સંખ્યા ૫થી સહેજ ઓછી છે.

વસતિ-વધારાનો દર :

હવે આપણે આ બાબતમાં વસતિ-વધારાનો દર તપાસીએ અને તેની થું અસર પડશે તે જોઈએ. વિશ્વની ઝડપથી વધતી જતી વસતિ એ ફક્ત વસતિ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને જ ચિંતાડે નથી, પરંતુ જુદા જુદા દેશોની સરકારોને પણ લોકોનો ખોરાક, રહેઠાણ અને અન્ય સવલતો પૂરી પાડવા માટે ચિંતા

૧૯૬૧ અને ૧૯૭૧માં કુટુંબ-ધરણી સરાસરી કદ, (કુલ/આમ્ય/શહેરી)

રાજ્ય/જિલ્લો	૧૯૬૧			૧૯૭૧		
	કુલ	આમ્ય	શહેરી	કુલ	આમ્ય	શહેરી
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
ગુજરાત રાજ્ય	૫૦૩૫	૫૦૪૨	૫૦૧૪	૫૦૭૦	૫૦૭૬	૫૦૪૬
ભાવનગર	૫૦૭૪	૫૦૮૪	૫૦૪૦	૬૦૨૧	૬૦૪૩	૫૦૮૮
રાજકોટ	૫૦૭૨	૫૦૮૨	૫૦૪૩	૬૦૨૨	૬૦૪૫	૫૦૮૪
સુરેન્દ્રનગર	૫૦૪૨	૫૦૫૭	૫૦૦૭	૫૦૮૮	૬૦૦૬	૫૦૪૬
ભાવનગર	૫૦૬૬	૫૦૮૫	૫૦૩૬	૬૦૧૩	૬૦૩૧	૫૦૭૬
અમરેલી	૫૦૭૮	૫૦૮૭	૫૦૪૬	૬૦૨૫	૬૦૩૩	૫૦૬૩
જૂનાગઢ	૫૦૭૨	૫૦૬૦	૫૦૩૦	૬૦૧૮	૬૦૩૮	૫૦૭૩
કચ્છ	૪૦૭૧	૪૦૭૧	૪૦૬૮	૫૦૦૬	૫૦૦૭	૫૦૦૬
બનાસકાંઠા	૫૦૨૫	૫૦૩૨	૪૦૫૧	૫૦૫૬	૫૦૬૩	૫૦૦૪
સાબરકાંઠા	૫૦૨૫	૫૦૩૦	૪૦૬૫	૫૦૫૩	૫૦૫૮	૫૦૦૫
મહેસાણા	૪૦૬૮	૫૦૦૭	૪૦૬૩	૫૦૩૫	૫૦૪૩	૫૦૦૬
ગાંધીનગર	૪૦૭૨	૪૦૭૨	—	૪૦૮૬	૪૦૬૬	૪૦૨૪
અમદાવાદ	૫૦૦૫	૫૦૧૧	૫૦૦૨	૫૦૩૮	૫૦૪૧	૫૦૩૭
ખેડા	૫૦૦૮	૫૦૧૦	૫૦૦૦	૫૦૪૬	૫૦૪૬	૫૦૩૬
પંચમહાલ	૫૦૬૧	૫૦૭૦	૪૦૬૨	૬૦૦૦	૬૦૦૬	૫૦૩૬
વડોદરા	૫૦૩૪	૫૦૪૩	૫૦૧૦	૫૦૬૬	૫૦૭૬	૫૦૩૬
ભરૂચ	૫૦૫૦	૫૦૫૭	૫૦૧૩	૫૦૬૬	૫૦૭૫	૫૦૪૧
સુરત	૫૦૬૧	૫૦૫૫	૫૦૭૭	૫૦૭૬	૫૦૭૨	૫૦૮૫
વલસાડ	૫૦૩૪	૫૦૩૪	૫૦૩૭	૫૦૬૨	૫૦૬૫	૫૦૪૮
ડાંગ	૫૦૨૧	૫૦૨૧	—	૫૦૩૨	૫૦૩૨	—

ઉપજાવે તેમ છે. વિશ્વની સને ૧૯૭૦માં લગભગ ૩,૬૩૨ મિલિયન જેટલી વસતિ હતી અને જે ઝડપે તે વધી રહી છે તે જોતાં સને ૨,૦૦૦માં આ આંકડો લગભગ ૬,૫૧૫ મિલિયન જેટલો થશે. છેલ્લી વસતિગણતરી અનુસાર ભારતની વસતિ ૫૪,૭૬,૪૬,૮૦૬ છે. સને ૧૯૮૧માં આ આંકડો ૬૫,૭૩,૨૬,૦૦૦ જેટલો થશે. આ જ રીતે ગુજરાતની વસતિ જે ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી અનુસાર ૨,૬૬,૬૭,૪૭૫ છે તે ૧૯૮૧માં ૩,૩૨,૦૦,૦૦૦ થશે.

સમગ્ર વિશ્વમાં જ નહીં પરંતુ ભારતમાં અને આપણા ગુજરાતમાં પણ વસતિ-વધારાનો આ ઝડપી દર આપણને ચિંતા ઉપજાવે તેવો છે. જીવનધોરણમાં થોડો સુધારો તેમ જ વિજ્ઞાનની પ્રગતિને લીધે જીવન-આંકમાં વધારો થયો છે અને સાથેસાથ આપણી સંખ્યા પણ ગુણાંકમાં વધી રહી છે ત્યારે કુદરતી સાધનસામગ્રી, ખોરાક, કાપડ, સિમેન્ટ, લોખંડ જેવી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ વસતિ-વધારાની આ માંગને પહોંચી શકતી નથી. આ ઝડપી વસતિ-વધારો જે અટકાવવામાં નહીં આવે તો વિશ્વમાં વધતિ જતી આ અમર્યાદિત વસતિ ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રી ઉપર વધુ ટકી શકે તેવું પણ માનવું અકારણ નથી.

આ બાબતમાં વિશ્વમાં વધુ વસતિ ધરાવતા દેશોની જવાબદારી ધણી વધારે છે. ભારત એ ચીન પછી બીજા નંબરે આવતો મોટી વસતિવાળો દેશ છે, અને તેથી આપણા દેશમાં તેવો ઝડપી વધારો અટકાવવો તે આપણા બધાની જવાબદારી છે. સામાન્ય માપથી જોતાં પણ ભારત ગીચ વસતિવાળો દેશ છે તે નિર્વિવાદ છે; અને હાલનાં ઉપલબ્ધ સાધનો નલાવી શકે તેના કરતાં વસતિ વધારે છે. વિજ્ઞાન અને યાંત્રિકીકરણથી થયેલા ફાયદાઓ વસતિ-વધારાને લીધે દેખાતા નથી. પહેલાં કરતાં આપણે વધુ અનાજ પકવીએ છીએ, પરંતુ ઝડપથી વધતી વસતિને લીધે વ્યક્તિ દીઠ ખાસ કોઈ ફાયદો થયેલ જણાતો નથી. રહેઠાણ, કાપડ, દવા અને એવી જાતની જીવનનિર્વાહની વસ્તુઓ માટે પણ આ જ હાલ છે. આપણને એવું જણાય કે આપણે ઉત્પાદનમાં એક પગલું આગળ વધ્યા છીએ, પણ જ્યારે તેની વહેંચણી કરવા ભેસીએ ત્યારે જણાશે કે આપણે ખરેખર પાછળ પડ્યા છીએ. આનું મુખ્ય કારણ ઝડપથી વધતો વસતિ-વધારો છે. છેલ્લા થોડા દાયકાઓ દરમિયાન વસતિ-વધારાનો દર તપાસીએ અને આ ઝડપે જો વધારો ચાલુ રહે તો ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ આવે તે જોઈએ. ૧૯૦૧થી વસતિ-વધારાનો દર હવે આપણે જોઈએ. સને ૧૯૦૧માં ભારતની વસતિ ૨૩,૮૩,૩૭,૩૧૪ હતી, જે ત્યાર પછીની ૧૯૧૧ની વસતિગણતરી સમયે ૨૫,૨૦,૦૫,૪૭૦ થયેલી; એટલે કે આ દાયકા દરમિયાન વસતિમાં ૫૦૭૩ ટકાનો વધારો નોંધાયેલ. ત્યારબાદ ૧૯૨૧માં વસતિની સંખ્યા ૨૫,૧૨,૩૯,૪૯૨ની થઈ; એટલે કે ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ના ગાળા દરમિયાન વસતિમાં ૦૦૩૦ ટકા જેટલો ઘટાડો થયેલો. ત્યાર પછીના દાયકામાં લગભગ ૧૧ ટકા વધી અને ૧૯૩૧માં ૨૭,૮૮,૬૭,૪૩૦ થઈ. આ વસતિ-વધારાનો દર ત્યાર પછીના દાયકામાં ચાલુ રહ્યો. સને ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૧ના દાયકામાં ૧૪.૨૩ ટકા વસતિ વધી, જ્યારે ૧૯૪૧ થી ૧૯૫૧ના દાયકામાં ૧૩.૩૧ ટકા, ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧માં ૨૧.૬૪ ટકા અને

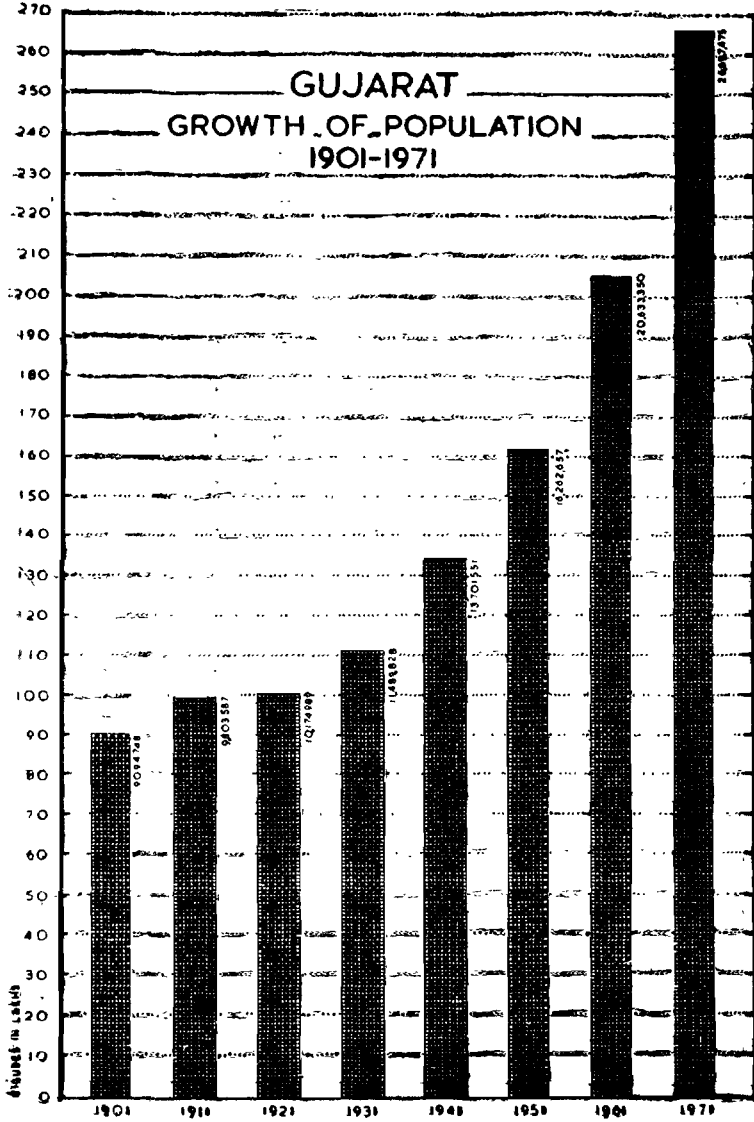
૧૯૬૧ થી ૧૯૭૧ના દાયકામાં ૨૪.૮૦ ટકાનો વધારો થયો છે. સને ૧૯૪૧માં ભારતની વસતિ ૩૧૦૮૫ કરોડ હતી, તે ૧૯૫૧માં ૩૬૦૦૯ કરોડ; ૧૯૬૧માં ૪૩૦૯૧ કરોડ અને ૧૯૭૧માં ૫૪૦૭૯ કરોડ થયેલ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે કુટુંબ નિયંત્રણ અંગેની વિવિધ યોજનાઓ અને જુએશ હોવા છતાં પણ વસતિ વધારાનો દર ઓછો થયેલ જણાતો નથી. સને ૧૯૬૧ થી ૧૯૭૧ સુધીનો વસતિ-વધારો ચિંતાજનક છે. જે કે આ વસતિ-વધારો ૧૯૬૧ના વસતિ-વધારાને આધારે અંદાજવામાં આવેલ કરતાં ઓછો છે, તેમ છતાં ભારતની વસતિનું કદ ખરેખર ચિંતાજનક કહી શકાય. આપણી મર્યાદિત સાધનસામગ્રીને ધ્યાનમાં લઈએ તો ભારતની વસતિ ઘણી ઝડપથી વધતી કહી શકાય અને જે વધારે લોકોનું જીવન-ધોરણ ઊંચું લાવવું હોય અને સમૃદ્ધિ લાવવી હોય તો વસતિ-વધારાનો આ દર આપણે કાબૂમાં લેવો જોઈએ.

ગુજરાત રાજ્યની વસતિ-વધારાનું ચિત્ર આના કરતાં પણ વધારે ગંભીર છે. સને ૧૯૦૧ની વસતિગણતરી અનુસાર ગુજરાતની વસતિ ૯૦,૯૪,૭૪૮ની હતી, જે ૧૯૧૧માં ૯૮,૦૩,૫૮૭ની થઈ: એટલે કે ૭૦૭૯ ટકાનો વધારો નોંધાયેલ. સને ૧૯૨૧ની વસતિગણતરી અનુસાર વસતિગણતરીનો આંક ૧,૦૧,૭૪,૬૮૯ થયો, એટલે કે ૩૦૭૯ ટકા વસતિ વધી. આ દાયકા દરમિયાન સમગ્ર ભારતમાં ૦૦૩૦ ટકા જેટલી વસતિ ઘટેલી ત્યારે ગુજરાતમાં ૩૦૭૯ ટકાનો વધારો થયો. ૧૯૩૧ની વસતિગણતરી અનુસાર ૧,૧૪,૮૯,૮૨૮ની વસતિ નોંધાયેલ. એટલે કે ૧૨૦૯૨ ટકાનો વધારો થયો. ૧૯૩૧થી ૧૯૪૧ના ગાળા દરમિયાન વધારો ૧૯૨૫ ટકા, જ્યારે ૧૯૪૧ થી ૧૯૫૧માં ૧૮૦૬૯ ટકા, ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧માં ૨૬૦૮૮ ટકા, અને ૧૯૬૧ થી ૧૯૭૧માં ૨૯૦૩૯ ટકા વસતિ-વધારો નોંધાયેલ છે. આમ, ઉત્તરોત્તર આ વસતિ-વધારાનો દર વધેલો જણાય છે.

આંકડાઓમાં જોઈએ તો ૧૯૪૧માં ગુજરાતની વસતિ ૧.૩૭ કરોડ હતી, જે ૧૯૫૧માં ૧.૬૩ કરોડ થઈ. ૧૯૬૧માં ૨.૦૬ કરોડ થઈ અને ૧૯૭૧માં ૨.૬૭ કરોડ થઈ. ૧૯૦૧થી દરેક દાયકામાં ગુજરાતનો વસતિ-વધારાનો દર ભારતના વસતિ-વધારાના દર કરતાં વધારે રહ્યો છે. ભારતમાં થતા ઝડપી વધારાથી જ્યારે દેશને ચિંતા થાય છે ત્યારે આપણા ગુજરાતનો ભારત કરતાં વધારે ઝડપી દર હોઈ ચિંતા કરવી રહી. સને ૧૯૨૧ આદ્ય ભારતમાં અને ગુજરાતમાં વસતિ વધારાનો દર આગલા દાયકા કરતાં વધારે ઝડપી જણાય છે. આનું મુખ્ય કારણ આરોગ્ય અને વૈદકીય સેવામાં સુધારો, સુધરતું જતું જીવનધોરણ અને આજીવન અભ્યાસમાં ઘટાડો તેમ જ આધુનિક દવાઓનો ઘણો મોટો ફાળો છે. આપણે જીવન-ધોરણમાં સુધારો કરવા માટે વસતિ-વધારાના વિષયકને તોડવા માગીએ છીએ,

પણ હકીકતમાં જીવનધોરણમાં સુધારો, તબીબી અને આરોગ્ય સેવાઓમાં સુધારો અને જીવન-આંકનો સુધારો વસતિ-વધારામાં મદદરૂપ થાય છે.

હવે આપણે જિલ્લાવાર વસતિ-વધારાનો દર તપાસીએ. સને ૧૯૦૧થી જિલ્લાવાર વસતિગણતરીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી શકે તે માટે પાછળના કોઠામાં ૧૯૦૧થી આંકડાઓ આપવામાં આવેલ છે.

સને ૧૯૦૧થી વસતિ-વધારાનો

અનુક્રમ નંબર	રાજ્ય/જિલ્લાનું નામ	વસતિ		
		૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૨૧
૧	૨	૩	૪	૫
	ગુજરાત રાજ્ય	—	+ ૭.૭૯	+ ૩.૭૯
૧.	જામનગર	—	+ ૨.૧૨	+ ૦.૦૧
૨.	રાજકોટ	—	+ ૧૭.૯૨	— ૦.૬૫
૩.	સુરેન્દ્રનગર	—	+ ૧૨.૩૯	+ ૨.૧૨
૪.	ભાવનગર	—	+ ૭.૮૩	— ૧.૮૫
૫.	અમરેલી	—	+ ૭.૫૭	— ૦.૪૭
૬.	જૂનાગઢ	—	+ ૧૦.૬૮	+ ૭.૯૦
૭.	કચ્છ	—	+ ૫.૨૧	— ૫.૬૩
૮.	બનાસકાંઠા	—	— ૪.૨૬	+ ૫.૩૬
૯.	સાબરકાંઠા	—	+ ૧૩.૩૨	+ ૧૦.૨૩
૧૦.	મહેસાણા	—	— ૦.૩૭	+ ૮.૨૨
૧૧.	ગાંધીનગર	—	+ ૨.૩૮	+ ૭.૫૦
૧૨.	અમદાવાદ	—	+ ૫.૨૦	+ ૬.૮૦
૧૩.	ખેડા	—	— ૨.૦૦	+ ૧.૫૭
૧૪.	પંચમહાલ	—	+ ૨૯.૨૯	+ ૧૬.૩૫
૧૫.	વડોદરા	—	+ ૧૮.૦૫	+ ૮.૩૨
૧૬.	ભરૂચ	—	+ ૧૪.૬૦	+ ૧.૫૩
૧૭.	સુરત	—	+ ૬.૯૪	+ ૦.૩૮
૧૮.	વલસાડ	—	+ ૬.૯૪	+ ૦.૩૮
૧૯.	ડાંગ	—	+ ૫૭.૭૮	— ૧૬.૫૪

દર બતાવણું પત્રક (રાજ્ય/નિલડા)

વધારાનો દર

૧૯૩૧	૧૯૪૧	૧૯૫૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧
૬	૭	૮	૯	૧૦
+ ૧૨.૬૨	+ ૧૯.૨૫	+ ૧૮.૬૬	+ ૨૬.૮૮	+ ૨૯.૩૬
+ ૧૮.૩૧	+ ૨૧.૭૧	+ ૧૯.૧૩	+ ૩૪.૨૬	+ ૩૪.૧૫
+ ૧૫.૭૩	+ ૧૭.૮૩	+ ૧૬.૨૭	+ ૨૯.૬૪	+ ૩૪.૩૬
+ ૯.૬૨	+ ૧૨.૩૨	+ ૧૭.૯૯	+ ૩૦.૯૭	+ ૨૭.૫૧
+ ૧૪.૧૩	+ ૨૧.૬૮	+ ૧૫.૮૮	+ ૨૬.૪૦	+ ૨૫.૫૪
+ ૧૪.૪૦	+ ૨૦.૫૭	+ ૧૪.૭૮	+ ૨૪.૦૧	+ ૨૭.૦૯
+ ૧૮.૧૩	+ ૨૬.૨૪	+ ૧૩.૬૬	+ ૨૬.૧૩	+ ૩૩.૦૦
+ ૭.૪૨	- ૨.૪૨	+ ૧૧.૭૬	+ ૨૨.૭૦	+ ૨૨.૦૨
+ ૮.૨૭	+ ૧૪.૯૬	+ ૨૬.૯૦	+ ૨૮.૭૨	+ ૨૭.૦૩
+ ૧૮.૬૬	+ ૧૭.૧૫	+ ૧૯.૩૯	+ ૩૪.૨૯	+ ૨૯.૨૯
+ ૧૦.૬૪	+ ૧૩.૩૮	+ ૧૯.૦૮	+ ૨૧.૬૩	+ ૨૮.૧૪
+ ૧૦.૮૧	+ ૨૬.૧૬	+ ૨૪.૩૯	+ ૧૪.૫૧	+ ૪૬.૩૯
+ ૧૦.૯૮	+ ૩૮.૭૦	+ ૨૮.૬૬	+ ૩૨.૫૫	+ ૩૬.૬૨
+ ૮.૭૯	+ ૧૮.૯૭	+ ૨૦.૬૬	+ ૨૨.૬૪	+ ૨૩.૯૬
+ ૧૯.૦૧	+ ૧૫.૦૬	+ ૧૯.૫૫	+ ૨૯.૮૫	+ ૨૫.૮૬
+ ૧૬.૩૮	+ ૧૯.૦૨	+ ૧૫.૯૨	+ ૨૬.૦૨	+ ૨૯.૬૪
+ ૧૩.૩૩	+ ૧૯.૪૧	+ ૧૦.૪૦	+ ૨૪.૩૧	+ ૨૪.૪૦
+ ૯.૬૪	+ ૨૦.૬૪	+ ૧૮.૬૬	+ ૨૫.૭૨	+ ૩૬.૦૧
+ ૯.૬૪	+ ૨૦.૬૪	+ ૧૮.૬૬	+ ૨૧.૩૮	+ ૨૫.૫૭
+ ૩૮.૭૪	+ ૨૦.૧૩	+ ૧૭.૫૧	+ ૫૧.૩૬	+ ૩૧.૬૦

પાછળના કોઠા ઉપરથી જણાશે કે સને ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ સુધીમાં મહેસાણા, ખનાસકાંઠા અને ખેડા જિલ્લાઓ સિવાય બાકીના બધા જ જિલ્લામાં વસતિનો વધારો નોંધાયેલ છે, જ્યારે ત્યાર પછીના દાયકામાં રાજકોટ, ભાવનગર, અમરેલી, કચ્છ અને ડાંગ જિલ્લામાં વસતિનો ઘટાડો નોંધાયેલ છે. સને ૧૯૩૧ થી ૧૯૭૧ના દાયકાઓમાં કચ્છ જિલ્લામાં ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૧ના દાયકામાં ૨૦૪૨ ટકાનો ઘટાડો નોંધાયેલ, તે સિવાય બાકીના બધા જ જિલ્લામાં વધારો થયેલ છે. સામાન્ય રીતે રાજ્યના મોટા ભાગના જિલ્લાઓમાં આ દાયકાઓ દરમિયાન એકસરખો વધારો થયેલો છે.

ભારતનો વસતિ-વધારો અને ગુજરાતના વસતિ-વધારાની ઉપરની હકીકત ઉપરથી એમ જણાશે કે દરેક કક્ષાએ આ વધારાને કાબૂમાં લેવાનું અનિવાર્ય છે. અત્યારથી આપણે વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો અને સમજપૂર્વક આ વસતિ-વધારાના દરને કાબૂમાં લેવાનું કાર્ય નહીં કરીએ તો ઘણું મોટું થયું ગણાશે અને આ પ્રશ્ન કાબૂ બહાર જતો રહેશે અને આ પ્રશ્નને કાબૂમાં લેવા હાલ જે પરિસ્થિતિ છે તેના કરતાં કઠિન પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે. વસતિ-વધારાને નાથવામાં રાજ્ય મર્યાદિત કરી શકે, કારણ કે મોટા ભાગે આ દરેક નાગરિકને સ્પર્શતો પ્રશ્ન છે, જેણે આજની અને ભવિષ્યની જવાબદારી ઉઠાવવાની છે. આ વસતિ-વધારામાં રહેલા ભયો આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને સમયસર જો તેની સામે યુગ્મેશ ન ઉપાડીએ તો આપણને પરતાવાનો સમય આવશે.

ગ્રામ્યવાસીઓ અને શહેરવાસીઓ

ભારત ગામડાંઓનો અનેલો દેશ છે અને મોટા ભાગની વસતિ ગામડાંઓમાં રહે છે. દર ૧૦૦ ભારતીયોમાં ૮૦ વ્યક્તિ ગામડાંઓમાં રહે છે, જ્યારે ફક્ત ૨૦ જ વ્યક્તિ શહેરમાં રહે છે. ગુજરાતમાં દર ૧૦૦ વ્યક્તિએ ૭૨ વ્યક્તિ ગામડામાં રહે છે જ્યારે બાકીના ફક્ત ૨૮ જ શહેરમાં રહે છે. આ કારણને લીધે વસતિની રૂપરેખાના આ પુસ્તકમાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિભાગ મુજબ વસતિની વહેંચણી, તેની ધનતા, કુટુંબનું કદ અને બીજી સંબંધિત બાબતો તપાસવી રસપ્રદ થઈ પડશે. આ ઉપરાંત શહેરીકરણની પ્રક્રિયા અંગે પણ જાણવું જરૂરી છે. વિશ્વના લગભગ બધા જ દેશોમાં વસતિની વહેંચણી ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તાર પ્રમાણે તપાસવામાં આવે છે. આપણા હેતુ માટે ગામડામાં રહેતી વસતિને ગ્રામ્ય વસતિ ગણવામાં આવે છે, જ્યારે શહેરો અને નગરોમાં વસતા લોકોને શહેરી વસતિ ગણવામાં આવે છે વૈજ્ઞાનિક રીતે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ બતાવેલ હોય છે તે આપણે આગળ ઉપર તપાસીશું. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોનો તફાવત જાણવો જરૂરી છે, કારણ કે શહેરીકરણની પ્રક્રિયા પ્રગતિના મૂળભૂત તત્ત્વ તરીકે છે, અને એમ પણ માનવામાં આવે છે કે શહેરી વિસ્તારો જ્ઞાન, શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીના પરિવહન માટે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તે ઉપરાંત તેની આજુબાજુના વિસ્તારોની સામાજિક અને આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે પણ અસરકારક છે. જો કે હમેશાં આ સાચું નથી, કારણ કે એવા પણ શહેરી વિસ્તારો છે કે જે આજુબાજુ ગ્રામ્ય વિસ્તાર ઉપર અમરવેલની જેમ નભતા હોય અને બદલામાં કશું આપતા હોતા નથી. આના અનુસંધાનમાં આપણે આપણી વસતિના શહેરીકરણ અંગેની પ્રક્રિયા તપાસીએ, તે રસપ્રદ છે તેમ જ જરૂરી પણ છે.

સૌ પ્રથમ આપણે જોઈએ કે એવાં ક્યાં ક્યાં તરવો છે કે જે કોઈ પણ વિસ્તારને શહેરી વિસ્તાર તરીકે નક્કી કરે છે. જો કે આને માટે કોઈ એક જ જવાબ મળતો નથી. કારણ કે જુદા જુદા દેશોમાં શહેરી વિસ્તાર નક્કી કરવા માટે જુદા જુદા સિદ્ધાંતો નક્કી કરવામાં આવેલ છે. આપણા દેશમાં પણ ૧૯૫૧ની

વસતિગણતરી સુધી શહેરી વિસ્તારને ગ્રામ્ય વિસ્તારથી અલગ ગણવા માટે ખાસ કોર્ષ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો નક્કી થયેલા નહીં. જેથી શહેરની વ્યાખ્યા ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં એકસરખી હતી નહીં. વસતિગણતરીના નિયામક અને રાજ્ય સરકારના મત મુજબ જે વિસ્તારો શહેરી તરવો ધરાવતાં તેને શહેરી વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવતા પરંતુ શહેરીકરણના અભ્યાસની ઉપયોગિતા વધવા સાથે શહેરી વિસ્તાર તરીકેની એક સરખી વ્યાખ્યાની જરૂરિયાત ૧૯૬૧ની વસતિ-ગણતરી સમયે ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવી. ૧૯૬૧ની વસતિગણતરીમાં જે વિસ્તારોને મ્યુનિસિપાલિટી અગર કેન્ટોનમેન્ટવાળા અથવા ૫,૦૦૦ થી વધુ વસતિવાળા અને ૭૫ ટકા કરતાં વધુ પુરુષ કામદારો મિનિમીની પ્રતિભાં રોકાયેલ હોય તેને શહેરી વિસ્તાર ગણવા તેમ નક્કો કરવામાં આવ્યું. મ્યુનિસિપાલિટી અગર કેન્ટોનમેન્ટ સિવાયના દરેક વિસ્તાર માટે ૧૯૫૧ના વસતિગણતરીના આંકડા ઉપરથી આ સિદ્ધાંત તપાસવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત એવા પણ વિસ્તાર હતા કે જેની વસતિ ૫,૦૦૦ કરતાં ઓછી હતી, પરંતુ શહેરી તરવો ધરાવતાં હતાં. આવા વિસ્તારોમાં ખાસ કરીને વેપારી કેન્દ્રો, મોટા શહેરી ગૃહ વસવાટો, પ્રવાસધામો કે જ્યાં બધી શહેરની સુવિધા હોય તેવાં શહેરોને પણ જિલ્લા કલેક્ટર સાથે મસલત કરી અને રાજ્ય સરકાર અને રજિસ્ટ્રાર જનરલની સંમતિથી શહેરી વિસ્તાર ગણવામાં આવેલ. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી સમયે શહેરી વિસ્તાર નક્કી કરવા માટે નવેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરેલ અને ત્યારબાદ રાજ્ય સરકારની સંમતિથી શહેરી વિસ્તાર જાહેર કરેલ.

૧. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન અથવા મ્યુનિસિપાલિટી અથવા ટાઉન કમિટી અથવા નોટિફાઇડ વિસ્તાર અથવા કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડ જેવા બધા વિસ્તારોને શહેરી વિસ્તાર ગણવામાં આવેલ.

૨. આ ઉપરાંત નીચેનાં તરવો ધરાવતાં હોય તેવા વિસ્તારોને શહેરી વિસ્તાર ગણવામાં આવેલ.

અ. ૧૯૭૧ની અંદાજ વસતિ ૫,૦૦૦ હોવી જોઈએ.

બ. દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ વસતિની ઘનતા ૪૦૦ની હોવી જોઈએ.

ક. પુરુષ કામદારના ૭૫ ટકા લોકો મિનિમીની કામમાં રોકાયેલ હોવા જોઈએ અને વસતિગણતરીના નિયામકની દૃષ્ટિએ તે વિસ્તાર શહેરી શાક્ષણિકતા ધરાવતો હોવો જોઈએ.

ભારતમાં શહેરી વિસ્તાર નક્કી કરવા માટે અપનાવવામાં આવેલ આ માપદંડોને વિશ્વના અન્ય દેશોમાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તાર નક્કી કરવાની વ્યાખ્યાઓ સાથે સરખાવીએ.

વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રવર્તતી જુદી જુદી લાક્ષણિકતાને લઈને અથવા દેશો માટે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તાર નક્કી કરવા માટે એકસરખી વ્યાખ્યા થઈ શકે નહીં તેવું રાષ્ટ્રસંઘનું માનવું છે. તેથી કયા વિસ્તારને શહેરી વિસ્તાર ગણવો અને કયા વિસ્તારને ગ્રામ્ય વિસ્તાર ગણવો તે નક્કી કરવાનું કાર્ય જે તે દેશ ઉપર છોડવામાં આવેલ છે. જુદા જુદા દેશોમાં શહેરી વિસ્તાર માટે અપનાવવામાં આવેલ વ્યાખ્યાઓ નીચે આપવામાં આવેલી છે.

(૧) બ્રિટન :

ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ : કાઉન્ટી બરો, મ્યુનિસિપલ બરો અને અર્બન ડિસ્ટ્રિક્ટ જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓવાળા વિસ્તારો.

ઉત્તર આયર્લેન્ડ : વહીવટી કાઉન્ટી બરો, મ્યુનિસિપલ બરો અને અર્બન ડિસ્ટ્રિક્ટવાળા વિસ્તારો.

સ્કોટલેન્ડ :

શહેરો અને અથવા બરોઝ

(૨) કેનેડા :

મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારો તરીકે જાહેર થયેલાં ૧,૦૦૦ થી વધુ વસતિ ધરાવતાં ગામડાંઓ, શહેરો અને નગરો તેમ જ શહેરી વિસ્તારોની સરહદ ઉપરની વસાહતો અને બીજા મુખ્ય શહેરી વિસ્તારો. આ ઉપરાંત ૧૦,૦૦૦ કરતાં વધુ વસતિ ધરાવતાં નગરો અને શહેરોની સરહદ ઉપરની વસાહતોને શહેરી વિસ્તાર ગણવામાં આવે છે.

(૩) ફ્રાન્સ :

૨,૦૦૦ થી વધુ વસતિ ધરાવતાં પરગણાંઓ (કોમ્યુન-સ) કે જ્યાં મકાનો એક જૂથમાં આવેલા છે અગર તેમની વચ્ચેનું અંતર ૨૦૦ મીટરથી વધુ નથી અને એવાં પરગણાંઓ કે જ્યાં મોટા ભાગની વસતિ વિવિધ જાતિઓનાં જૂથોની હોય.

(૪) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ :

૨,૫૦૦ થી વધુ વસતિ ધરાવતાં શહેરો, બરો, ગામડાંઓ અને નગરો (ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ, ન્યૂયોર્ક અને વીસકોનસીનમાંનાં નગરો સિવાય), ગાદ વસતિવાળા શહેરી

વિસ્તારો ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ ન્યૂજરસી અને પેન્સિલવેનિયામાં આવેલા ૨૫,૦૦૦ અગર તેથી વધુ વસતિ ધરાવતા વિસ્તારો જ્યાં મ્યુનિસિપાલિટી નથી તેમ જ ૨,૫૦૦ થી ૨૫,૦૦૦ની વસતિ ધરાવતા વિસ્તારો જ્યાં દર ચોરસ માઈલ દીઠ ૧,૫૦૦ અગર તેથી વધુ વસતિની ધનતા હોય. ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ, પેન્સિલવેનિયા અને ન્યૂજરસી રાજ્યો સિવાયનાં રાજ્યોમાં આવેલી કાઉન્ટીઓ જેમની હદોમાં મ્યુનિસિપાલિટી નથી અને જેમની વસતિની ધનતા દર ચોરસ માઈલ દીઠ ૧,૫૦૦ માણસોની છે અને ૨,૫૦૦ થી વધુ વસતિનાળી વસાહતો.

(૫) જાપાન :

૩૦,૦૦૦ કે તેથી વધુ વસતિ ધરાવતી શહેરી નગરપાલિકાઓ, જેમાં થોડાક ગ્રામ્ય વિસ્તાર પણ હોય અને શહેરી જૂથ પણ હોય.

(૬) યુ. એસ. એસ. આર :

રાજ્યો તરફથી નિયત થયેલાં શહેરો અને શહેરી વિસ્તારો જે સામાન્ય રીતે વસતિની સંખ્યા અને ખેતી અને ગિનખેતી વ્યવસાયમાં રોકાયેલ કામદારો અને તેનાં કુટુંબો ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

(૭) યુનાઇટેડ આરબ રીપબ્લિક :

કેરો, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા, પોર્ટસૈદ, ઇસ્માઇલિયા, સુએઝ, પાટનગરો (ગવર્નમેન્ટ્સ) અને સરહદના ગવર્નમેન્ટ્સ અને તે સિવાયના ગવર્નમેન્ટ્સનાં મુખ્ય મથકો અને જિલ્લાનાં મુખ્ય મથકો.

(૮) સિલોન :

કાયટેસર રીતે જે વિસ્તારને મ્યુનિસિપાલિટીઓ, શહેરી વિસ્તાર અથવા શહેર સમિતિની હદમાં આવતા જાહેર કરવામાં આવેલ છે તે વિસ્તારને શહેરી ગણવામાં આવે છે, તે સિવાયના અધા વિસ્તારોને ગ્રામ્ય ગણવામાં આવે છે.

(૯) પાકિસ્તાન :

(૧) બેઝિક ડેમોગ્રાફીક ઓર્ડર અન્યથે શહેર સમિતિમાં આવતો સમગ્ર વિસ્તાર (૨) નીચેની એક અગર વધુ લાક્ષણિકતા ધરાવતી વસતિની વસાહતો.

અ. જ્યાં સામૂહિક ભાવના સારી રીતે વિકસિત હોય અને જ્યાં લોકોને જરૂરી એવી સવલતો જેવી કે રસ્તાઓ, દીવાળત્તીઓ, પાણી પુરવઠો અને આરોગ્ય સેવાઓની જાળવણી કરતી હોય તેવી વસતિ.

ખ. વેપાર અને વાણિજ્યનાં કેન્દ્રો કે જ્યાં મોટા ભાગની વસતિ બિનખેતી વ્યવસાયમાં રોકાયેલ હોય અગર જ્યાં ખેતી સિવાયનું કામ કરતા કામદારોનું કેન્દ્રીકરણ થયું હોય.

ક. જ્યાં ભણતરનું પ્રમાણ જાંચું હોય અને સિવિલ સ્ટેશનો હોય.

વિશ્વના અન્ય દેશોમાં ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને શહેરી વિસ્તાર નક્કી કરવા માટે જેમ સિદ્ધાંતો નક્કી કરવામાં આવેલ છે તેમ ભારતમાં પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ શહેરી વિસ્તાર નક્કી થઈ શકે તે માટે સિદ્ધાંતો નક્કી કરેલ છે. હવે આ મુજબ જે વિસ્તારોમાં નગરપાલિકાઓ અથવા કોર્પોરેશન હોય અથવા નોટિફાઇડ વિસ્તાર હોય અથવા કેન્ટોનમેન્ટ બોર્ડ હોય તેવા દરેક વિસ્તારને શહેરી વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત જે વિસ્તારો ૫,૦૦૦ થી વધુ વસતિ ધરાવતા હોય અને જેથી વસતિની ગીચતા દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૪૦૦ માણસોની હોય અને જેમાં ૭૫ ટકા ઉપરાંત પુરુષ કામ કરનારાઓ બિનખેતીના વ્યવસાયમાં રોકાયેલ હોય તેવા વિસ્તારોને પણ શહેરી વિસ્તાર તરીકે નક્કી કરવામાં આવેલ છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે શહેરીકરણ એ પ્રગતિ માટેની આવશ્યક જરૂરિયાત છે. માટે ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોના શહેરીકરણનો અભ્યાસ કરીએ. ભારતમાં દર ૧૦૦ વ્યક્તિએ ૮૦ વ્યક્તિઓ ગામડામાં વસે છે અને ફક્ત ૨૦ જ શહેરોમાં રહે છે. ભારત મુખ્યત્વે ગામડાંઓનો અનેલ દેશ છે અને ખેતી ઉપર મોટા ભાગની વસતિ નિર્ભર છે. ગુજરાતમાં શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોની ટકાવારી ૨૮ ટકા થાય છે, એટલે કે દર ૧૦૦ વ્યક્તિએ ૭૨ વ્યક્તિઓ ગામડામાં રહે છે અને ૨૮ વ્યક્તિઓ શહેરમાં રહે છે. શહેરીકરણની ખામતમાં ગુજરાત દેશમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે. પહેલા સ્થાને મહારાષ્ટ્ર આવે છે, જ્યાં લગભગ ૩૧.૧૭ ટકા લોકો શહેરમાં રહે છે અને ત્યારબાદ તામિલનાડુ, જ્યાં ૩૦.૨૬ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં ૨૪.૭૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, જ્યારે ગૌસર રાજ્યમાં ૨૪.૩૨ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. પંજાબ રાજ્યમાં આ પ્રમાણ ૨૩.૭૩ ટકા છે. ભારતનાં અન્ય રાજ્યોમાં ૨૦ ટકા કરતાં ઓછા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. બિહારમાં ફક્ત ૧૦ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે ઓરિસામાં ૮.૪૧ ટકા લોકો જ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આસામ, નાગાલેન્ડ, હિમાચલ પ્રદેશ અને અરુણાચલ પ્રદેશમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે. આસામમાં ૮.૮૭ ટકા લોકો શહેરમાં રહે છે. હિમાચલ પ્રદેશમાં ૬.૯૯ ટકા, નાગાલેન્ડમાં ૬.૯૫ ટકા,

અનુભાવ્ય પ્રદેશમાં ૩૦૭૦ ટકા લોકો શહેરમાં રહે છે. આર ૧૯૫૦ સાથે સરખાવતાં જણાશે કે ગુજરાત રાજ્ય શહેરીકરણની આખતમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

ગ્રામ્ય વિસ્તાર :

આપણે ઉપર જોયું છે કે કોઈ શહેરી વિસ્તાર નક્કી કરવા માટે કઈ આખતો ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે. શહેરી વિસ્તાર સિવાયનો અન્ય વિસ્તાર ગ્રામ્ય વિસ્તાર ગણવામાં આવે છે. વસતિગણતરીના હેતુ માટે ગામડું કોને ગણવામાં આવે છે તે જોઈએ. મહેસૂલી અને વહીવટી હેતુઓ માટે એક એકમ તરીકે નક્કી કરવામાં આવેલ વિસ્તારને ગામડું કહેવામાં આવે છે. રાજ્યની એક ઇંચ જેટલી જમીન પણ એક અથવા બીજા ગામડામાં સમાવવામાં આવેલ છે, એટલે કે ગુજરાત રાજ્યના સમગ્ર ભૌગોલિક વિસ્તારની મોજણી કરી અને દરેક વિસ્તારને એક અથવા બીજા ગામડાની હદમાં સમાવવામાં આવેલ છે. દરેક ગામની મહેસૂલી હદ સુરપટ હોય છે. દરેક ગામને વહીવટી એકમ ગણવામાં આવે છે. તેની ચોક્કસ સીમાઓ હોય છે. તેનું રેકર્ડ પણ અલગ હોય છે. આ એકમને ગામ કહેવામાં આવે છે. વસતિગણતરીના હેતુ માટે પ્રથમ ધર-યાદી તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે શરૂ કરતાં પહેલાં મહેસૂલી ગામને રથગ-સંકેત નંબર આપવામાં આવે છે. ધર-યાદી તૈયાર કરવામાં આવી ત્યારે ગુજરાતમાં ૧૮,૬૯૬ ગામો નોંધાયેલ. ધર-યાદી તૈયાર થયા બાદ એવું માલૂમ પડેલ કે અમદાવાદ જિલ્લાનું દાણીલીમડા ગામ અને સુરત જિલ્લાનું ઉકાઈ ગામ શહેરી વિસ્તાર માટેની વ્યાખ્યા માટે જરૂરી એવી લાક્ષણિકતા ધરાવે છે; તેથી તે બંને ગામોને શહેરી વિસ્તારમાં સમાવવામાં આવેલ અને ગામડાંઓની યાદીમાંથી રદ કરવામાં આવેલ. તેવી જ રીતે સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોતીપુરા ગામનો હિંમતનગરના શહેરી વિસ્તારમાં સમાવેશ થઈ ગયેલ હોઈ તેને પણ ગામડાની યાદીમાંથી રદ કરવામાં આવેલ. આ રીતે આ ત્રણ ગામોને ગામડાની યાદીમાંથી ઓછા કરવામાં આવેલ. આ ઉપરાંત અમુક શહેરોનો નગરપાલિકા બહારનો મહેસૂલી વિસ્તાર શહેરી લાક્ષણિકતા ધરાવતો હોતો નથી, પરંતુ મોટે ભાગે ગ્રામ્ય વિસ્તાર જેવી લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. આવા વિસ્તારનો શહેરી વિસ્તારમાં સમાવેશ કરી શકાય નહીં, તેથી આ વિસ્તારોને ગ્રામ્ય વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવેલ. રાજ્યમાં આવા કુલ ૧૩ વિસ્તારો હતા, જેમાં જૂનાગઢ જિલ્લાનાં પાટણ-વેરાવળ શહેરોનો, બ્રહ્મનગર જિલ્લાના અંજાળિયા, રાજકોટ જિલ્લાના ઉપલેટ, કચ્છ જિલ્લાના માંડવી, મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ, વીસનગર અને વિળપુર શહેરો, અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા, વિરમગામ અને સહીજપુર બોધા શહેરો, ભરૂચ જિલ્લાનું

રાજપીપળા અને ખનાસકાંઠા જિલ્લાનું પાલનપુર શહેરના ખિન-નગરપાલિકા વિસ્તારને ગ્રામ્ય વિસ્તાર ગણવામાં આવેલ છે, અને આ વિસ્તારને ગ્રામ્ય વિસ્તારનો સ્થળ-સંદેશ આપવામાં આવેલ છે, તેથી ઉપર આવેલ સંખ્યામાં ૧૩નો વધારો થયો.

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરીમાં પ્રથમવાર અર્ધન એગ્લોમરેશન એટલે કે શહેરી સંલગ્ન વિસ્તારની વ્યાખ્યા લાગુ કરવામાં આવી. આપણે જાણીએ છીએ કે શહેરોની કાયદેસરની સરહદો એ ખરેખરી શહેરી વિસ્તાર દર્શાવતી સરહદો નથી, કારણ કે શહેરોમાં થતા વિકાસને લઈને આ કાયદેસરની સરહદો બહાર પણ શહેરનો વિકાસ થાય છે અને આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાં પણ આ શહેરી-કરણ આગળ વધે છે. જે જે શહેરોમાં આવા વિકાસ ખિન-નગરપાલિકા વિસ્તારમાં કે આજુબાજુનાં ગામમાં જોવા મળેલ તેવા દરેક વિસ્તારને અર્ધન એગ્લોમરેશન કે શહેરી સંલગ્ન વિસ્તાર ગણવામાં આવેલ એવું જોવા મળેલ કે મોટાં શહેરોની નજીકનાં ગામડાંઓ આવા સંલગ્ન વિસ્તારમાં સમાઈ જતાં હતાં. અમદાવાદ જિલ્લાના અસારવા, રખિયાલ, રાજપુર, હીરપુર, બાગે ફિરદોસ અને ખોખરા મહેસદાવાદ અમદાવાદ શહેર સાથે સંલગ્ન થયેલ છે; તેવી જ રીતે સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઇડર તાલુકાનું જવાનપુર ગામ ઇડર શહેર સાથે સંલગ્ન થયેલ છે. આ જ રીતે વડસાલ જિલ્લાના ભાગડાબુર્ડ, પાન્ડી, સોલપુર અને મોગરવાંઢી ગામો વલસાડ શહેર સાથે સંલગ્ન થયેલ છે. આ નવ ગામોને શહેરી વિસ્તારમાં સમાવી લેવામાં આવેલ છે. આ રીતે જોઈએ તો ૧૮,૬૯૬ ગામોમાંથી કુલ ૧૨ ગામો ઓછા કરવામાં આવેલ, જ્યારે ૧૩ ગામોનો ઉમેરો કરવામાં આવેલ છે; જે મુજબ ગુજરાતમાં કુલ ગામડાંની સંખ્યા સને ૧૯૭૧ની વસતિ-ગણતરી મુજબ ૧૮,૬૯૭ થાય છે. આ ૧૮,૬૯૭ ગામોમાંથી ૪૨૨ ગામો ખિન-વસવાટી છે, એટલે કે તેમાં વસતિ નથી. ગુજરાતના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કુલ વસતિ ૧,૯૨,૦૦,૯૭૫ છે, જે ૧૮,૨૭૫ વસવાટી ગામોમાં વસે છે; એટલે કે ગામ દીઠ સરેરાશ વસતિ ૧,૦૫૧ માણસોની છે. પરંતુ ઘણાં ગામો જૂજ વસતિ ધરાવે છે; જ્યારે બીજા બાજુ ૧૦,૦૦૦ કરતાં પણ વધુ વસતિ ધરાવતાં ગામો છે. રાજકોટ જિલ્લાના ઉપલેટા તાલુકાનું ચાડીકા ગામ રાજ્યનું નાનામાં નાનું ગામ છે અને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ ત્યાં ૧ જ પુરુષ વ્યક્તિ વસે છે. આ જ તાલુકાના ચંદુરી ગામની વસતિ ૨ જ વ્યક્તિની છે. ભાવનગર જિલ્લાના શિહોર તાલુકાનું કચોટીયા ગામ, જૂનાગઢ જિલ્લાના જૂનગઢ તાલુકાનું ઇદ્રેશ્વર, તાલાળા તાલુકાનું કેરંભા ગામ અને ભેંસાણ તાલુકાના મથુરાના થાણા અને કચ્છ જિલ્લાના નખત્રાણા તાલુકાના શેહા ગામની વસતિ ફક્ત ૨ જ વ્યક્તિની

રાજ્યનાં દશ મોટામાં મોટાં ગામોની હકીકત દર્શાવતું પત્રક

ગામનું નામ તાલુકો જિલ્લો	ગામનો વિસ્તાર ચોરસ કિ.મી.માં	વસતિ			દર ચોરસ કિ.મી. જમતિ આધારમાની વસતીની ધનતા પ્રમાણે ટકાવારી		
		ક્રમ	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	૬૨	૬૩	૬૪
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧. ચાકલાસી નરિયાદ ખેડા	૨૫.૩૧		૨૦,૨૧૧	૧૦,૬૮૬	૬,૫૧૫	૭૯૯	૮૬૦
૨. ભાયાવદર ઉપલેટા રાજકોટ	૯૩.૭૫		૧૫,૫૭૬	૭,૯૩૮	૭,૬૩૮	૧૬૬	૮૬૨
૩. ઝોડ આણંદ ખેડા	૩૨.૯૮		૧૪,૬૨૦	૭,૭૭૨	૬,૮૪૮	૪૪૩	૮૮૧
૪. સામરખા આણંદ ખેડા	૨૧.૨૭		૧૩,૧૧૩	૬,૭૩૪	૬,૩૭૯	૬૧૭	૮૪૭
૫. ઝાલોદ ઝાલોદ પંચમહાલ	૧૯.૦૨		૧૨,૯૨૨	૬,૬૬૦	૬,૨૬૨	૬૭૯	૮૪૦
૬. મહુધા નરિયાદ ખેડા	૧૩.૬૧		૧૨,૭૨૩	૬,૬૪૦	૬,૦૮૩	૯૨૧	૮૧૬
૭. આંકલાવ ભોરસદ ખેડા	૨૧.૩૨		૧૧,૯૪૨	૬,૩૯૫	૫,૫૪૭	૫૬૦	૮૬૭
૮. ચોરવાડ માળિયા જૂનાગઢ	૨૧.૫૪		૧૧,૮૫૭	૬,૦૫૫	૫,૮૦૨	૫૫૦	૮૫૮
૯. કરમસદ આણંદ ખેડા	૧૮.૦૨		૧૧,૬૭૮	૬,૧૫૩	૫,૫૨૫	૬૪૮	૮૬૮
૧૦. સાવલી સાવલી વડોદરા	૧૫.૮૨		૧૧,૩૩૪	૫,૯૧૬	૫,૪૧૮	૭૧૬	૮૬૬

છે, તેમ જ જૂનાગઢ જિલ્લાના જૂનાગઢ તાલુકાના લીંબડી ધાર, ઉના તાલુકાના અરવાળાની વસતિ ફક્ત ૩ વ્યક્તિની જ છે. જામનગર જિલ્લાના જામનગર તાલુકાના પીરોટનમેટની વસતિ ફક્ત ૪ વ્યક્તિની છે.

ખીજી બાજુએ જોઈએ તો ૨૦,૦૦૦થી વધુ વસતિ ધરાવતાં ગામડાંઓ પણ છે. ૧૧,૦૦૦થી વધુ વસતિ ધરાવતા રાજ્યમાં કુલ ૧૦ ગામડાંઓ છે. આ ગામોનાં નામ, વિસ્તાર, વસતિની ઘનતા, જાનિત્રમાણ્ય વગેરે સામેના કોઠામાં આપવામાં આવેલ છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે જુદાં જુદાં સ્થળોએ ગામડાની વસતિના કદમાં પણ મોટો તફાવત હોય છે. રહેણાંકનાં ધરોની સખ્યા ઉપરથી પણ આપણને ગામતળના કદનો ખ્યાલ આવી શકે. તેથી આપણે વસવાટવાળાં ધરો મુજબ ગામો તપાસીએ. કુલ ૧૮ ૨૭૫ વસવાટી ગામોમાંથી ૯ ગામોમાં એક પણ વસવાટી ધર નથી અને બાકીનાં ૧૮,૨૬૬ ગામડાંઓ પૈકી ૭,૯૦૪ ગામડાંઓમાં ૧૦૦ થી ઓછાં વસવાટી ધરો છે, જ્યારે ૫,૩૦૦ ગામોમાં ૧૦૦ થી ૧૯૯ વસવાટી ધરો છે. કુલ ૨,૩૦૫ ગામોમાં ૨૦૦ થી ૨૯૯ ધરો છે, જ્યારે ૧,૧૦૬ ગામોમાં ૩૦૦ થી ૩૯૯ ધરો છે. લગભગ ૪૦૦ થી ૪૯૯ ધરોવાળાં ૫૭૮ ગામો છે, અને ૫૦૦ થી ૯૯૯ ધરોવાળાં ૮૯૮ ગામો છે. ૧,૦૦૦ થી વધારે ધરોવાળાં ૧૭૫ ગામો છે, અને ૧,૦૦૦ થી ૧,૯૯૯ ધરોવાળાં કુલ ૧૬૫ ગામો છે, જ્યારે ૧૦ ગામોમાં ૨,૦૦૦ થી ૪,૯૯૯ ધરો છે. જિલ્લાવાર આંકડાઓ તપાસીએ તો જણાશે કે જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં ઘણો તફાવત છે, જે પાછળના કોઠા ઉપરથી જોઈ શકાશે.

ગ્રામ્ય વિસ્તારના રહેણાંકનાં ઘરોની ગામઠાના કદ સુજ્ય વહેચણી

રાજ્ય/જિલ્લો	કુલ તાલુકાની સંખ્યા	કુલ ગામોની સંખ્યા*	રહેણાંકનાં ઘરોની સંખ્યા									
			૧૦૦ થી ૧૯૯									
			૧૦૦ થી ૧૯૯	૨૦૦ થી ૨૯૯	૩૦૦ થી ૩૯૯	૪૦૦ થી ૪૯૯	૫૦૦ થી ૫૯૯	૬૦૦ થી ૬૯૯	૭૦૦ થી ૭૯૯	૮૦૦ થી ૮૯૯	૯૦૦ થી ૯૯૯	૧૦૦૦ થી ૧૯૯૯
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
ગુજરાત રાજ્ય	૧૮૪	૧૮,૨૭૫	૭,૬૦૪	૫,૩૦૦	૨,૩૦૫	૧,૧૦૬	૫૭૮	૮૬૮	૧૬૫	૧૦	૬	૬
૧. જામનગર	૧૦	૭૦૬	૨૬૨	૨૪૦	૬૪	૪૩	૧૬	૧૭	૩	—	૧	૧
૨. રાજકોટ	૧૩	૮૫૯	૩૨૨	૨૬૬	૧૩૮	૫૩	૧૫	૨૭	૭	૧	—	—
૩. સુરેન્દ્રનગર	૬	૬૪૮	૨૮૮	૨૧૮	૭૬	૨૫	૧૯	૧૯	૩	—	—	—
૪. ભાવનગર	૧૨	૮૭૬	૩૩૧	૨૬૫	૧૩૦	૬૨	૨૫	૩૪	૧	—	૧	૧
૫. અમરેલી	૧૦	૫૯૫	૧૮૨	૨૩૯	૯૩	૩૩	૩૨	૧૪	૨	—	—	—
૬. જૂનાગઢ	૧૫	૧,૦૯૨	૪૩૪	૩૫૭	૧૫૯	૬૦	૨૮	૪૭	૫	—	૨	૨
૭. કચ્છ	૬	૯૦૦	૫૧૬	૧૮૪	૮૦	૫૦	૨૪	૩૮	૫	—	૩	૩
૮. બનાસકાંઠા	૧૧	૧,૩૫૧	૬૦૯	૪૫૬	૧૬૮	૪૭	૨૫	૪૧	૪	—	૧	૧
૯. સાબરકાંઠા	૧૦	૧,૩૮૬	૭૬૯	૩૪૫	૧૧૯	૭૨	૩૮	૩૯	૪	—	—	—
૧૦. મહેસાણા	૧૧	૧,૦૮૪	૨૩૬	૨૬૪	૨૦૬	૧૨૬	૬૩	૧૩૦	૨૯	—	—	—

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
૧૧. ગાંધીનગર	૧	૭૫	૬	૧૧	૧૮	૧૨	૬	૧૩	૯	—	—
૧૨. અમદાવાદ	૭	૬૭૪	૧૩૭	૨૧૯	૧૧૩	૮૩	૫૧	૬૦	૧૧	—	—
૧૩. ખેડા	૧૦	૯૫૭	૧૫૬	૨૩૧	૧૬૧	૧૧૩	૮૩	૧૬૧	૪૬	૬	—
૧૪. પંચમહાલ	૧૧	૧,૬૦૩	૧,૦૨૧	૪૭૨	૨૨૮	૯૩	૩૯	૪૪	૫	૧	—
૧૫. વડોદરા	૧૨	૧,૬૭૭	૯૪૧	૪૪૦	૧૪૨	૫૪	૨૭	૬૫	૬	૨	—
૧૬. ભરૂચ	૧૧	૧,૧૩૭	૬૩૭	૨૯૯	૯૫	૫૧	૧૬	૩૫	૪	—	—
૧૭. સુરત	૧૩	૧,૨૧૮	૫૩૮	૪૦૮	૧૩૭	૫૩	૨૬	૪૫	૧૦	—	૧
૧૮. વલસાડ	૮	૮૨૩	૧૬૭	૨૭૯	૧૪૮	૭૬	૪૫	૬૮	૧૦	—	—
૧૯. ડાંગ	૧	૩૧૧	૨૯૨	૧૭	—	—	—	૧	૧	—	—

* ઉચ્ચ ગામે, અગર ને શહેરો તરીકે પરિવર્તન પામેલાં હોય અગર શહેરી સંદર્ભ વિસ્તારો તરીકે નેને ગણવામાં આવેલા હોય તે સિવાયના.

શહેરી વિસ્તાર :

હવે આપણે શહેરી વિસ્તારો તપાસીએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે રાજ્યની ૭૨ ટકા વસતિ ગામડામાં વસે છે અને ૨૮ ટકા વસતિ શહેરોમાં રહે છે. રાજ્યના કુલ વિસ્તારનો ૯૭.૬૫ ટકા વિસ્તાર ગ્રામ્ય વિસ્તાર છે, જ્યારે ફક્ત ૨.૩૫ ટકા વિસ્તાર શહેરી વિસ્તાર છે, એટલે કે દર ૧૦૦ ચોરસ કિલોમીટરમાં ૬૮ ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તાર ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આવેલ છે અને ૨ ચોરસ કિલોમીટર જ શહેરી વિસ્તારમાં આવેલ છે. રાજ્યની ૨૮ ટકા જટીલી વસતિ ફક્ત ૨.૩૫ ટકા વિસ્તારમાં રહેતી હોઈ શહેરી વિસ્તારમાં વસતિની ગીચતા વધુ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

શહેરીકરણ એ સમૃદ્ધિનું એક માપદંડ ગણવામાં આવે છે. આ કારણથી આપણે જિલ્લાવાર શહેરીકરણની કક્ષા તપાસીએ. ગુજરાત રાજ્યમાં શહેરીકરણની આખતમાં અમદાવાદ જિલ્લો મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે અને ત્યાર બાદ રાજકોટ, જામનગર, સુરત અને ભાવનગર જિલ્લાઓ અનુક્રમે આવે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ૬૬.૦૮૬ ટકા લોકો શહેરમાં રહે છે. રાજકોટ જિલ્લામાં ૩૮.૩૭ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, જ્યારે જામનગર જિલ્લામાં ૩૫.૩૨ ટકા લોકો શહેરોમાં રહે છે. સુરત જિલ્લો ચોથા નંબરે આવે છે અને આ જિલ્લાની કુલ વસતિના ૩૩.૭૩ ટકા લોકો શહેરમાં રહે છે. આ બાબતમાં ભાવનગર જિલ્લો પાંચમા સ્થાને આવે છે, જ્યાં ૩૧.૯૯ ટકા લોકો શહેરમાં વસે છે. વડોદરા અને જૂનાગઢ જિલ્લામાં રાજ્યની સરેરાશ ૨૮.૦૮ ટકા કરતાં પણ વધુ લોકો શહેરોમાં વસે છે. વડોદરા જિલ્લામાં ૩૦.૪૬ ટકા લોકો અને જૂનાગઢ જિલ્લામાં ૨૯.૩૩ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે. સુરેન્દ્રનગર અને કચ્છ જિલ્લાઓ પણ આ આખતમાં રાજ્યની સરેરાશની લગભગ નજીક છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ૨૭.૦૧ ટકા લોકો અને કચ્છ જિલ્લામાં ૨૫.૨૪ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે. આ નવ જિલ્લાઓ સિવાયના જિલ્લાઓમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ ઓછું છે. ડાંગ જિલ્લામાં શહેરી વિસ્તાર નથી, જ્યારે સાબરકાંઠામાં ૮.૭૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે અને ખનાસકાંઠામાં ૯.૪૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. પંચમહાલ જિલ્લો પણ શહેરીકરણમાં પાછળ છે અને ફક્ત ૧૧.૨૧ ટકા લોકો જ શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. ગાંધીનગર જિલ્લો પણ આ આખતમાં પંચમહાલની નજીક છે. ત્યાં ૧૧.૯૯ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. ભરૂચ જિલ્લામાં ૧૭.૩૯ ટકા લોકો અને વલસાડ જિલ્લામાં ૧૭.૯૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં આ પ્રમાણ સહેજ વધારે છે અને ૧૮.૫૮ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે.

ખેડા જિલ્લામાં ૧૯૦૯૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે અમરેલી જિલ્લામાં ૧૯૦૮૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં શહેરી વિસ્તારમાં ૭૪,૯૬,૫૦૦ની વસતિ રહે છે. આ શહેરોના કદ નાનાં મોટાં છે તેમ જ અમુક શહેરો ઔદ્યોગિક રીતે આગળ છે, જ્યારે કેટલાંક શહેરોમાં ઔદ્યોગીકરણ નહીંવત્ છે, એટલે શહેરી વિસ્તારોને તેની વસતિના કદ અને વ્યાવસાયિક વર્ગીકરણ મુજબ પણ તપાસવા જરૂરી છે. વસતિના કદ મુજબ શહેરોના વર્ગીકરણ થઈ શકે તે હેતુ માટે ૬ વિભાગો પાડવામાં આવેલ છે, જે નીચે મુજબ છે.

શહેરી વિસ્તાર વર્ગ

વસતિ

I	૧ લાખ અને તેથી વધુ
II	૫૦,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯
III	૨૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯
IV	૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯
V	૫,૦૦૦ થી ૯,૯૯૯
VI	૫,૦૦૦ થી ઓછી

પહેલાં આપણે વ્યાવસાયિક વર્ગીકરણ મુજબ શહેરોને તપાસીએ. રાજ્યનાં કુલ ૨૧૬ શહેરો પૈકી ૪૯ શહેરો મુખ્યત્વે પ્રાથમિક આર્થિક પ્રવૃત્તિ ઉપર આધારિત છે. પ્રાથમિક આર્થિક પ્રવૃત્તિ એટલે ખેતી અને તેની આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓ. બાકીનાં ૧૬૭ શહેરો પૈકી ૭૮ શહેરો પણ ખેતી અને તેની આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર નિર્ભર છે. રાજ્યમાં કુલ ૮૯ શહેરો જ એવાં છે કે જેમાં પ્રાથમિક આર્થિક પ્રવૃત્તિ (ખેતી અને તેની આનુષંગિક) મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આવેલ નથી. પરંતુ મોટા ભાગનાં શહેરો હજુ પણ ખેતી અને તેની આનુષંગિક પ્રવૃત્તિ ઉપર આધારિત છે. આ રીતે જોઈએ તો શહેરી વિસ્તારો તરોડે ગણવામાં આવેલાં ધણાં શહેરો હજુ ગ્રામ્ય વિસ્તાર જેવું અર્થકારણ ધરાવે છે.

હવે આપણે ગુજરાતનાં શહેરોને વસતિના કદ મુજબ તપાસીએ. રાજ્યનાં કુલ ૨૧૬ શહેરોમાં ૨૦,૦૦૦ થી વધુ વસતિ ધરાવતાં કુલ ૬૭ શહેરો જ છે, જ્યારે ૧૪૯ શહેરોનાં વસતિ ૨૦,૦૦૦ થી ઓછી છે. આ ૬૭ શહેરો પૈકી ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતા (એટલે કે વર્ગ I શહેરો) કુલ ૭ જ છે, જ્યારે ૫૦,૦૦૦ થી ૧ લાખની વસતિ ધરાવતા (વર્ગ II શહેરો) ૧૮ છે અને ૨૦,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦ની વસતિ ધરાવતાં (વર્ગ III શહેરો) ૪૨ છે. આ સિવાયનાં ૭૩ વર્ગ

IVમાં આવે છે, ૭૧ વર્ગ Vમાં અને ૫ શહેરો વર્ગ VIમાં આવે છે, એટલે કે રાજ્યના મોટા ભાગનાં શહેરોની વસતિ ૨૦,૦૦૦ કરતાં ઓછી છે. ઉપરની વ્યાવસાયિક વર્ગીકરણ અને વસતિના કદ મુજબ શહેરોની વહેચણી શહેરીકરણની કક્ષા બતાવે છે.

હવે આપણે જિલ્લાવાર શહેરી વિસ્તારો તપાસીએ. અમદાવાદ જિલ્લાની ૬૬.૮૬ ટકા વસતિ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આ જિલ્લામાં કુલ ૨૧ શહેરો છે, જેમાં ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતું શહેર (અમદાવાદ) છે, જ્યારે વર્ગ IIમાં કોઈ શહેર નથી. વર્ગ IIIમાં (૨૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯) ૬ શહેરો અને વર્ગ IVમાં (૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯) ૭ શહેરો આવે છે. ૫,૦૦૦ થી ૯,૯૯૯ની વસતિ ધરાવતાં (વર્ગ V) કુલ ૬ શહેરો છે, જ્યારે ૫,૦૦૦ થી ઓછી વસતિ (વર્ગ VI) ધરાવતું ૧ શહેર છે.

રાજકોટ જિલ્લામાં ૩૮.૩૭ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આ જિલ્લામાં ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતું ૧ શહેર (રાજકોટ) છે. આ ઉપરાંત ૧૧ શહેરો છે, જે પૈકી ૬ શહેરો ૨૦,૦૦૦ થી વધુ વસતિ ધરાવે છે, જ્યારે ૫ શહેરો ૧૦,૦૦૦ થી વધુ અને ૨૦,૦૦૦ થી ઓછી વસતિવાળાં છે. આ જિલ્લામાં રાજકોટ ઉપરાંત ગોંડલ, ધોરાજી, મોરબી, ઉપલેટા, જેતપુર, વાંકાનેર અને જસદણ જેવા પૂર્ણ શહેરી વિસ્તારો છે.

ગાંધીનગર જિલ્લામાં ૩૫.૩૧ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આ જિલ્લામાં ૧ લાખથી વધુ વસતિવાળું (વર્ગ I) એક ગાંધીનગર શહેર છે, જ્યારે વર્ગ II અને વર્ગ IIIમાં કોઈ પણ શહેર નથી. ૧૧ શહેરો વર્ગ IVમાં, ૨ શહેરો વર્ગ V અને ૧ શહેર વર્ગ VIમાં આવે છે. આ રીતે જોઈએ તો રાજ્યમાં જો કે શહેરીકરણમાં ગાંધીનગર જિલ્લો ત્રીજા નંબરે આવે છે, પણ અમદાવાદ અને રાજકોટ જિલ્લાની જેમ શહેરીકરણ વિસ્તૃત નથી. કુલ ૧૫ શહેરો વિસ્તારોમાંથી ૧૧ શહેરી વિસ્તારો ૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯ની વસતિ જ ધરાવે છે.

સુરત જિલ્લામાં ૩૩.૭૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે અને રાજ્યમાં તેનું સ્થાન ચોથું છે. આ જિલ્લામાં ૧૧ શહેરો છે. ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતું સુરત શહેર એ પુરાણું શહેર છે અને જરી ઉઘોગોમાં દેશનું અગ્રગણ્ય કેન્દ્ર છે. ઉધના, વ્યારા, ખારડોલી અને ઓલપાડ શહેરો વસતિના કદમાં નાના હોવા છતાં આજુબાજુના ગ્રામ્ય વિસ્તારના જીવનપ્રવાહમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

ત્યારબાદ ભાવનગર જિલ્લાના રાજ્યમાં પાંચમા સ્થાને આવે છે. કુલ વસતિના ૩૧૮૯ ટકા લોકો શહેરોમાં રહે છે. આ જિલ્લામાં ૧૪ શહેરી વિસ્તારો છે, જે પૈકી ભાવનગર શહેર ૧ લાખ કરતાં વધુ વસતિ ધરાવતું શહેર છે. વર્ગ IIમાં એક પણ શહેર નથી, જ્યારે મહુવા, સાવરકુંડલા, પાલિતાણા અને બોટાદ શહેરો વર્ગ IIIમાં આવે છે; જ્યારે ૪ શહેરો વર્ગ IVમાં અને ૫ શહેરો વર્ગ Vમાં આવે છે. ભાવનગર, મહુવા, સાવરકુંડલા, પાલિતાણા, બોટાદ, તલાળ અને શિહોર આ જિલ્લાનાં અગત્યનાં શહેરો કેન્દ્રો છે.

વડોદરા જિલ્લામાં ૩૦.૪૬ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતું વડોદરા શહેર રાજ્યમાં ત્રીજા નંબરનું શહેર છે. કક્તા વસતિના કદની દૃષ્ટિએ નહીં પરંતુ વેપાર, ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યમાં પણ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ડોર્મિ એ વર્ગ IIIમાં આવતું શહેર છે. ઐતિહાસિક શહેર છે અને જિલ્લામાં અગત્યનું શહેરી કેન્દ્ર છે. ફર્ટિલાઇઝરનગર, જવાહરનગર, સંખેડા અને સિનોર વસતિના કદમાં વર્ગ Vમાં આવે છે. ફર્ટિલાઇઝરનગર અને જવાહરનગર ઔદ્યોગિક નગરો છે. ફર્ટિલાઇઝરનગરમાં ખાતરનું કારખાનું છે, જ્યારે જવાહરનગરમાં ઑર્થોસિ રિક્ષાઇનરી છે. સંખેડા તેના લાકડા ઉપરના લાખકામ માટે જગપ્રસિદ્ધ છે. સિનોર નર્મદાના કિનારે આવેલ રણિયામણું પુરાતન શહેર છે.

જૂનાગઢ જિલ્લામાં ૨૯.૩૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. અમદાવાદ જિલ્લાની જેમ આ જિલ્લામાં પણ ૨૧ શહેરો છે, પરંતુ આ ૨૧ પૈકી ૧૬ શહેરોની વસતિ ૫,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯ની વચ્ચે છે. જૂનાગઢ, પાટણ-વેરાવળ અને પોરબંદર મોટાં શહેરો છે, જેની વસતિ ૫૦,૦૦૦થી વધુ છે. માંગરોળ અને ઉના વર્ગ IIIમાં આવે છે, જ્યારે આકીનાં શહેરો વર્ગ IV અને Vમાં આવે છે. કોઈ પણ શહેરની વસતિ ૫,૦૦૦થી ઓછી નથી.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ૨૭.૦૧ ટકા અને કચ્છ જિલ્લામાં ૨૫.૨૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ૧૧ શહેરો છે. સુરેન્દ્રનગરની વસતિ ૫૦,૦૦૦થી વધુ છે, જ્યારે વઢવાણ, લીંબડી અને ધ્રાંગધ્રા શહેરો વર્ગ IIIમાં આવે છે. કચ્છ જિલ્લામાં ૨૫.૨૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આ જિલ્લામાં ૧૧ શહેરો પૈકી ગાંધીધામ અને કંડલા શહેરો આધુનિક છે. કંડલા ગુજરાતનું પ્રથમ કક્ષાનું એક માત્ર બંદર છે. બૂજ પુરાણું ઐતિહાસિક શહેર છે અને તેની વસતિ ૫૨,૮૬૧ છે. ૨૦,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦ની વચ્ચે

વસતિ ધરાવતા ગાંધીધામ, માંડવી અને અંબર શહેરો છે; જ્યારે બાકીનાં શહેરો ૨૦,૦૦૦ થી ઓછી વસતિ ધરાવે છે.

આ સિવાયના જિલ્લાઓમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ ઓછું છે. ગુજરાત રાજ્ય શહેરીકરણની બાબતમાં દેશમાં આગવું સ્થાન ધરાવતું હોવા છતાં, શહેરીકરણની કક્ષા અંગે ધણું કરવાનું રહે છે.

હવે આપણે જે તાલુકાઓમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ વિશેષ છે તે તાલુકાઓ જોઈએ. જિલ્લાના સરેરાશ શહેરીકરણ સાથે તાલુકાના શહેરીકરણની સરખામણી આ માટે વધુ અનુકૂળ થશે.

ગમનગર જિલ્લામાં ૩૫.૩૨ ટકા વસતિ શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, પરંતુ તાલુકાવાર શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી વસતિની ટકવરી તપાસીએ તો જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા પૈકી ૮ તાલુકામાં શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી વસતિનું પ્રમાણ આ સરેરાશથી ઓછું છે. જિલ્લાના શહેરીકરણની બાબતમાં ગમનગર તાલુકાનો અને ઓખામંડળ તાલુકાનો ફાળો વિશેષ છે. ગમનગર તાલુકાની ૬૬.૮૯ ટકા વસતિ શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, જ્યારે ઓખામંડળ તાલુકામાં આ પ્રમાણ ૬૨.૧૫ ટકા છે. આ રીતે આ બે તાલુકામાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ સવિશેષ ગણાય. બાકીના આઠ તાલુકા પૈકી ફક્ત ખંભાળિયા તાલુકામાં જ શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોની ટકાવારી રાજ્યની સરેરાશ જેટલી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૨૮.૦૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, જ્યારે ખંભાળિયા તાલુકામાં ૨૮.૫૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. કોળ તાલુકામાં લગભગ એકા ભાગના વસતિ ૨૫.૧૧ ટકા શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. બાકીના તાલુકામાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ ઓછું છે, જ્યારે કલ્યાણપુર તાલુકામાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી.

રાજકોટ જિલ્લાના ચાર તાલુકાઓ કોટડાસાંગાણી, જામકંડોરણા, લોધીકા અને માળિયા તાલુકાઓમાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી. અન્ય તાલુકાઓ પૈકી ફક્ત ત્રણ તાલુકામાં જ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં પ્રમાણ વધારે છે. જિલ્લાની ૩૮.૩૭ ટકા વસતિ શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. તેની સરખામણીમાં રાજકોટ તાલુકામાં ૭૬.૬૭ ટકા, જેતપુર તાલુકામાં ૪૦.૬૬ અને ધોરાજી તાલુકામાં ૫૦.૩૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. મોરબી અને ગોંડલ તાલુકામાં શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોની ટકાવારી જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઓછી છે. પરંતુ રાજ્યની સરેરાશ ૨૮.૦૮ ટકા કરતાં વધુ છે. ગોંડલ તાલુકામાં ૩૧.૩૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, જ્યારે મોરબી તાલુકામાં ૩૨.૭૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. ગુજરાત રાજ્યના ૧ લાખથી વધારે વસતિવાળાં

સાત શહેરો બાદ કરતાં મોરબી શહેરનો ક્રમ રાજ્યમાં નવમો આવે છે. ધોરાજીનો ક્રમ દસમો આવે છે. ઉપલેટા અને વાંકાનેર તાલુકામાં પણ શહેરીકરણનું પ્રમાણ સાડું એવું છે. ઉપલેટા તાલુકામાં ૨૫.૬૪ ટકા અને વાંકાનેર તાલુકામાં ૨૭.૦૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. પડધરી અને જસદણ તાલુકામાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં ૨૭.૦૧ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. જિલ્લાના ફક્ત એ તાલુકાઓ જ આ પ્રમાણથી ઉપર છે. વઢવાણ તાલુકામાં ૬૦.૫૦ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, જ્યારે ધાંગધા તાલુકામાં ૩૬.૮૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. ચોટીલા તાલુકાનું આ પ્રમાણ ૨૫.૮૪ ટકા છે, જે જિલ્લાના સરેરાશથી સહેજ ઓછું ગણાય. મૂળી તાલુકામાં શહેરી વિસ્તાર નથી. લીંબડી તાલુકામાં ૧૭.૮૫ ટકા, હળવદ તાલુકામાં ૧૪.૩૯ ટકા, દસાડા તાલુકામાં ૧૩.૮૪ ટકા અને લખતર તાલુકામાં ૧૯.૦૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે.

ભાવનગર જિલ્લામાં ૩૧.૯૯ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. ફક્ત એ તાલુકાઓમાં જ આ પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશથી વધુ છે. ભાવનગર તાલુકામાં ૭૭.૮૨ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે બોટાદ તાલુકામાં ૪૦.૬૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. પાલિતાણા તાલુકામાં ૨૫.૮૪ ટકા, સાવરકુંડલા તાલુકામાં ૨૩.૮૬ ટકા અને મહુવા તાલુકામાં ૨૧.૨૧ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. તલાબ, ઉમરાગા, ધોધા, ગારિયાધાર અને ગઢડા તાલુકાઓમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ ઓછું છે.

અમરેલી જિલ્લાના ૧૦ તાલુકાઓ પૈકી ૨ તાલુકાઓમાં શહેરી વિસ્તાર નથી. આ જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોનું પ્રમાણ ૧૯.૮૮ ટકા છે, જે રાજ્યની સરેરાશથી ઓછું છે. અમરેલી તાલુકામાં ૩૧.૧૭ ટકા, લાડી તાલુકામાં ૨૪.૦૯ ટકા, ધારી તાલુકામાં ૨૨.૬૪ ટકા, કુંકાવાવ વડીઆ તાલુકામાં ૨૨.૨૪ ટકા, બક્ષરબાદ તાલુકામાં ૨૧.૨૩ ટકા અને રાજુલા તાલુકામાં ૨૦.૩૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. કોડીનાર તાલુકામાં ૧૫.૪૦ ટકા અને બાબર તાલુકામાં ૧૩.૪૭ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લામાં શહેરી વિસ્તારોની સંખ્યા મોટી છે. આ જિલ્લાના ૧૫ તાલુકાઓ પૈકી ૧૪ તાલુકામાં ૨૧ શહેરી વિસ્તારો આવેલા છે. આ

જિલ્લામાં ૨૯-૩૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. ચાર તાલુકાઓ આ સરેરાશથી ઉપર છે, જેમાં જૂનાગઢ તાલુકો (૫૩-૯૭ ટકા), પાટણ-વેરાવળ તાલુકો (૩૯-૪૮ ટકા), પોરબંદર તાલુકો (૪૭-૩૨ ટકા) અને રાણાવાવ તાલુકો (૩૪-૯૩ ટકા)નો સમાવેશ થાય છે. વંથલી તાલુકામાં ૨૯-૨૭ ટકા, માણાવદરમાં ૨૭-૨૪ ટકા, માંગરોળમાં ૨૬-૫૫ ટકા, કુતિયાણામાં ૨૦-૭૯ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. તાલાળા તાલુકામાં ફક્ત ૯-૨૭ અને માળિયા તાલુકામાં ૯-૪૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. મેંદરકા તાલુકામાં ૧૭-૫૮ ટકા અને કેશોદ તાલુકામાં ૧૮-૬૩ ટકા લોકો શહેરીમાં વસે છે. ભેંસાણ તાલુકામાં શહેરી વિસ્તાર નથી.

કચ્છ જિલ્લામાં ૧૧ શહેરો છે. આ જિલ્લામાં ૨૫-૨૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. લખપત તાલુકામાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી, જ્યારે અંજલ તાલુકો આ આખતમાં મોખરે છે. અંજલ તાલુકાના ૫૮-૮૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે ભૂજ તાલુકામાં ૩૭-૫૪ ટકા અને માંડવી તાલુકામાં ૨૪-૧૦ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. નખત્રાણા અને રાપર તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણુ ધણું જ ઓછું છે. જાને તાલુકાઓમાં ૭-૨૬ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. અમડાસા અને ભયાઉ તાલુકામાં પણ આ પ્રમાણુ ધણું જ ઓછું છે.

અનાસકાંઠા જિલ્લો શહેરીકરણની આખતમાં પાછળ છે. ફક્ત ૯-૪૫ ટકા લોકો જ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકાઓ પૈકી ૫ તાલુકાઓમાં શહેરી વિસ્તાર નથી. આ તાલુકાઓ વડગામ, કાંકરેજ, વાવ, ધાનેરા અને દાંતા છે. બાકીના છ તાલુકાઓમાં જિલ્લાના આઠ શહેરી વિસ્તારો આવેલ છે. રાધનપુર તાલુકામાં ૨૮-૮૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે, જે રાજ્યની સરેરાશ (૨૮-૦૮ ટકા) કરતાં વધુ છે. પાલનપુર તાલુકામાં ૨૦-૭૦ ટકા અને ડીસા તાલુકામાં ૧૭-૫૭ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. સાંતલપુર તાલુકામાં ૯-૫૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે દિવોદર અને થરાદ તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણુ ધણું જ ઓછું છે.

સાગરકાંઠા જિલ્લો શહેરીકરણની આખતમાં અનાસકાંઠાથી પણ પાછળ છે. આ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકાઓ પૈકી ૫ તાલુકાઓમાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી. આમાં વિજયનગર, ભીલોડા, મેઘરજ, મજપુર અને બાયડનો સમાવેશ થાય છે. બાકીના ૫ તાલુકાઓમાં ૭ શહેરો આવેલા છે. મોડાસા તાલુકો આ આખતમાં મોખરે છે અને ત્યાં ૨૦-૩૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે.

હિંમતનગર તાલુકામાં ૧૬-૫૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે પ્રાંતિજ તાલુકામાં ૧૩-૯૦ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. ઈડર તાલુકામાં ફક્ત ૭-૫૩ ટકા લોકો અને ખેડમલા તાલુકામાં ૮-૬૯ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે. આ જિલ્લામાં કોઈ પણ તાલુકામાં શહેરોકરણની ટકાવારી રાજ્યની સરેરાશ અડધર નથી.

મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૮-૫૮ ટકા લોકો શહેરો વિસ્તારમાં વસે છે. ફક્ત ૨ જ તાલુકાઓ રાજ્યની સરેરાશથી ઉપર છે. સિદ્ધપુર અને કલોલ અને તાલુકામાં આ પ્રમાણુ ૨૬-૧૭ ટકા છે. બાકીના ૯ તાલુકા પૈકી સમી તાલુકામાં એક પણ શહેરો વિસ્તાર નથી અને ફક્ત ચાર તાલુકાઓ જ જિલ્લાની સરેરાશ ઉપર છે. મહેસાણા તાલુકામાં ૨૧ ટકા, હારીજ તાલુકામાં ૨૦-૦૭ ટકા, પાટણ તાલુકામાં ૨૫-૩૯ ટકા અને વીસનગર તાલુકામાં ૨૧-૬૯ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. ચાણસ્મા તાલુકામાં ૮-૨૬ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે વિળપુર તાલુકામાં ૧૦-૩૬ ટકા લોકો શહેરો વિસ્તારમાં વસે છે. કડી અને ખેરાળુ તાલુકામાં આ પ્રમાણુ અનુક્રમે ૧૫-૫૧ ટકા અને ૧૬-૧૪ ટકા છે.

ગાંધીનગર જિલ્લો એક જ તાલુકાનો અનેક છે અને ૧૧-૯૯ ટકા વસતિ શહેરો વિસ્તારમાં વસે છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં શહેરોકરણનું પ્રમાણુ ઘણું જ ઊંચું છે. આ જિલ્લામાં ૭ તાલુકાઓમાં કુલ ૨૧ શહેરો વિસ્તારો છે. આ જિલ્લામાં ૬૬-૮૬ ટકા લોકો શહેરો વિસ્તારમાં વસે છે. અમદાવાદ સિટી તાલુકામાં શહેરો વિસ્તારમાં વસતા લોકોનો ટક વારો ૯૭-૬૬ ટકા છે, જ્યારે દસ્ક્રોઈ તાલુકામાં ફક્ત ૨-૮૩ ટકા લોકો જ શહેરોમાં વસે છે. ધોળકા તાલુકામાં ૨૩-૦૫ ટકા, વિરમગામ તાલુકામાં ૨૨-૩૧ ટકા અને ધંધુકા તાલુકામાં ૨૦-૫૫ ટકા લોકો શહેરમાં વસે છે. દહેગામ તાલુકામાં ૧૧-૭૯ ટકા લોકો અને સાણંદ તાલુકામાં ૧૬-૭૬ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે.

ખેડા જિલ્લામાં માત્ર તાલુકામાં એક પણ શહેરો વિસ્તાર નથી. બાકીના ૯ તાલુકામાં ૧૭ શહેરો આવેલા છે. આ જિલ્લામાં ૧૯-૯૫ ટકા લોકો શહેરો વિસ્તારમાં વસે છે. નડિયાદ, આણંદ અને પેટલાદ તાલુકામાં શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોનું પ્રમાણુ રાજ્યની સરેરાશથી ઉપર છે, જ્યારે ખંભાત તાલુકામાં આ પ્રમાણુ ૨૮-૦૮ ટકા છે, જે રાજ્યની સરેરાશ અડધર છે. નડિયાદ તાલુકામાં ૩૧-૫૭ ટકા, ખંભાત તાલુકામાં ૨૮-૦૮ ટકા, આણંદ તાલુકામાં ૨૬-૫૯ ટકા

અને પેટલાદ તાલુકામાં ૨૦૪૩ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે. મહેમદાવાદ તાલુકામાં આ પ્રમાણુ ૧૯૦૨ ટકા છે, જ્યારે ડાસના તાલુકામાં ૧૮૦૬ ટકા છે. ખોરસદ, કપડવંજ અને બાલાસિનોર તાલુકામાં શહેરીકરણનું પ્રમાણુ ઓછું છે.

પચમહાલ જિલ્લામાં ૯ શહેરો છે. રાજ્યના ૧૧ તાલુકા/મહાલ પૈકી ૪ તાલુકામાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી. શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોનું પ્રમાણુ સૌથી ઓછું સંતરામપુર તાલુકામાં ૩૦૪૫ ટકા છે, જ્યારે આ પ્રમાણુ સૌથી વધુ ૨૯૦૩૪ ટકા દાહોદ તાલુકામાં છે. ગોધરા તાલુકામાં ૨૪૦૮૨ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે, જ્યારે બાકીના તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણુ ઘણું જ ઓછું છે. હાલોલ તાલુકામાં ૧૬૦૭૭ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે કાલોલ તાલુકામાં ૧૦૦૧૨ ટકા, દેવગઢખારીયામાં ૬૦૦૩ ટકા અને સંતરામપુર તાલુકામાં ૩૦૪૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. શરૂદરા, ઝલોદ, લીમખેડા તાલુકાઓ અને ગંધુધોડા મહાલમાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી.

વડોદરા જિલ્લાના ૧૨ તાલુકાઓ પૈકી ૪ તાલુકાઓમાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી. આમાં સાવલી, બજુગામ, નસવાડી અને તિલકત્રાડાનો સમાવેશ થાય છે. બાકીના ૮ તાલુકાઓમાં ૧૨ શહેરી વિસ્તારો છે. આ જિલ્લામાં ૩૦૦૪૬ ટકા લોકો શહેરોમાં વસે છે. વડોદરા તાલુકામાં શહેરીકરણ સવિશેષ છે અને ૭૧૦૬૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. બાકીના તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણુ જિલ્લાની સરેરાશથી ઓછું છે. ડભોઈ તાલુકામાં ૨૦૦૧૦ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે અન્ય તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણુ ઘણું જ ઓછું છે. સંખેડા તાલુકામાં ૧૫૦૨૧ ટકા, પાદરા તાલુકામાં ૧૪૦૧૪ ટકા, સિનોર તાલુકામાં ૧૪૦૭૩ ટકા, કુજાણ તાલુકામાં ૧૦૦૪૦ ટકા વાઘોડિયા તાલુકામાં ૮૦૪૬ ટકા અને છોટાઉદેપુર તાલુકામાં ૭૦૫૮ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે.

ભરૂચ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકાઓ પૈકી ૫ તાલુકાઓમાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી જેમાં વાગરા, ઝગાડિયા, સાગબારા, ડેડીયાપાડા અને વાલીયા તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ જિલ્લામાં ૧૭૦૩૯ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. ભરૂચ તાલુકામાં આ પ્રમાણુ ૪૪૦૧૧ ટકા છે, જે બીજા તાલુકાઓ કરતાં વધુ છે. અંકલેશ્વર તાલુકામાં આ પ્રમાણુ ૨૬૦૯૫ ટકા છે, જ્યારે નાંદોદ તાલુકામાં ૧૭૦૩૮ ટકા છે. જંબુસર તાલુકામાં ૧૭૦૨૮ ટકા, હાંસોદ તાલુકામાં ૧૬૦૮૮ ટકા અને આમોદ તાલુકામાં ૧૫૦૩૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે.

સુરત જિલ્લામાં ૧૧ શહેરી વિસ્તારો આવેલા છે. આ જિલ્લામાં ૩૩.૭૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આ જિલ્લામાં ઉચ્છલ, નીઝર, મહુવા તાલુકાઓ અને વાલોદ અને પલસાણા મહાલમાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી. ચોર્યાસી તાલુકો જેમાં સુરત શહેર આવેલ છે તેમાં ૭૬.૩૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે સોનગઢ તાલુકામાં ૨૮.૪૨ ટકા, બારડોલીમાં ૧૬.૦૪ ટકા, વ્યારામાં ૧૨.૩૨ ટકા અને કામરેજ તાલુકામાં ૧૦.૪૩ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. માંડવી તાલુકામાં ફક્ત ૮.૫૮ ટકા, ઓલપાડ તાલુકામાં ૬.૪૦ ટકા અને માંગરોળ તાલુકામાં ૫.૯૮ ટકા લોકો જ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે.

વલસાડ જિલ્લામાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. આ જિલ્લાના ૧૭.૯૫ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. વલસાડ તાલુકામાં ૩૦.૨૯ ટકા લોકો શહેરમાં વસે છે, જ્યારે ચીખલી તાલુકામાં ફક્ત ૨.૮૪ ટકા લોકો જ શહેરમાં રહે છે. નવસારી તાલુકામાં ૨૮.૯૮ ટકા અને ગણદેવી તાલુકામાં ૨૮.૯૪ ટકા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. પારડી તાલુકામાં આ પ્રમાણ ૧૮.૯૩ ટકા છે, જ્યારે ઉમરગામમાં ૬.૬૫ ટકા, ધરમપુરમાં ૬.૧૭ ટકા અને વાંસદા તાલુકામાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૫.૮૯ ટકા જ છે.

ડાંગ જિલ્લામાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી.

જિલ્લાવાર અને તાલુકાવાર આપણે શહેરીકરણનું પ્રમાણ તપાસ્યું. હવે સમગ્ર રાજ્યનું સળંગ ચિત્ર જોઈએ. રાજ્યના ૧૮૪ તાલુકાઓની આપણે શહેરીકરણની ટકાવારી મુજબ વહેંચણી કરીએ.

રાજ્યમાં ૧૮૪ તાલુકાઓ પૈકી ૧૧ તાલુકાઓ એવા છે કે જ્યાં ૫૦ ટકા કરતાં વધુ વસતિ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. આ તાલુકાઓમાં જામનગર, ઓખામંડળ, રાજકોટ, ધોરાજી, વઢવાણ, ભાવનગર, જૂનાગઢ, અંજાર, અમદાવાદ સિટી, વડોદરા અને ચોર્યાસી તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે. તાલુકાઓમાં શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા લોકોનું આ પ્રમાણ ૩૫ ટકાથી ૪૯.૯૯ ટકા સુધીનું છે. આમાં જેતપુર, ધ્રાંગધ્રા, ભોટાદ, પાટણ-વેરાવળ, પોરબંદર, ભૂજ અને ભરૂચ તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે. ૨૭ તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણ ૨૫ ટકાથી ૩૪.૯૯ ટકા છે. ૪૯ તાલુકાઓમાં ૧૫ ટકાથી ૨૪.૯૯ ટકા છે અને ૪૬ તાલુકાઓમાં ૫ ટકાથી ૧૪.૯૯ ટકા છે. ૫ ટકાથી ઓછું પ્રમાણ ધરાવતા તાલુકાઓમાં દશકોઈ, સંતરામપુર અને ચીખલી તાલુકાઓ છે, જ્યારે રાજ્યના ૪૧ તાલુકાઓમાં એક પણ શહેરી વિસ્તાર નથી.

આપણે આગળ ગુજરાતના ૨૧૬ શહેરી વિસ્તારનું વસતિના કદ મુજબ વર્ગીકરણ કરેલ તે નીચે મુજબ છે.

વર્ગ	વસતિનું કદ	શહેરોની સંખ્યા
I	૧ લાખ અને તેથી વધુ	૭
II	૫૦,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧૮
III	૨૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૪૨
IV	૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯	૭૩
V	૫,૦૦૦ થી ૯,૯૯૯	૭૧
VI	૫,૦૦૦ થી ઓછું	૫
કુલ		૨૧૬

રાજ્યના શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી કુલ વસતિના ૪૫.૧૦ ટકા લોકો ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં Iનાં (૭) શહેરોમાં રહે છે, એટલે કે શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી દર ૧૦૦ વ્યક્તિએ ૪૫ માણસો ૧ લાખથી વધુ વસતિવાળા શહેરોમાં વસે છે. શહેરી વસતિના ૧૫.૬૬ ટકા લોકો વર્ગ II નાં (૧૮) શહેરોમાં વસે છે, જ્યારે ૧૭.૭૨ ટકા લોકો વર્ગ IIIનાં (૪૨) શહેરોમાં વસે છે અને શહેરી લોકોના ૧૪.૦૪ ટકા લોકો વર્ગ IVનાં (૭૩) શહેરોમાં રહે છે. વર્ગ Vમાં ૭૧ શહેરો છે અને તેમાં ૭.૨૦ ટકા શહેરી લોકો વસે છે, જ્યારે વર્ગ VIમાં ૫ શહેરો છે, જેમાં શહેરી વસતિના ૦.૨૮ ટકા લોકો જ રહે છે.

હવે આપણે જોઈએ કે આ શહેરી વિસ્તારો સતત વિકાસ પામતા છે કે સ્થગિત થઈ ગયેલ છે. જો આ શહેરો ગતિશીલ શહેરો હોય તો એક્સરપ્શી ઝડપે તેનો વિકાસ થયા કરે જ. પરંતુ જો ગતિશીલ અને સ્વવિકસિત ન હોય તો સ્થગિતતા આવી જાય અને શહેરી વિસ્તાર વધતા અટકી પડે. પહેલા ૧૯૦૧થી ગુજરાત રાજ્યના શહેરી વિસ્તારોનો ઇતિહાસ જોઈએ. સને ૧૯૦૧ની વસતિગણતરી મુજબ ૧૬૬ શહેરી વિસ્તારો હતા, જે પૈકી ૧ લાખથી વધુ વસતિવાળાં ૩ શહેરો હતાં, જ્યારે વર્ગ IIનાં ૨, વર્ગ IIIનાં ૧૨, વર્ગ IVનાં ૪૧, વર્ગ Vનાં ૬૧ અને વર્ગ VIનાં ૪૭ શહેરો હતાં. સને ૧૯૧૧ની વસતિગણતરી મુજબ આ આંકડો ઘટીને ૧૫૫ થયેલો, જેમાં ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં ૨ શહેરો, વર્ગ IIનાં ૨, વર્ગ IIIનાં ૧૩, વર્ગ IVનાં ૩૨, વર્ગ Vનાં ૫૯ અને વર્ગ VIનાં ૪૭ શહેરો હતાં. આ દાયકામાં શહેરી વસતિમાં

૭૦૯ ટકાને ધટાડો નોંધાયેલ. સને ૧૯૨૧ની વસતિગણતરી મુજબ ૧૬૬ શહેરો હતાં અને ૧૯૧૧ કરતાં ૮.૬૭ ટકા વસતિમાં વધારો થયો. ત્યારબાદ શહેરી વિસ્તારની સંખ્યામાં સતત વધારો નોંધાતો ગયો અને ૧૯૫૧ની વસતિગણતરીમાં ૨૪૩ શહેરી વિસ્તારો હતા, જ્યારે ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી અનુસાર શહેરી વિસ્તારની સંખ્યા ધરીને ૧૮૧ થઈ અને ૧૯૭૧માં આ સંખ્યા વધીને ૨૧૬ની થઈ. નીચેના કોષ્ટકમાં ૧૯૦૧થી શહેરી વિસ્તારની સંખ્યામાં થયેલી વધઘટ આપવામાં આવી છે. તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં ૧૯૦૧માં ૩ શહેરો હતાં તે વધીને ૧૯૭૧માં ૭ થયાં, જ્યારે વર્ગ IIનાં શહેરો ૨ થી વધીને ૧૮ થયાં અને વર્ગ IIIનાં શહેરો ૧૨થી વધીને ૪૨ થયાં અને વર્ગ IVનાં શહેરો ૪૧ થી ૭૩ થયાં છે. વર્ગ Vનાં શહેરોમાં ફક્ત ૧૦નો વધારો થયો છે, એટલે કે ૬૧ થી વધીને ૭૧ થયા છે, જ્યારે વર્ગ VIનાં શહેરો ૪૭ થી ધરીને ૫ થયા છે.

વર્ષ	વર્ગ વાર શહેરોની સંખ્યા						કુલ
	I	II	III	IV	V	VI	
૧૯૦૧	૩	૨	૧૨	૪૧	૬૧	૪૭	૧૬૬
૧૯૧૧	૨	૨	૧૩	૩૨	૫૯	૪૭	૧૧૫
૧૯૨૧	૨	૨	૧૨	૩૬	૬૧	૫૩	૧૬૬
૧૯૩૧	૨	૩	૧૯	૩૯	૭૧	૩૮	૧૭૨
૧૯૪૧	૪	૪	૨૪	૪૩	૭૮	૩૮	૧૯૧
૧૯૫૧	૬	૪	૩૫	૪૨	૧૨૪	૩૨	૨૪૩
૧૯૬૧	૬	૯	૪૩	૫૪	૬૦	૯	૧૮૧
૧૯૭૧	૭	૧૮	૪૨	૭૩	૭૧	૫	૨૧૬

હવે આપણે ગુજરાતમાં ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં શહેરો અને વર્ગ IIમાં આવતા પહેલાં ૧૦ શહેરો જોઈએ ગુજરાતમાં ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં ૭ શહેરો આવેલ છે, જે વસતિના કદ મુજબ અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર અને નડિયાદ એમ ગોઠવી શકાય. ત્યારબાદ વર્ગ IIમાં આવતાં પહેલાં ૧૦ શહેરોને વસતિના કદ મુજબ ગોઠવીએ તો જૂનાગઢ જિલ્લાના પોરબંદર અને જૂનાગઢ, ભરૂચ જિલ્લાનું ભરૂચ, વલસાડ જિલ્લાનું નવસારી, પંચમહાલ જિલ્લાનું ગોધરા, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું સુરેન્દ્રનગર, મહેસાણા

જિલ્લાનું પાટણ, ખેડા જિલ્લાનું ખંભાત અને રાજકોટ જિલ્લાના મોરબી અને ધોરાજી આવે.

અમદાવાદ શહેરની વસતિ જે ૧૯૦૧માં ફક્ત ૧,૮૫,૮૮૯ની હતી, તે સતત વધતી રહી અને ૧૯૩૧ આદ તેમાં ઝડપી વધારો થયો. ૧૯૬૧માં અમદાવાદ શહેરની વસતી ૩૧૦ લાખ હતી, જે ૧૯૭૧માં ૧૫૯૨ લાખ નોંધાયેલ છે; જ્યારે સુરત શહેરની વસતી ૧૯૦૧માં ૧,૧૯,૩૦૬ હતી, જે ૧૯૧૧માં ધરીને ૧,૧૪,૮૬૮ થયેલ અને ત્યારબાદ ૧૯૨૧માં થોડો વધારો થયો અને વસતિ ૧,૧૭,૪૩૪ થયેલ; જ્યારે ત્યારબાદ તેમાં ઘટાડો થઈ ૧૯૩૧માં વસતિ ધરીને ૯૮,૯૩૬ થઈ. ત્યારબાદના દાયકાઓમાં વસતિમાં સતત વધારો થયો અને ૧૯૭૧માં આ શહેરની વસતિ ૪,૭૧,૬૫૬ નોંધાયેલ છે. વડોદરા શહેરની વસતિ પણ આ રીતની શરૂઆતમાં ૧,૦૩,૭૯૦ હતી, જે ૧૯૧૧માં ધરીને ૯૯,૩૪૫ થઈ અને ૧૯૨૧માં ધરીને ૯૪,૭૧૨ થઈ. ત્યારબાદ આમાં સતત વધારો થયો અને ૧૯૫૧ પછી આ વધારાનો દર ઝડપી થયેલ છે અને ૧૯૭૧ની આ શહેરની વસતિ ૪,૬૭,૪૮૭ થયેલ છે. રાજકોટ શહેરની વસતિ ૧૯૦૧માં ૩૬,૧૫૧ હતી તેમાં ૧૯૧૧ના સમયે ઘટાડો થઈ ૩૪,૧૯૪ થયેલ, ત્યારબાદ આ શહેરની વસતિમાં સતત વધારો થયેલ છે. ૧૯૫૧ની વસતિગણતરી મુજબ આ શહેરની વસતિ ૧,૩૨,૦૬૯ હતી, જે ૧૯૭૧માં ૩,૦૦,૬૧૨ થઈ છે. ભાવનગર શહેરની વસતિ ૧૯૦૧માં ફક્ત ૫૬,૪૪૨ હતી, જે ૧૯૧૧માં વધીને ૬૦,૬૯૪ થયેલ. ત્યારબાદ ૧૯૨૧ની વસતિગણતરી મુજબ આમાં ઘટાડો થયેલ અને વસતિ ધરીને ૫૯,૩૯૨ થયેલ. ત્યારબાદ સતત વધારો થયેલ છે અને ૧૯૭૧માં આ શહેરની વસતિ ૨,૨૫,૬૭૪ નોંધાયેલ છે. જામનગર શહેરની વસતિ ૧૯૦૧માં ૫૩,૮૪૪ હતી, જે ૧૯૧૧માં ધરીને ૪૪,૮૪૭ થયેલ અને ત્યારબાદ ૧૯૨૧માં પણ ધરી ૪૨,૪૯૫ થઈ. ૧૯૩૧થી આ શહેરની વસતિમાં સતત વધારો થયેલ છે. સને ૧૯૫૧માં આ વધારો ઝડપી અનેલ છે. ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ આ શહેરની વસતિ ૨,૧૪,૮૧૬નાં થયેલ છે. નડિયાદ શહેરની વસતિ આ દાયકાની શરૂઆતમાં ફક્ત ૩૧,૪૩૫ હતી, જેમાં ૧૯૧૧માં ઘટાડો નોંધાયેલ અને વસતિ ધરીને ૨૭,૧૪૫ થયેલ અને ત્યારબાદ એકધારે વધારો નોંધાયેલ છે. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ આ શહેરની વસતિ ૧,૦૮,૨૬૯ થયેલ છે. ગુજરાત રાજ્યનાં સાત શહેરોની વસતિવધારાનાં ઇતિહાસ ગ્રંથે જણાશે કે ૧૯૩૧ સુધી આ શહેરના વિકાસમાં વધઘટ થયેલ છે અને ત્યારબાદ એકધારે વધારો થયેલ છે અને ૧૯૫૧ બાદ વસતિવધારો વધુ ઝડપી નોંધાયેલ છે.

આપણે આગળ જોયું કે શહેરીકરણની સતત પ્રક્રિયાને લઈને શહેરોની મુકદ્દર કરેલ સરહદની બહાર પણ શહેરો વધે છે. આવા વિસ્તારોને સંલગ્ન વિસ્તારો તરીકે ઓળખાવી શકાય. જામનગર શહેરમાં શહેરનો વિકાસ થતાં રેલવે કોલોની, બંદર વિસ્તાર અને ખેડી ગ્રામ પંચાયત વિસ્તાર પણ જામનગર શહેર સાથે સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. રાજકોટ જિલ્લામાં પણ ગોંડલ, જેતપુર અને ધોરાજીમાં સંલગ્ન વિસ્તારો તરીકે આ શહેરોના અહિર્વિકાસોને આવરી લેવામાં આવેલ છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનાં સુરેન્દ્રનગર અને વઢવાણ શહેરોને એક સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. લીંબડી શહેરના અહિર્વિકાસના ભાગને લીંબડી શહેર સાથે સંલગ્ન તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. ભાવનગર શહેરના રુઆ ગામમાં થયેલ અહિર્વિકાસના ભાગને ભાવનગર શહેરી સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. મહુવા શહેરના અહિર્વિકાસના ભાગને મહુવા સંલગ્ન વિસ્તાર ગણવામાં આવેલ છે. આ જ રીતે સાવરકુંડલા શહેર, અમરેલી જિલ્લાના અમરેલી શહેર અને જૂનાગઢ જિલ્લાના જૂનાગઢ અને માંગરોળના અહિર્વિકાસ ભાગને જે તે શહેરના સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. પાટણ અને વેરાવળ શહેરોને પાટણ સંલગ્ન શહેરી વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. પોરબંદર શહેર સાથે છાયા ગામ સંલગ્ન હોઈ તેને પોરબંદર શહેર વિસ્તારમાં આવરી લેવામાં આવેલ છે. કચ્છ જિલ્લામાં સુજ શહેરના અહિર્વિકાસ ભાગને સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવે છે, જ્યારે ગાંધીધામની નજીકની રેલવે કોલોનીને ગાંધીધામ શહેરના સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઈંડર નગર પંચાયત સાથે જમાનપુરા ગામ સંલગ્ન હોઈ તેનો ઈંડર શહેર સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. મહેસાણા જિલ્લામાં ૩ સંલગ્ન વિસ્તારો છે. આ ત્રણે શહેરમાં મુખ્ય શહેરની આજુબાજુના વિસ્તારમાં અહિર્વિકાસ થયેલ છે. મહેસાણા, કડી અને સિદ્ધપુર શહેરોનો મ્યુનિસિપાલિટી હદ બહાર પરંતુ જે તે ગામેના મહેસૂલી વિસ્તારોમાં થયેલ વધારો સંલગ્ન વિસ્તારમાં થયેલ ગણવામાં આવેલ છે. અમદાવાદ શહેરનો વિકાસ આજુબાજુનાં શહેરો તથા ગામડાંમાં થયેલો થયેલ છે અને તેના કારણે અમદાવાદ મહાનગરપાલિકાનાં હદ બહારના વિસ્તારને અમદાવાદ શહેરના સંલગ્ન તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. તેમાં અસાદવા, રમિયલ, રાજપુર હીરપુર, આગેદિરદોસ અને ખોખરા મહેમદાવાદ ગામે તથા સરદારનગર નોટિફાઈડ વિસ્તાર, અમદાવાદ કેન્ટોનમેન્ટ, સહીજપુર બોધા અને નરોડાનો નગર પંચાયત વિસ્તાર અને ઓઢવ, રાણીપ અને દાણીલીમડાના ગ્રામ પંચાયતના વિસ્તારોનો સમાવેશ થાય છે. અમદાવાદ મહાનગરપાલિકા વિસ્તારોમાં રહેતી વસતિ ૧૫,૮૫,૫૪૪ છે, જ્યારે અમદાવાદ શહેરનો સંલગ્ન

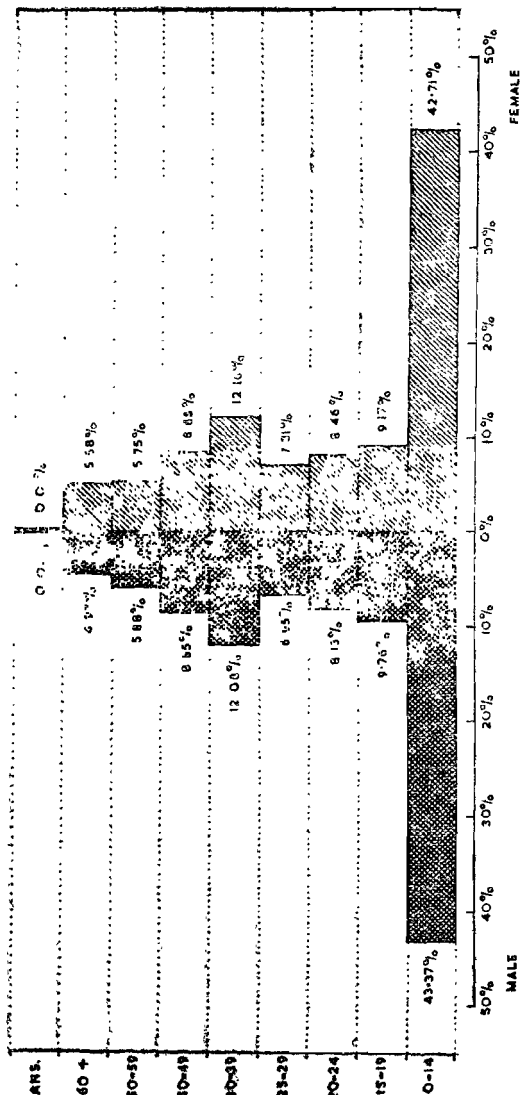
વિસ્તાર તેની સાથે જોડાતાં તેની વસતિ ૧૭,૪૧,૫૧૨ થાય છે. ખેડા જિલ્લામાં ડાકૅર નગર પંચાયત નજીક આવેલ રખિયાલ ગામનો ભાગ સંલગ્ન છે અને તેને ડાકૅરના સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે ગણવાનાં આવેલ છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં ગોધરા મ્યુનિસિપલ વિસ્તાર સાથે જાફરાબાદ વિસ્તાર સંલગ્ન હોઈ તેને ગોધરા સંલગ્ન વિસ્તાર ગણવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ક્ષીલેન્ડગંજ રેલવે કોલોની અને દાહોદના અહિર્વિકાસને દાહોદ શહેરી સંલગ્ન વિસ્તારમાં સમાવવામાં આવે છે. વડોદરા શહેરમાં મકરપુરાનો અમુક ભાગ સંલગ્ન થયેલ છે જ્યાં પાદરા નગર પંચાયત વિસ્તાર સાથે પાદરા શહેરના અહિર્વિકાસને સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે આવરી લેવામાં આવેલ છે. તેવી જ રીતે ભરૂચ મ્યુનિસિપલ વિસ્તારના અને અંકલેશ્વરના અહિર્વિકાસને જે તે શહેરોના સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે સમાવવામાં આવેલ છે. સુરત સંલગ્ન મ્યુનિસિપલ વિસ્તારમાં કતારગામ અને ઉધના ગ્રામ પંચાયત વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે. વલસાડ જિલ્લામાં વલસાડ, બિલિમોરા અને નવસારીને સંલગ્ન વિસ્તારો છે. વલસાડ સંલગ્ન વિસ્તારમાં વલસાડ મ્યુનિસિપલ વિસ્તાર અને તેનો અહિર્વિકાસ, ભાગડાખુર્દ, પારડીસોંધપુર, મોગરવાડી ગામો અને નાનકવાડા અને અધ્યામા ગ્રામ પંચાયતોનો અમુક વિસ્તાર આવરી લેવાયેલ છે. બિલિમોરા નગરપાલિકા વિસ્તાર સાથે તેનો અહિર્વિકાસ અને દેસરા ગામનો અમુક ભાગ સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે આવરી લેવાયેલ છે. નવસારી નગરપાલિકા વિસ્તાર સાથે જલાલપોર ગ્રામ પંચાયતનો વિસ્તાર સંલગ્ન વિસ્તાર તરીકે આવરી લેવાયેલ છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારને અલગ કરતાં મૂળભૂત લક્ષણો જોયાં તેમ જ નગરપાલિકાઓ અને કોર્પોરેશનની મુકરર કરેલી સરહદો એ શહેરી વિસ્તારની સરહદો નથી, કારણ કે શહેરોકરણ આ સરહદોની બહાર પણ વિકાસ પામેલ જણાય છે. તેથી ખરી શહેરી વિસ્તારનો સરહદો જાણવા માટે સંલગ્ન વિસ્તાર થી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે તે જોયું, તેમ જ ગુજરાત રાજ્યના શહેરી વિસ્તારો, તેના કદ, તેના સંલગ્ન વિસ્તારો વગેરે વિગતવાર તપાસ્યું. હવે આપણે જાતિ પ્રમાણ, વય જૂથો, અક્ષરજ્ઞાન, ધર્મો વગેરેનો અભ્યાસ કરીશું. તેમાં પણ શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોનો તફાવત તપાસીશું.

પુરુષ અને સ્ત્રીનું પ્રમાણ અને વય

વસતિ અંગેના કોઈ પણ અભ્યાસમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનું પ્રમાણ અને વયનો અભ્યાસ આવશ્યક અને યોગ્ય છે. કોઈ પણ દેશની વસતિ એ તેનું ધન છે અને સાથેસાથ તેના જીવનનિર્વાહ માટેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી એ પણ જરૂરી છે. આ હેતુ માટે વસતિનું જાતિ મુજબ તેમ જ જુદા જુદા વય-જૂથ મુજબ વિભાજન કરવાથી ઉપલબ્ધ માનવશક્તિનું પ્રમાણ જાણવામાં મદદરૂપ થાય છે. ધારો કે કોઈ પણ આયોજનમાં અમુક જ વય-જૂથના પુરુષોને જ કામે લગાડવાના હોય તો તે વય-જૂથના કેટલા પુરુષો ઉપલબ્ધ છે તે જાણવું આવશ્યક છે. તેવી જ રીતે આપણે પ્રાથમિક શાળાઓ અથવા બાળકલ્યાણ કેન્દ્રો અને તેવાં અન્ય કાર્યોનું આયોજન કરવા માગતા હોઈએ તો અમુક વય-જૂથનાં બાળકોનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જાણવું જરૂરી છે. ફક્ત જે તે વય-જૂથની હાલની વસતિ જ નહીં પરંતુ, ભવિષ્યમાં આ વય-જૂથમાં કેટલો વધારો થશે તે જાણવું પણ નક્કર યોજના ઘડવા માટે આવશ્યક છે. આ પ્રકરણમાં આપણે આપણી વસતિમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનું પ્રમાણ તેમ જ જુદા જુદા વય-જૂથ મુજબ વસતિનો અભ્યાસ કરીશું.

સૌ પ્રથમ આપણે પુરુષ અને સ્ત્રીનું પ્રમાણ જોઈએ. પુરુષ અને સ્ત્રીના આ પ્રમાણને જાતિ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. દર હજાર પુરુષે સ્ત્રીઓની સંખ્યા મુજબ આ પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવે છે. એટલે કે કોઈ વિસ્તારમાં જાતિ-પ્રમાણ હપ્તો છે, તેનો અર્થ એ થયો કે દર હજાર પુરુષોએ તે વિસ્તારમાં હપ્તો સ્ત્રીઓ રહે છે કુદરતેના એ સામાન્ય નિયમ છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીનું પ્રમાણ સાધારણ રીતે સરખું હોવું જોઈએ. પરંતુ હકીકતમાં આવું ભાગ્યે જ જોવા મળે છે અને જાતિ-પ્રમાણની અસમાનતા અનેક સામાજિક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. જાતિ-પ્રમાણની આ અસમાનતા સ્થળાંતર, યુદ્ધ, પુરુષ અથવા સ્ત્રીમાં વસતિ-પ્રમાણનો વધારો અને એવાં બીજાં કારણોથી થાય છે. કોઈ પણ વિસ્તારમાં મોટું યુદ્ધ થાય તો મુખ્યત્વે તે વિસ્તારના પુરુષો યુદ્ધમાં જોડાશે અને તેને લઈને પુરુષોની વસતિમાં ઘટાડો થાય આથી યુદ્ધ પહેલાનાં જાતિ પ્રમાણ અને યુદ્ધ બાદના જાતિ-પ્રમાણમાં

SEX AND AGE-STRUCTURE, GUJARAT
CENSUS, 1971

તકાવત નોંધારી અને પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે થશે. સ્થળાંતર પણ આનું કારણ છે. આપણે આગળ ઉપર જોઈશું કે કચ્છ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષે ૧,૦૧૨ સ્ત્રીઓ છે. આ કચ્છ જિલ્લાની આગવી વિશેષતા છે. આ જિલ્લાના પુરુષો મુખ્યત્વે જીવનનિર્વાહ માટે સ્થળાંતર કરી બહાર વસે છે અને સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓને ત્યાં રાખે છે. આ જિલ્લામાં દરેક વસતિ-ગણતરી દરમિયાન પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે માલૂમ પડેલી છે અને આનું કારણ મોટે ભાગે પુરુષોના સ્થળાંતરનું જણાયું છે. અમુક પ્રકારના મૃત્યુને લઈને પણ જાતિ પ્રમાણમાં અસમાનતા ઊભી થાય છે. આવું મૃત્યુ-પ્રમાણ અમુક પ્રકારના લોકોને જ સ્પર્શતું હોય છે. બાળકના જન્મના કારણે જે સ્ત્રીનું મૃત્યુ-પ્રમાણ વધારે હોય તે સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો નોંધારી. પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા સપ્રમાણ રહે તેવું ઇચ્છતા હોઈએ તે પણ આવાં અનેક કારણોને લઈને આ પ્રમાણ અસમાન બને છે તે જાણવું જોઈએ અને આમાંથી ઊભા થતા સામાજિક પ્રશ્નો તપાસવા જોઈએ. જે કોઈ વિસ્તારમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા સવિશેષ હોય તે સ્ત્રીઓના લગ્ન માટેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થશે. આવા કિસ્સાઓમાં નજીકના બીજા વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરી લગ્ન કરશે અથવા પુરુષો બહુપત્નીત્વ તરફ પ્રેરાશે.

આ પૂર્વભૂમિકા સાથે હવે આપણે આ અંગેના આંકડાઓ તપાસીએ. ભારતમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૦ સ્ત્રીઓ છે, એટલે કે ભારતમાં જાતિ-પ્રમાણ ૯૩૦ ગણાય. ઉપર ચર્ચા મુજબ ભારતમાં જાતિ-પ્રમાણની અસમાનતા આથી જણાય છે. ભારતના કેરાલા રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત દાદરા અને નગરહવેલી વિસ્તાર સિવાય બીજાં અધાં રાજ્યોમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરુષો કરતાં ઓછું છે. કેરાલામાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૧૬ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે દાદરા અને નગરહવેલીમાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૦૭ સ્ત્રીઓ છે. આસામ, હરિયાણા, જમ્મુ અને કાશ્મીર, નાગાલેન્ડ, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, કેન્દ્રશાસિત અરુણાચલ પ્રદેશ અને દિલ્હીમાં ભારતની સરેરાશ કરતાં જાતિ-પ્રમાણ ઓછું છે. આસામમાં દર હજાર પુરુષે ૮૯૭ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે હરિયાણામાં ૮૬૭, જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં ૮૭૮, નાગાલેન્ડમાં ૮૭૧, પંજાબમાં ૮૬૫, ઉત્તરપ્રદેશમાં ૮૭૬, પશ્ચિમ બંગાળમાં ૮૯૧, અરુણાચલ પ્રદેશમાં ૮૬૧ અને દિલ્હી કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારમાં ૮૦૧ છે. રાજસ્થાનમાં પણ દર હજાર પુરુષોએ ૯૧૧ સ્ત્રીઓ છે, જે ભારતના જાતિ-પ્રમાણ ૯૩૦થી ઓછું છે; જ્યારે ગુજરાતમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૪ સ્ત્રીઓ છે જે રાષ્ટ્રીય સરેરાશથી થોડું વધારે છે. મહારાષ્ટ્રમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૦ સ્ત્રીઓ છે, જે રાષ્ટ્રીય

સરેરાશ ખરોખર છે. આ સિવાયનાં અન્ય રાજ્યોમાં રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં જાતિ-પ્રમાણ વધારે છે. આંધ્રપ્રદેશમાં દર હજાર પુરુષે ૯૭૭ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે બિહારમાં ૯૫૪, હિમાચલ પ્રદેશમાં ૯૫૮, મધ્યપ્રદેશમાં ૯૪૧ અને મણિપુરમાં ૯૮૦ સ્ત્રીઓ છે. મેઘાલયમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૨ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે મૈસૂરમાં ૯૫૭, ઓરિસામાં ૯૪૮, તામિલનાડુમાં ૯૭૮, ત્રિપુરામાં ૯૪૩ અને દ્વીવ, દમણ અને ગોવાના કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારમાં ૯૮૯, લક્ષદ્વીપ, મિનિકોય અને અમીનદીવી ટાપુઓમાં ૯૭૮ અને પોંડિચેરીમાં ૯૮૯ છે.

આપણે ઉપર જોયું કે ગુજરાતમાં જાતિ-પ્રમાણ ૯૩૪ છે, જે રાષ્ટ્રીય સરેરાશ ૯૪૦ થી સહેજ વધુ છે. ઉપર આપેલા આંકડા ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ભારતના ૧૨ રાજ્યો અને ૪ કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોમાં ગુજરાત કરતાં જાતિ-પ્રમાણ ઊંચું છે, જ્યારે ૯ રાજ્યો અને ૪ કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોમાં ગુજરાત કરતાં ઓછું છે. કેરળા, દાદરા અને નગરહવેલીમાં આ પ્રમાણ ઘણું વધારે હોઈ ગુજરાત સાથે તેની સરખામણી કરવાનો અવકાશ નથી. ગુજરાતનું તેમ જ ભારતનું જાતિ-પ્રમાણ વિશ્વના ખીજા દેશો સાથે આપણે સરખાવીએ. આપણે આગળ આર્જેન્ટિના, ક્યુબા, ઘાના, સિરિયા, ગિયાના, જપાન અને પોલેન્ડને સરખામણીના હેતુ માટે તપાસેલા. આજ દેશોને જાતિ-પ્રમાણ માટે પણ સરખાવીએ. ઘાનામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૯૮ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે ગિયાનામાં એક હજાર પુરુષોએ ૧,૦૦૭ સ્ત્રીઓ છે અને પોલેન્ડમાં ૧,૦૫૮ સ્ત્રીઓ છે. જપાનમાં એક હજાર પુરુષોએ ૧,૦૩૭ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે ફ્રાન્સમાં ૧૦૫૨, જર્મનીમાં ૧,૧૧૮ અને સ્વિટ્ઝર્લમાં ૧,૦૬૯ સ્ત્રીઓ છે. આર્જેન્ટિનામાં એક હજાર પુરુષોએ ૯૮૬ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે ક્યુબામાં એક હજાર પુરુષોએ ૯૫૫ સ્ત્રીઓ છે અને સિરિયામાં ૯૫૧ સ્ત્રીઓ છે. મેક્સિકોમાં એક હજાર પુરુષોએ ૧,૦૦૪ સ્ત્રીઓ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં જાતિ-પ્રમાણમાં ઘણો મોટો તફાવત જોવા મળે છે. દરેક વિસ્તારોમાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હોઈ આ સરખામણી મર્યાદિત હેતુ જ પાર પાડે છે.

હવે આપણે રાજ્યના જુદા જુદા જિલ્લાઓનું જાતિ-પ્રમાણ તપાસીએ. જૂનાગઢ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૬ સ્ત્રીઓ છે, જે રાજ્યની સરેરાશ ૯૩૪ની લગભગ છે. સુરેન્દ્રનગર અને ખનાસકાંઠા જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૧ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે જામનગર જિલ્લામાં ૯૨૨ છે. લાલતનગર જિલ્લામાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૪૫ અને રાજકોટમાં ૯૪૭ છે, જ્યારે અમરેલી અને મહેસાણામાં તેથી વધારે છે. અમરેલી જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષે ૯૫૬ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે મહેસાણામાં

૯૫૮ સ્ત્રીઓ છે. સાયરકાંઠામાં આ પ્રમાણ ૯૬૫નું છે. વલસાડ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૯૭ સ્ત્રીઓ છે, એટલે કે આ પ્રમાણ પ્રમાણસર છે. ડાંગ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૬, સુરતમાં ૯૪૭ અને લાવનગરમાં ૯૪૧ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે પચમહાલમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૪૪ અને ભરૂચમાં ૯૫૦ છે. ગાંધીનગર, અમદાવાદ, ખેડા અને વડોદરા જિલ્લામાં નતિ-પ્રમાણ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. સૌથી ઓછું અમદાવાદ જિલ્લામાં છે, જ્યાં દર હજાર પુરુષોએ ૮૬૬ સ્ત્રીઓ છે. ત્યારબાદ ખેડા જિલ્લો આવે છે, જ્યાં તે પ્રમાણ ૮૯૪નું છે. ત્યારબાદ વડોદરા જિલ્લો આવે છે, જ્યાં નતિ-પ્રમાણ ૯૦૧ છે અને ત્યારબાદ ગાંધીનગર જિલ્લો આવે છે, જ્યાં તે પ્રમાણ ૯૨૭નું છે. રાજ્યના ખીજા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં નતિ-પ્રમાણ સૌથી ઓછું છે. આ જિલ્લાઓ રાજ્યના ખીજા જિલ્લાઓ કરતાં વધુ સમૃદ્ધ છે તે હકીકત આ સંદર્ભમાં વધુ રસપ્રદ છે. કચ્છ જિલ્લો આ બાબતમાં અપવાદરૂપ છે. આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષે ૧,૦૧૨ સ્ત્રીઓ છે.

નતિ-પ્રમાણ અંગેની હકીકત તાલુકાવાર તપાસવી પણ રસપ્રદ થઈ પડશે. જો કે ધણાખરા કિસ્સાઓમાં રાજ્ય અને જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વિશેષ તફાવત માલૂમ પડશે નહીં.

જામનગર જિલ્લો :

જામનગર જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૨ સ્ત્રીઓ છે. લાલપુર (૯૫૧), ભાણવડ (૯૪૩), ખંભાળિયા (૯૬૪), ધ્રોળ (૯૬૫), કાલાવડ (૯૫૯) તાલુકાઓમાં જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. જ્યારે જોડીયા તાલુકામાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ છે, જે દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૦૩ સ્ત્રીઓ છે. આ સિવાયના બાકીના ચાર તાલુકાઓમાં નતિ-પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. જામનગર તાલુકામાં ૯૧૮, જામજોષપુરમાં ૯૩૮, કલ્યાણપુર તાલુકામાં ૯૩૭ અને ઓખામંડળ તાલુકામાં ૯૩૫ સ્ત્રીઓ છે.

રાજકોટ જિલ્લો :

જામનગર જિલ્લા કરતાં રાજકોટ જિલ્લામાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૭ સ્ત્રીઓ છે. આ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા/મહાલ પૈકી આઠમાં જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં નતિ-પ્રમાણ વધારે છે. પડધરી મહાલમાં દર હજાર પુરુષે ૯૭૩ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે માળિયા તાલુકામાં તે ૯૬૨ છે. વાંકાનેર તાલુકામાં ૯૫૫, મોરબી તાલુકામાં ૯૫૦, લોધીકા મહાલમાં ૯૫૯,

ઉપલેટા તાલુકામાં ૯૬૮, ધોરાજી તાલુકામાં ૯૮૫ અને કોટકાસંગાણી મહાલમાં ૯૪૮ છે. આ સિવાયના બધા તાલુકા/મહાલમાં જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં જાતિ-પ્રમાણ ઓછું છે. જસદણ તાલુકામાં ૯૩૯, ગોંડલ અને જેતપુર તાલુકામાં ૯૪૩, જામકંડોરણા મહાલમાં ૯૪૬ અને રાજકોટ તાલુકામાં ૯૨૫ છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૧ સ્ત્રીઓ છે અને સાયત્રા, ચોટીત્રા, મૂળી અને ધાંગધ્રા તાલુકાઓ આ સરેરાશથી નીચે છે. સાયત્રામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૨૨ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે ચોટીલામાં ૯૨૮, મૂળીમાં ૯૩૫ અને ધાંગધ્રામાં ૯૩૩ સ્ત્રીઓ છે. આ સિવાયના તાલુકાઓમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. વઢવાણ તાલુકામાં દર હજાર પુરુષે ૯૪૭, જ્યારે લીબડી તાલુકામાં ૯૪૮, હળવદ તાલુકામાં ૯૪૫, દસાડામાં ૯૪૪ અને લખતર તાલુકામાં ૯૫૯ છે.

ભાવનગર જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૫ સ્ત્રીઓ છે. ખોટાદ તાલુકામાં આ પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ જેટલું છે, જ્યારે શિહોર અને ભાવનગર તાલુકામાં આ પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. ભાવનગર તાલુકામાં દર હજારે ૯૧૫ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે શિહોર તાલુકામાં ૯૨૯ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ છે. આ સિવાયના તાલુકાઓમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. ઘોઘા મહાલમાં દર હજાર પુરુષે આ પ્રમાણ ૯૪૭ છે, જ્યારે તલાબમાં ૯૪૯, કુંડલામાં ૯૫૨, ગારિયાધારમાં ૯૯૨, પાલિતાણામાં ૯૪૮, ઉમરાળામાં ૯૬૬, ગઢડામાં ૯૫૭, ખોટાદમાં ૯૪૫ અને વલભીપુરમાં ૯૬૨ છે.

અમરેલી જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૫૬ સ્ત્રીઓ છે. આ પ્રમાણ જામનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, જૂનાગઢ, બતાસકાંઠા, ગાંધીનગર, અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને ડાંગ કરતાં વધુ છે. આ જિલ્લાના અર્ધાં ઉપરાંતના તાલુકામાં જાતિ-પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. આ તાલુકામાં અમરેલી (૯૪૭), રાજુલા (૯૪૨), કોડીનાર (૯૪૯), કુકાવાવ વડીઆ (૯૫૫), બાબરા (૯૫૧) અને ખાંભા મહાલ (૯૫૦)નો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાયના તાલુકામાં આ પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. ધારીમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૫૭, જાફરાબાદમાં ૯૭૦, લાઠીમાં ૯૮૩ અને લીલીયા મહાલમાં ૯૯૧ છે.

જૂનાગઢ જિલ્લો :

જૂનાગઢ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૬ સ્ત્રીઓ છે. આ જિલ્લાના અર્ધા ઉપરાંતના તાલુકાઓમાં આ પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધારે છે, જ્યારે બાકીના છ તાલુકા/મહાલમાં જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. જૂનાગઢ તાલુકામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૧૩ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે મેંદરડા મહાલમાં ૯૨૧, તાલાળામાં ૯૪૩, પાટણ-વેરાવળમાં ૯૪૫, માળિયામાં ૯૩૭, માંગરોળમાં ૯૪૩, કેશોદમાં ૯૨૧, પોરબંદરમાં ૯૫૩, રાણાવાવમાં ૯૪૫, કુતિયાણામાં ૯૫૬, માણાવદરમાં ૯૪૧, વંધલીમાં ૯૩૭, ભેંસાણમાં ૯૨૪, વીસાવદરમાં ૯૨૪ અને ઉના તાલુકામાં ૯૩૧ છે.

કચ્છ જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ છે. આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૧૨ સ્ત્રીઓ છે. જિલ્લાના પાંચ તાલુકાઓમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ છે. મુન્દ્રા તાલુકામાં એક હજાર પુરુષોએ ૧,૦૨૧ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે માંડવી તાલુકામાં ૧,૦૮૯, અમડાસામાં ૧,૦૮૮, લખપતમાં ૧,૦૦૩ અને નખત્રાણામાં ૧,૧૧૧ સ્ત્રીઓ છે. આ સિવાયના છ તાલુકામાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી છે. જૂજ તાલુકામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૭૮ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે રાપરમાં ૯૪૭, ભચાઉમાં ૯૮૨ અને અંજાર તાલુકામાં ૯૨૪ છે.

ખનાસકાંઠા જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૧ સ્ત્રીઓ છે. મોટા ભાગના તાલુકાઓમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. પાલનપુર, વડગામ અને રાધનપુર તાલુકામાં જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં આ પ્રમાણ ઊંચું છે. પાલનપુર તાલુકામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૫૭ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે વડગામમાં ૯૮૩ અને રાધનપુર તાલુકામાં ૯૫૩ છે. ડીસા અને કાંકરેજ તાલુકાઓમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૫ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે વાવ અને દાંતા તાલુકામાં ૯૩૨ છે. દીપૌદર તાલુકામાં આ પ્રમાણ ૯૨૭, સાંતલપુરમાં ૯૨૮ અને ધાનેરા તાલુકામાં ૯૧૩ છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૫ સ્ત્રીઓ છે. આ જિલ્લાના વિજયનગર મહાલમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ છે. આ મહાલમાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૬૧ સ્ત્રીઓ છે, બીલોડા તાલુકામાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સરખું છે એટલે કે દર હજાર પુરુષોએ હજાર સ્ત્રીઓ છે. હિંમતનગર તાલુકામાં દર હજાર

પુરુષોએ ૯૭૦ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે ઈડર તાલુકામાં ૯૮૯ સ્ત્રીઓ છે. આ સિવાયના તાલુકામાં જાતિ-પ્રમાણુ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. પ્રાંતિજ તાલુકામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૫૬ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે ખેડપ્પામાં ૯૫૨, મેઘ-રજમાં ૯૫૪, મોડાસામાં ૯૩૬, માલપુરમાં ૯૨૨ અને આયડ તાલુકામાં ૯૪૦ છે.

મહેસાણા જિલ્લો :

આ જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૧૮ સ્ત્રીઓ છે. આ જિલ્લાના ચાણુરમાં તાલુકામાં ૯૭૪, સિદ્ધપુરમાં ૯૯૦, ખેડપ્પા તાલુકામાં ૯૬૯, વીસનગર તાલુકામાં ૯૭૦ અને વિઘ્નપુર તાલુકામાં ૯૬૨નું પ્રમાણુ છે, જે જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. મહેસાણા તાલુકામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૫ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે કડીમાં ૯૮૨. સમી તાલુકામાં ૯૩૮, હારીજમાં ૯૧૯ અને કલોલ તાલુકામાં ૯૧૬ છે.

ગાંધીનગર અને ડાંગ જિલ્લો :

આ બંને જિલ્લા એક એક તાલુકાના જ અનેક છે. ગાંધીનગર જિલ્લામાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૨૭ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે ડાંગ જિલ્લામાં આ પ્રમાણુ ૯૪૬ છે.

અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લો :

ગુજરાત રાજ્યના આ બંને સમૃદ્ધ જિલ્લાઓમાં રાજ્યના ખીજા જિલ્લાની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણુ ઘણું જ ઓછું છે. અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા અને વિરમગામ તાલુકાઓ અને ખેડા જિલ્લાના બાલાસિનોર તાલુકાઓ આ બાબતમાં રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. ધંધુકા તાલુકામાં દર હજારે ૯૫૫ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે વિરમગામ અને બાલાસિનોર તાલુકાઓમાં ૯૪૨ છે. આ સિવાયના આ બંને જિલ્લાના અધા જ તાલુકામાં આ સરેરાશ રાજ્યથી ઓછી છે. આ બંને જિલ્લાના અધા જ તાલુકાનું જાતિ-પ્રમાણુ નીચે આપેલ છે.

અમદાવાદ જિલ્લો :

(૧) અમદાવાદ સિટી તાલુકા	૮૩૧
(૨) દસ્ક્રોઈ તાલુકા	૯૦૦
(૩) ધોળકા તાલુકા	૯૧૨
(૪) ધંધુકા તાલુકા	૯૫૫
(૫) સાણંદ તાલુકા	૯૧૮
(૬) વિરમગામ તાલુકા	૯૪૨
(૭) દહેગામ તાલુકા	૯૩૧

ખેડા જિલ્લો :

(૧) મહેમદાવાદ તાલુકા	૯૧૪
(૨) નડિયાદ તાલુકા	૮૮૬
(૩) આણંદ તાલુકા	૮૬૩
(૪) પેટલાદ તાલુકા	૮૮૫
(૫) ખેરસદ તાલુકા	૮૮૪
(૬) ખંભાત તાલુકા	૯૦૦
(૭) માતર તાલુકા	૮૯૨
(૮) કપડવાંજ તાલુકા	૯૨૭
(૯) ખાલારીનોર તાલુકા	૯૪૨
(૧૦) કાસગ તાલુકા	૯૦૧

પંચમહાલ જિલ્લો :

આ જિલ્લાના સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. આ જિલ્લામાં દર હમ્મર પુરુષોએ ૯૪૪ સ્ત્રીઓ છે. ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ અને શહેરા તાલુકાઓ આ સરેરાશ કરતાં નીચા છે. ગોધરામાં દર હમ્મરે ૯૧૭ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે કાલોલમાં ૯૩૫, હાલોલમાં ૯૩૨ અને શહેરા તાલુકામાં ૯૦૯ છે. આ સિવાયના બધા તાલુકામાં આ સરેરાશ જિલ્લાની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. લુણાવાડો તાલુકામાં દર હમ્મર પુરુષોએ ૯૪૭ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે સંતરામપુરમાં ૯૪૬, કાલોલ તાલુકામાં ૯૬૦, દાહોદ અને લીમખેડા તાલુકામાં ૯૬૮, દેવ-ગઢખારીયામાં ૯૪૩ અને જાંજીયાડા મહાલમાં ૯૪૫ છે.

વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લો :

આ જિલ્લાના તાલુકામાં જાતિ-પ્રમાણ નીચે મુજબ છે :

વડોદરા જિલ્લો :

(૧) વડોદરા તાલુકા	૮૫૭
(૨) કરજણ તાલુકા	૯૨૩
(૩) પાદરા તાલુકા	૯૦૪
(૪) સાવલી તાલુકા	૮૯૫
(૫) વાઘેડીયા તાલુકા	૯૨૦
(૬) રબોર્મ તાલુકા	૯૦૮
(૭) સંખેડા તાલુકા	૯૨૫
(૮) જાંજીયામ તાલુકા	૯૪૩
(૯) છોટાઉદેપુર તાલુકા	૯૫૫

(૧૦) નસવાડી તાલુકા	૯૫૩
(૧૧) તિલકવાડા મહાલ	૯૨૦
(૧૨) સિનોર તાલુકા	૯૨૮

ભરૂચ જિલ્લો :

(૧) ભરૂચ તાલુકા	૯૩૧
(૨) અંકલેશ્વર તાલુકા	૯૬૦
(૩) હાંસોટ મહાલ	૯૮૬
(૪) વાગરા તાલુકા	૯૪૧
(૫) જંબુસર તાલુકા	૯૩૦
(૬) આમોદ તાલુકા	૯૩૫
(૭) ઝંઘડીયા તાલુકા	૯૫૧
(૮) નાંદોદ તાલુકા	૯૫૦
(૯) ડેડીયાપાડા તાલુકા	૯૭૬
(૧૦) સાગઆરા તાલુકા	૧,૦૦૯
(૧૧) વાલીયા તાલુકા	૯૬૭

સાગઆરા તાલુકો એક જ એવો તાલુકો છે કે જ્યાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ છે. આ તાલુકામાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૦૯ સ્ત્રીઓ છે.

સુરત અને વલસાડ જિલ્લો :

આ બંને જિલ્લાના ત્રણ તાલુકામાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે. સુરત જિલ્લાના ઓલપાડ અને નીઝર તાલુકામાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૦૬ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે મહુવા તાલુકામાં આ પ્રમાણ ૧,૦૦૭ છે. વલસાડ જિલ્લાના ઉંમરગામ તાલુકામાં એક હજાર પુરુષોએ ૧,૦૫૧ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે નવસારી તાલુકામાં ૧,૦૦૪ અને ચીખલી તાલુકામાં ૧,૦૨૭ છે. આ બંને જિલ્લાના તાલુકાઓનું નતિ-પ્રમાણ નીચે આપવામાં આવેલ છે.

સુરત જિલ્લો :

(૧) ચોરાસી તાલુકા	૯૦૧
(૨) કામરેજ તાલુકા	૯૮૯
(૩) માંગરોળ તાલુકા	૯૭૫
(૪) માંડવી તાલુકા	૯૭૫
(૫) સોનગઢ તાલુકા	૮૯૭
(૬) ઉચ્છલ તાલુકા	૯૭૦
(૭) વ્યારા તાલુકા	૯૭૬

(૮) વાલોડ મહાલ	૯૮૩
(૯) ખારડોલી તાલુકા	૯૭૩
(૧૦) પલસાણા મહાલ	૯૮૭

વલસાડ જિલ્લો :

(૧) વલસાડ તાલુકા	૯૭૭
(૨) પારડી તાલુકા	૯૯૭
(૩) ગણદેવી તાલુકા	૯૭૪
(૪) વાંસદા તાલુકા	૯૯૬
(૫) ધરમપુર તાલુકા	૯૭૦

હવે આપણે શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં જાતિ-પ્રમાણનો તફાવત જોઈએ. ગુજરાત રાજ્યના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૫૧ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં દર હજાર પુરુષોએ ૮૦૩ સ્ત્રીઓ છે. હવે આપણે ગુજરાત રાજ્યના જિલ્લાવાર આંકડા તપાસીએ. કચ્છ જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૩૭ સ્ત્રીઓ છે, એટલે કે સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષોની સંખ્યા કરતાં વધારે છે, જ્યારે આ જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૪૪ સ્ત્રીઓ છે. આવી જ રીતે વલસાડ જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ છે. આ જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં દર હજાર પુરુષોએ ૧,૦૧૫ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં ૯૫૯ સ્ત્રીઓ છે. જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૫૦ કરતાં વધુ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ છે, તે સાત જિલ્લા નીચે આપવામાં આવેલ છે.

જિલ્લાનું નામ	જાતિ-પ્રમાણ	
	ગ્રામ્ય	શહેરી
રાજકોટ	૯૫૩	૯૩૯
ભાવનગર	૯૫૭	૯૨૧
અમરેલી	૯૬૧	૯૩૯
સાબરકાંઠા	૯૭૧	૮૯૭
મહેસાણા	૯૬૫	૯૨૮
જૂન્ય	૯૫૫	૯૨૬
સુરત	૯૮૨	૮૮૦

આ જ રીતે જે જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૯૫૦ કરતાં ઓછું જાતિ-પ્રમાણ છે તે નીચે આપવામાં આવેલ છે.

જિલ્લાનું નામ	જાતિ-પ્રમાણ	
	ગ્રામ્ય	શહેરી
ભાનગર	૯૪૮	૯૩૨
સુરેન્દ્રનગર	૯૪૪	૯૩૫
જૂનાગઢ	૯૩૮	૯૩૧
ખનાસકાંઠા	૯૪૧	૯૪૦
ગાંધીનગર	૯૩૭	૮૫૮
અમદાવાદ	૯૨૫	૮૩૮
ખેડા	૮૯૬	૮૮૬
પંચમહાલ	૯૪૫	૯૩૪
વડોદરા	૯૧૮	૮૬૩

ઉપરના આંકડા તપાસતાં જણાશે કે રાજ્યના દરેક જિલ્લામાં શહેરી વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં ઓછું છે. આ બાબતમાં આપણે એ પણ જોઈએ કે શહેરી વિસ્તારમાં જેમ જેમ વસતિનું કદ વધતું જાય છે, તેમ તેમ જાતિ-પ્રમાણ ઘટે છે કે કેમ? વસતિગણતરીના હેતુ માટે શહેરી વિસ્તારને છ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા. ગુજરાત રાજ્યમાં ૨૧૬ શહેરી વિસ્તાર છે, જેની વસતિના કદ મુજબ વહેંચણી નીચે મુજબ થશે.

વર્ગ	વસતિ	શહેરોની સંખ્યા
I	૧,૦૦,૦૦૦ અને તેથી વધુ	૭
II	૫૦,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૧૮
III	૨૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૪૨
IV	૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯	૭૩
V	૫,૦૦૦ થી ૯,૯૯૯	૭૧
VI	૫,૦૦૦ થી ઓછા	૫
		કુલ ૨૧૬

હવે આપણે આ વર્ગ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રીનું પ્રમાણ જોઈએ. ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં ૭ શહેરોમાં દર હજાર પુરુષોએ ૮૬૨ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે વર્ગ IIનાં શહેરોમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૨૦ સ્ત્રીઓ છે. વર્ગ IIIમાં ૪૨ શહેરો આવેલાં છે અને તે શહેરોમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૧૬ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે વર્ગ IVના ૭૩ શહેરોમાં આ પ્રમાણ ૯૧૪ છે. વર્ગ Vનાં શહેરોમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૮ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે વર્ગ VIનાં શહેરોમાં આ પ્રમાણ ૯૧૭ છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે વર્ગ Iનાં શહેરોમાં સ્ત્રી-પુરુષના પ્રમાણમાં અને ખાડીના ખીજા વર્ગોના આ પ્રમાણમાં ઘણો તફાવત રહે છે. જો કે એવું ફલિત થતું નથી કે વસતિના કદના વધારા સાથે જાતિ-પ્રમાણ ઘટે જ છે.

ઉપર આપણે જે હકીકત જોઈ ગયા તે ટૂંકમાં જોઈએ. આપણે આગળ જોયું કે ગુજરાત રાજ્યમાં દર હજાર પુરુષોએ ૯૩૪ સ્ત્રીઓ છે. આ પ્રમાણ દેશની સરેરાશ ૯૩૦ની લગભગ નજીક છે. ગુજરાત રાજ્યના ડાંગ, વલસાડ, સુરત, ભરૂચ, પંચમહાલ, મહેસાણા, સાયરકાંઠા, ખતાસકાંઠા, અમરેલી, ભાવનગર, કચ્છ, જૂનાગઢ, રાજકોટ, જામનગર જિલ્લાઓમાં રાજ્યની સરેરાશ કરતાં જાતિ-પ્રમાણ ઓછું છે. કચ્છ જિલ્લામાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. તેવી જ રીતે જામનગર જિલ્લાનો જોડીયા તાલુકો, સાયરકાંઠા જિલ્લાનો વિજયનગર મહાલ અને ભીલોડા તાલુકો, ભરૂચ જિલ્લાનો સાગપારા તાલુકો, સુરત જિલ્લાના ચોલપાડ, નીઝર અને મહુવા તાલુકાઓ, વલસાડ જિલ્લાના ઉંમરગામ, નવસારી અને ચીખલી તાલુકાઓમાં પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. તેવી જ રીતે રાજ્યના શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે. શહેરી વિસ્તારમાં પણ વર્ગ Iના શહેરોમાં અન્ય વર્ગો કરતાં જાતિ-પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે. જાતિ-પ્રમાણના આ તફાવતનાં ચોક્કસ કારણો તપાસવામાં આવેલ નથી, કારણ કે તેને માટે જરૂરી એવા અન્ય આંકડાઓ ઉપલબ્ધ નથી.

વસતિની વય-જૂથ મુજબ વહેંચણી :

જાતિ-પ્રમાણ અને વય-જૂથ મુજબ વસતિની વહેંચણી એ વસતિ અંગેના અભ્યાસ માટે જરૂરી સાધનો છે. પહેલાં આપણે રાષ્ટ્ર કક્ષાએ વસતિની વય-જૂથ મુજબ વહેંચણી તપાસીએ. પાછળના કોઠામાં ચાર મુખ્ય વય-જૂથો મુજબ વસતિની વહેંચણી દર્શાવવામાં આવી છે.

વય-જૂથ	ભારત (કુલ વસતિની ટકાવારી)	ગુજરાત (કુલ વસતિની ટકાવારી)
૦-૧૪	૪૨.૦૨	૪૩.૦૫
૧૫-૩૯	૩૬.૫૭	૩૭.૦૧
૪૦-૫૯	૧૫.૪૨	૧૪.૬૭
૬૦+	૫.૯૭	૫.૨૬
ઉંમર ન દર્શાવી હોય તેવા	૦.૦૨	૦.૦૧

ઉપરના આંકડાઓ નપાસતાં જણાશે કે ૦-૧૪ વર્ષની ઉંમરનાતું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ભારતની સરખામણીએ વધુ છે. તેવી જ રીતે ૧૫-૩૯ના વય-જૂથમાં પણ આ પ્રમાણ વધારે છે, જ્યારે ૪૦-૫૯ના વય-જૂથમાં અને ૬૦થી વધુના વય-જૂથમાં ભારતની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં પ્રમાણ ઓછું છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન બાંધી શકાય કે ભારતની સરખામણીમાં ગુજરાતની વસતિ ઝડપથી વધે છે અથવા આ વય-જૂથોમાં ભારતની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં મરણ-પ્રમાણ ઓછું છે. ૬૦થી વધુ ઉંમરવાળા ઘરડાઓતું પ્રમાણ ઓછું હોવાનું કારણ જીવન-પ્રમાણ (survival rate)ની ટકાવારી ઓછી હોવાનું જણાય છે. જો કે આ આયતમાં આવાં કેઈ ચોક્કસ તારણો બાંધવા મુશ્કેલ છે.

હવે ગુજરાત રાજ્યની સરખામણી આપણે મૈસૂર, ઓરિસા અને રાજસ્થાન સાથે કરીએ. આ રાજ્યોમાં વય-જૂથ મુજબ વસતિની ટકાવારી નીચેના કેાકામાં આપવામાં આવી છે.

રાજ્યનું નામ	વય-જૂથ મુજબ વસતિની ટકાવારી				
	૦-૧૪	૧૫-૩૯	૪૦-૫૯	૬૦+	ઉંમર ન દર્શાવી હોય તેવા
ગુજરાત	૪૩.૦૫	૩૭.૦૧	૧૪.૬૭	૫.૨૬	૦.૦૧
મૈસૂર	૪૨.૪૪	૩૬.૫૧	૧૪.૯૪	૬.૧૦	૦.૦૧
ઓરિસા	૪૨.૩૫	૩૫.૮૫	૧૫.૭૬	૬.૦૨	૦.૦૨
રાજસ્થાન	૪૪.૧૭	૩૫.૫૬	૧૪.૭૫	૫.૫૧	૦.૦૧

ઉપરના આંકડા જોતાં જણાશે કે ૦-૧૪ વર્ષના વય-જૂથમાં ગુજરાતની વસતિની ટકાવારીતું પ્રમાણ મૈસૂર અને ઓરિસા કરતાં વધારે છે, જ્યારે

રાજસ્થાન કરતાં ઓછું છે, જ્યારે ૧૫-૩૯ના વય-જૂથમાં ગુજરાતની ટકાવારીનું પ્રમાણ આ ત્રણે રાજ્યો કરતાં વધારે છે, જ્યારે ૪૦-૫૯ અને ૬૦થી વધુ ઉંમરવાળા વય-જૂથની ટકાવારી આ ત્રણ રાજ્યો કરતાં ગુજરાતમાં ઓછી છે.

સામાન્ય રીતે ૦-૧૪ વર્ષની ઉંમરના અને ૬૦ વર્ષથી ઉપરની વ્યક્તિઓ બાકીની વસતિ ઉપર આશ્રિત હોય છે. આ રીતે જોઈએ તો ગુજરાતમાં ૪૮-૩૧ ટકા લોકો આશ્રિત ગણાય. મૈસૂર રાજ્યમાં આ પ્રમાણ ૪૮-૫૪ ટકા છે, ઓરિસામાં ૪૮-૩૭ અને રાજસ્થાનમાં ૪૯-૬૮ ટકા છે. આ રીતે ગુજરાતમાં આશ્રિતોની ટકાવારી બીજાં રાજ્યો કરતાં સહેજ ઓછી છે.

ગુજરાતની વય-જૂથ મુજબની વસતિની વહેંચણી આપણે દિશ્વના ખીજા થોડા દેશો સાથે સરખાવીએ. જે કે સામાજિક, આર્થિક, ભૌગોલિક અને ખીજાં કારણોને લઈને આવી સરખામણી મર્યાદિત હેતુ જ પૂરો પાડે. આર્જેન્ટિના અને પોલેન્ડનો દાખલો લઈએ. આ બંને દેશોની વસતિ લગભગ ગુજરાતની વસતિ બરાબરની છે અને તે દેશોની વસતિગણતરી પણ લગભગ એ જ અરસામાં થયેલી છે. આર્જેન્ટિનાની વસતિ ૨,૩૩,૬૪,૪૩૧ છે અને પોલેન્ડની વસતિ ૩,૨૫,૮૯,૦૦૦ છે, એટલે કે આર્જેન્ટિનાની વસતિ ગુજરાતની વસતિ (૨,૬૬,૯૭,૪૭૫) કરતાં થોડી ઓછી છે, જ્યારે પોલેન્ડની વસતિ વધારે છે. આ દેશોની વસતિની વય-જૂથ મુજબની વહેંચણી નીચેના કોષમાં આપી છે.

રાજ્ય/દેશ	વસતિની વય-જૂથ મુજબ ટકાવારી પ્રમાણે વહેંચણી				
	૦-૧૪	૧૫-૩૯	૪૦-૫૯	૬૦+ ઉંમર દર્શાવેલ નથી	
ગુજરાત	૪૩.૦૫	૩૭.૦૧	૧૪.૬૭	૫.૨૬	૦.૦૧
આર્જેન્ટિના	૩૦.૭૧	૩૮.૭૪	૨૧.૩૫	૮.૯૨	૦.૨૪
પોલેન્ડ	૨૮.૪૬	૩૮.૫૦	૨૦.૯૨	૧૨.૧૧	—

ઉપરના આંકડાઓ જોતાં જણાશે કે ગુજરાતમાં ૦-૧૪ વય-જૂથની વસતિની ટકાવારીનું પ્રમાણ આર્જેન્ટિના અને પોલેન્ડ કરતાં ઘણું વધારે છે, જ્યારે બાકીના વય-જૂથમાં ગુજરાત કરતાં આ બંને દેશોની ટકાવારી વધારે છે. આનું કારણ આ બંને દેશો કરતાં ગુજરાતમાં જન્મનું પ્રમાણ ઊંચું છે તેમ જ જીવન-પ્રમાણ ઓછું છે તે હોઈ શકે. આર્જેન્ટિના અને પોલેન્ડ કરતાં ગુજરાતમાં આશ્રિતોની ટકાવારી પણ વિશેષ છે. ગુજરાતની વસતિની વય-જૂથ પ્રમાણે વહેંચણી અગાઉ જોઈ ગયા તેમ જ વિશ્વના ખીજા દેશો સાથે તેની સરખામણી પણ અગાઉ કરી છે. હવે પુરુષ અને સ્ત્રીઓની

અલગ અલગ વય-જૂથ મુજબ સરખામણી કરવી રસપ્રદ થશે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૦-૧૪ ઉંમરના ૪૩.૫ ટકા વસતિ છે, જ્યારે ૧૫-૫૯ના વય જૂથમાં ૫૧.૬૮ ટકા વસતિ છે અને ૬૦ ઉપરની ઉંમરવાળા ૫.૨૬ ટકા છે. આ પ્રમાણ સાથે જોઈએ તો ૦-૧૪ની ઉંમરવાળા પુરુષોનું પ્રમાણ ૪૩.૩૭ ટકા છે, જ્યારે ૧૫-૫૯ના વય-જૂથમાં પુરુષોનું પ્રમાણ ૫૧.૬૫ ટકા છે, જ્યારે ૬૦ ઉપરની ઉંમરવાળાનું પ્રમાણ ૪.૯૭ ટકા છે. ગુજરાતની કુલ સ્ત્રીઓની વય-જૂથ મુજબ વહેંચણી થોડો તફાવત દર્શાવે છે. કુલ સ્ત્રીઓના ૪૨.૭૧ ટકા સ્ત્રીઓ ૧૪ વર્ષથી નીચેની છે, એટલે કે પુરુષોમાંના આ પ્રમાણ કરતાં સહેજ ઓછી છે, જ્યારે ૧૫-૫૯ વર્ષની ઉંમરવાળી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૫૧.૭૧ ટકા છે, જે આ વય-જૂથના પુરુષોના પ્રમાણની લગભગ બરાબર છે. ૬૦ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરની સ્ત્રીઓની ટકાવારી ૫.૫૭ ટકા છે, જે પુરુષોના આ પ્રમાણ કરતાં વધારે છે. આ ઉપરથી એ જોઈ શકાય કે દર હજાર સ્ત્રીઓએ ૧૪ વર્ષથી નીચેની સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરુષોના આ પ્રમાણ કરતાં ઓછું છે, જ્યારે ૬૦ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરની સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરુષોના પ્રમાણ કરતાં વધારે છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે.

	વય-જૂથ મુજબ વસતિની ટકાવારી મુજબ વહેંચણી			
	૦-૧૪	૧૫-૫૯	૬૦+	ઉંમર દર્શાવેલ નથી
કુલ	૪૩.૦૫	૫૧.૬૮	૫.૨૬	૦.૦૧
પુરુષો	૪૩.૩૭	૫૧.૬૫	૪.૯૭	૦.૦૧
સ્ત્રીઓ	૪૨.૭૧	૫૧.૭૧	૫.૫૭	૦.૦૧

હવે આપણે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની વસતિને વય-જૂથ મુજબ તપાસીએ. ગુજરાતના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૧૪ વર્ષથી નીચેની ઉંમરવાળા લોકોનું પ્રમાણ ૪૪.૧૯ ટકા છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ૪૦.૧૩ ટકા છે. ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને શહેરી વિસ્તારમાં ૧૪ વર્ષથી નીચેની ઉંમરવાળી વસતિના પ્રમાણમાં આ મોટો તફાવત દેખાય છે. ગ્રામ્ય વસતિના ૫૦.૩૫ ટકા લોકો ૧૫ થી ૫૯ વર્ષની વય-જૂથના છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં તે વય-જૂથના લોકો ૫૫.૦૮ ટકા છે. આ ઉંચા પ્રમાણનું મુખ્ય કારણ પુખ્ત વયનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરી વિસ્તારમાં સ્થળાંતર ગણી શકાય. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં

૬૦ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરવાળા ૫૦૪૫ ટકા છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં તેનું પ્રમાણ ૪૦૭૮ ટકા છે. નીચેના કોઠાની વિગતો આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરશે.

	વયગ્રૂપ મુજબ વસતિની ટકાવારી પ્રમાણે વહેંચણી			
	૦-૧૪	૧૫-૫૯	૬૦+	ઉંમર દર્શાવેલ નથી
ગ્રામ્ય :				
કુલ	૪૪૦૧૯	૫૦૦૩૫	૫૦૪૫	૮૦૦૧
પુરુષો	૪૪૦૮૩	૪૯૦૯૩	૫૦૨૩	૦૦૦૧
સ્ત્રીઓ	૪૩૦૫૩	૫૦૦૭૨	૫૦૨૨	૦૦૦૧
શહેરી :				
કુલ	૪૦૦૧૩	૫૫૦૦૮	૪૦૩૮	૦૦૦૧
પુરુષો	૩૯૦૭૬	૫૫૦૯૧	૪૦૩૨	૦૦૦૧
સ્ત્રીઓ	૪૦૦૫૪	૫૪૯૧૭	૪૦૦૬	૦૦૦૧

અક્ષરજ્ઞાન

વસતિગણતરીમાં એકત્ર કરવામાં આવેલી માહિતીમાં અક્ષરજ્ઞાન અંગેની અગત્યની માહિતીનો સમાવેશ થાય છે. ભારતની વસતિગણતરીમાં અક્ષરજ્ઞાનની જે વ્યાખ્યા રપ૪ કરવામાં આવી છે તે મુજબ જે કોઈ વ્યક્તિ સમજાપૂર્વક કોઈ પણ ભાષામાં લખી અને વાંચી શકે તે વ્યક્તિ ભણેલ છે, એટલે કે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે એમ ઠરાવેલ છે. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ ગુજરાત રાજ્યમાં ૩૫.૭૯ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આનો અર્થ એ થયો કે દર સો વ્યક્તિએ લગભગ ૩૬ વ્યક્તિ લખી-વાંચી શકે છે. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે દર સો વ્યક્તિએ ૩૦ વ્યક્તિઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી હતી. છેલ્લા દાયકામાં અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા લોકોની ટકાવારી ૫.૩૪ ટકા વધી ગણાય. ભારતમાં છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિઓની ટકાવારીમાં ૫.૪૩ ટકાનો વધારો થયો છે, એટલે ગુજરાત દેશની સરેરાશથી સહેજ નીચે છે. મૈસૂર, ઓરિસા અને રાજસ્થાન સાથે આ અંગે સરખામણી કરીએ તો જણાશે કે છેલ્લા દાયકામાં મૈસૂર રાજ્યમાં અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા લોકોની ટકાવારીમાં ૬.૧૨ ટકાનો વધારો થયો છે, જે ગુજરાત કરતાં ઠીક ઠીક વધુ ગણાય; જ્યારે રાજસ્થાનમાં આ વધારો ૩૦.૮૬ ટકા અને ઓરિસામાં ૪.૫૨ ટકા થયો, જે ગુજરાત કરતાં ઓછો ગણાય. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી મુજબ ભારતનાં રાજ્યોને ક્રમમાં તપાસીએ. આ હેતુ માટે હાલ પૂરતા કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારને બાદ રાખીશું, કારણ કે મોટે ભાગે તે નાના વિસ્તારો છે અને સામાન્ય રાજ્યો કરતાં તેમાં જુદી પરિસ્થિતિ હોય છે.

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ ગુજરાત રાજ્યમાં ૩૫.૭૯ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં ગુજરાત ભારતમાં ચોથું સ્થાન ધરાવે છે. આ બાબતમાં કેરાલા રાજ્ય મોખરે છે, જ્યાં ૬૦.૪૨ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, ત્યારબાદ બીજા નંબરે તામિલનાડુ આવે છે, જ્યાં ૩૯.૪૬ ટકા લોકો ભણેલા છે અને ત્રીજા નંબરે મહારાષ્ટ્ર આવે છે, જ્યાં ૩૯.૧૮ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. કેરાલા રાજ્યની સરખામણીમાં બીજાં રાજ્યોમાં જે મોટો

તદ્વાત પ્રવર્તે છે તે આથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. ગુજરાત રાજ્ય ચોથા સ્થાને આવે છે અને ત્યારબાદ પંજાબ (૩૩.૬૭ ટકા), પશ્ચિમ બંગાળ (૩૩.૨૦ ટકા), મણિપુર (૩૨.૯૧ ટકા), હિમાચલ પ્રદેશ (૩૧.૯૬ ટકા) અને મૈસૂર (૩૧.૫૨ ટકા) આવે છે. ત્રિપુરામાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૩૦.૯૮ ટકા છે અને તે ભારતમાં દસમું સ્થાન ધરાવે છે, જ્યારે આ બાબતમાં અગિયારમું સ્થાન ધરાવતા મેઘાલયમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૯.૪૯ ટકા છે. આ અગિયારે રાજ્યો ભારતની સરેરાશ ૨૯.૪૬ ટકા કરતાં વધુ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ સિવાયનાં બધાં રાજ્યો ભારતની સરેરાશ કરતાં ઓછું અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ અગિયાર રાજ્યો પછી બારમે સ્થાને આસામ આવે છે, જ્યાં ૨૮.૭૨ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. તેરમે સ્થાને નાગાલેન્ડ છે, જેમાં ૨૭.૪૦ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ બાબતમાં હરિયાણા ચૌદમા સ્થાને આવે છે, જેમાં ૨૬.૮૯ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ઓરિસા પંદરમા સ્થાને આવે છે, જ્યાં ૨૬.૧૮ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ સિવાયનાં છ રાજ્યો ૨૫ ટકા કરતાં ઓછું અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જે ક્રમ મુજબ નીચે બતાવવામાં આવ્યા છે.

ક્રમ	રાજ્યનું નામ	અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનાર વસતિની કુલ વસતિ સાથેની ટકાવારી
૧૬	આંધ્રપ્રદેશ	૨૪.૫૭
૧૭	મધ્યપ્રદેશ	૨૨.૧૪
૧૮	ઉત્તરપ્રદેશ	૨૧.૭૭
૧૯	બિહાર	૧૯.૯૪
૨૦	રાજસ્થાન	૧૯.૦૭
૨૧	જમ્મુ અને કાશ્મીર	૧૮.૫૮

સને ૧૯૬૧ અને ૧૯૭૧ના દાયકામાં અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં શું પ્રગતિ થઈ તે ખ્રમ સહેજે ઉપરિચિત થાય. આ બાબતમાં કેરાલા રાજ્યમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં ૧૩.૫૭ ટકા વધારો નોંધાયેલો છે, જ્યારે ગુજરાતમાં ૫.૩૪ ટકા વધારો નોંધાયેલો છે, જે ભારતની સરેરાશ ૫.૪૩ ટકાની લગભગ બરોબરનો ગણાય. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે છેલ્લા દાયકામાં અક્ષરજ્ઞાનની પ્રગતિ આપણે ઇચ્છીએ તેટલી સંતોષકારક નથી તેમ જ કેરાલાની સરખામણીમાં ઉત્સાહપ્રેરક ન ગણાય. તેમ છતાં રાષ્ટ્રની સરેરાશની લગભગ નજીકની ગણાય.

આ અંગેનાં બીજાં પાસાંઓ આપણે તપાસીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતમાં અક્ષરજ્ઞાનની આખતમાં સ્ત્રીઓ હમેશાં પુરુષોની પાછળ જ રહે છે. છેલ્લા દાયકામાં આ આખતમાં કંઈ પ્રગતિ થઈ છે કે નહીં તે જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે. ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતમાં દર સો પુરુષોમાં ૪૧ પુરુષો લેખેલા હતા, જ્યારે ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ દર સો પુરુષોએ ૪૬ પુરુષો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે; એટલે કે દર સો વ્યક્તિએ અક્ષરજ્ઞાનના પ્રમાણમાં પનો વધારો થયો ગણાય. ટકાવારીની આખતમાં જેઈએ તો ૧૯૬૧માં ૪૧.૧૩ ટકા પુરુષો લેખેલા હતા, જે પ્રમાણ ૧૯૭૧માં ૪૬.૧૧ ટકા થયેલું છે. એટલે કે આ વધારો ૪.૯૮ ટકાનો થયો ગણાય. સ્ત્રીઓ અંગેની આ હકીકત તપાસતાં જણાશે કે ૧૯૬૧માં દર સો સ્ત્રીઓએ ૧૯ સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી હતી. છેલ્લી વસતિગણતરી પ્રમાણે દર સો સ્ત્રીઓએ ૨૫ સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, એટલે દર સો સ્ત્રીઓએ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી સ્ત્રીઓમાં ફનો વધારો થયો ગણાય. ટકાવારીમાં આ આંકડા જોતાં જણાશે કે ૧૯૬૧માં ૧૯.૨૦ ટકા સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી હતી તે પ્રમાણ ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે ૨૪.૭૫ ટકા થાય છે, એટલે કે ૫.૬૫ ટકાનો વધારો થયેલ છે. આ આંકડાઓ જોતાં જણાશે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનનાં વધારાની ટકાવારી વધુ છે. ભારતમાં વર્ષોથી સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ જે ધાણું નીચું રહેતું આવ્યું છે તેમાં સુધારો આણવો માટે વિશેષ પ્રયત્નોની જરૂર છે.

હવે આપણે જિલ્લાવાર અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ તપાસીએ. પુરુષોના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં વધારાની આખતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લો રાજ્યમાં મોખરે રહેલો છે. છેલ્લા દાયકામાં આ જિલ્લાની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં ૭.૯૬ ટકાનો વધારો નોંધાયેલ છે. ત્યારબાદ ગાંધીનગર જિલ્લો આવે છે, જ્યાં પુરુષોના અક્ષરજ્ઞાનમાં ૬.૮૧ ટકા વધારો નોંધાયો છે. ત્યારબાદ રાજકોટ જિલ્લો જેમાં ૬.૬૫ ટકા વધારો થયો છે, ત્યારબાદ ખેડા જિલ્લો (૬.૬૪ ટકા), ડાંગ જિલ્લો (૫.૫૪ ટકા) અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો (૬.૧૯ ટકા આવે છે). જામનગર, ભાવનગર, જૂનાગઢ અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં આ વધારો ૫ ટકાથી વધુ અને ૬ ટકાથી ઓછો છે, જે નીચે મુજબ છે :

જૂનાગઢ જિલ્લો	૫.૫૪ ટકા
અમદાવાદ „	૫.૪૦ „
ભાવનગર „	૫.૨૯ „
જામનગર „	૫.૦૪ „

પાંચ જિલ્લાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીનો વધારો ૪ ટકાથી વધુ અને ૫ ટકાથી ઓછો છે, જે નીચે મુજબ છે.

અમરેલી જિલ્લો	૪.૯૦ ટકા
પંચમહાલ જિલ્લો	૪.૭૩ „
વડોદરા જિલ્લો	૪.૬૭ „
મહેસાણા જિલ્લો	૪.૨૮ „

કચ્છ જિલ્લામાં પુરુષોના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીનો આ વધારો ફક્ત ૩.૯૭ ટકા થયો છે, જ્યારે બનાસકાંઠામાં ૩.૬૨ ટકા અને વલસાડમાં ૩.૧૯ ટકા થયો છે. આદિવાસી વિસ્તારો ધરાવતા સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાઓમાં આ વધારો ઓછો છે. મુન્ત જિલ્લામાં આ વધારો ૨.૬૯ ટકા થયો છે, જ્યારે ભરૂચ જિલ્લામાં ૦.૦૨ ટકા (નહીંવત) થયો છે. મોટે ભાગે પુરુષોના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં થયેલ જિલ્લાવાર વધારો જોતાં તે સંતોષકારક છે.

સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીનો વધારો આથી વધુ હિસાબેરેક છે. સમગ્ર રાજ્યમાં સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં હેલ્લા દાયકામાં ૫.૬૫ ટકા વધારો નોંધાયેલ છે. રાજ્યના સાત જિલ્લાઓમાં આ વધારો ગુજરાત રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધારે છે. આ જિલ્લાઓ ક્રમ મુજબ નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

રાજકોટ જિલ્લો	૮.૧૯ ટકા
અમદાવાદ જિલ્લો	૮.૦૭ „
ગાંધીનગર જિલ્લો	૭.૮૮ „
જૂનાગઢ જિલ્લો	૬.૭૭ „
ખેડા જિલ્લો	૬.૭૪ „
સાબરકાંઠા જિલ્લો	૬.૩૮ „
ગાંધીનગર જિલ્લો	૫.૮૫ „

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે સાબરકાંઠા જિલ્લામાં પુરુષોના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં સૌથી વધુ વધારો નોંધાયેલ છે, જે ૭.૯૬ ટકા જેટલો છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનના વધારા સાથે આની સરખામણી કરતાં જાણી શકે કે રાજકોટ અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીનો વધારો આનાથી વધારે છે. આ બાબતમાં એ પણ જાણવું રસપ્રદ થશે કે ગુજરાત રાજ્યમાં

પુરુષોની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં થયેલ સરેરાશ વધારા કરતાં આ બે જિલ્લા ઉપરાંત ખીબા ત્રણ જિલ્લાઓમાં પણ પ્રમાણ વધારે છે. વલસાડ જિલ્લામાં સ્ત્રીઓની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં ૫૦.૫૯ ટકા વધારો નોંધાયેલ છે, જ્યારે મહેસાણા જિલ્લામાં તે ૫૦.૫૬ ટકા અને ભાવનગર જિલ્લામાં ૫૦.૪૨ ટકા છે. આ સિવાયના બધા જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણ ૫૦ ટકા કરતાં ઓછું છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે, એટલું જ નહીં પણ પુરુષોના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી અમુક જિલ્લાઓમાં નોંધપાત્ર રીતે વધી છે. તેવી જ રીતે અમુક જિલ્લાઓમાં સ્ત્રીઓની આ ટકાવારીમાં પણ ઉત્સાહપ્રેરક વધારો થયો છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાન અને ભણતરમાં દેખીતો સુધારો થતો જાય છે. જો કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનનો તફાવત ઓછો થતાં સમય લાગશે; પરંતુ તે બે વચ્ચેનો ગાળો ઘટતો જાય છે.

જેવી રીતે પુરુષ અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેના અક્ષરજ્ઞાનમાં તફાવત રહે છે તેવી જ રીતે શહેરી વિસ્તાર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પણ અક્ષરજ્ઞાનમાં તફાવત રહે છે. આપણે છેલ્લા આંકડા અનુસાર ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ તપાસીએ.

પહેલાં આપણે ગ્રામ્ય વિસ્તાર જોઈએ. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી મુજબ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૨૪.૧૭ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા હતા. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરીના આંકડા મુજબ આ પ્રમાણ ૨૮.૩૩ ટકા જેટલું છે, એટલે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીમાં ૪.૧૬ ટકાનો વધારો થયો છે. જો કે આ વધારો શહેરી વિસ્તારના વધારા (૫.૯૯ ટકા) જેટલો નથી. છતાં પણ ગ્રામ્ય વિસ્તારના અક્ષરજ્ઞાન અને ભણતર તરફના અભિગમમાં ઉત્સાહપ્રેરક ફેરફાર સ્પષ્ટ છે. આપણે ત્યાંના ગ્રામ્ય વિસ્તાર ભણતર અને અભ્યાસની આખતમાં હમેશાં પાછળ રહ્યો છે અને આ વિસ્તારમાં શિક્ષણની પૂરી સવલતો જોઈ કરવામાં પણ સારો એવો સમય લાગેલ છે. આ હકીકત ધ્યાનમાં લેતા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનનો સુધારો સંતોષપ્રદ ગણાવી શકાય.

જિલ્લાવાર આ હકીકત તપાસતાં જણાશે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી આખતમાં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો મોખરે રહ્યો છે, જ્યાં આ વધારો ૧૪.૬૫ ટકા થયેલ છે, ત્યારબાદ સાબરકાંઠા જિલ્લો આવે છે, જ્યાં આ વધારો ૬.૭૪ ટકા થયેલ છે, ત્યારબાદ કંબાનુસાર રાજકોટ (૬.૪૭ ટકા), ખેડા (૫.૮૪ ટકા),

જૂનાગઢ અને ગાંધીનગર બંને (૫૫૯ ટકા) આવે છે, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ ૩૨૦૮ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ગજકોટ જિલ્લામાં ૨૮૪૯ ટકા, સાયરકાંઠા જિલ્લામાં ૨૯૦૬ ટકા, ખેડા જિલ્લામાં ૩૮૪૫ ટકા, જૂનાગઢ જિલ્લામાં ૨૩૪૧ ટકા અને ગાંધીનગર જિલ્લામાં ૩૯૯૩ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવતા પહેલા પાંચ જિલ્લાઓ નીચે મુજબ છે.

૧.	ગાંધીનગર	૩૯૯૩ ટકા
૨.	ખેડા	૩૮૪૫ ,,
૩.	મહેસાણા	૩૫૦૮ ,,
૪.	વલસાડ	૩૩૨૧ ,,
૫.	સુરેન્દ્રનગર	૩૨૦૮ ,,

આ પાંચ જિલ્લા ઉપરાંત ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૩૦ ટકાથી વધુ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા પાંચ જિલ્લાઓ નીચે મુજબ છે.

૬.	ભરૂચ	૩૧૦૮ ટકા
૭.	વડોદરા	૩૧૫૧ ,,
૮.	અમદાવાદ	૩૧૩૯ ,,
૯.	સુરત	૩૦૮૬ ,,
૧૦.	અમરેલી	૩૦૧૧ ,,

સાયરકાંઠા, રાજકોટ, ભાવનગર, જૂનાગઢ, જામનગર અને કચ્છ જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૦ થી ૩૦ ટકાની વચ્ચે છે. આ જિલ્લાઓને ક્રમાનુસાર નીચે બતાવ્યા છે.

૧૧.	સાયરકાંઠા	૨૯૦૬ ટકા
૧૨.	રાજકોટ	૨૮૪૯ ,,
૧૩.	ભાવનગર	૨૩૮૦ ,,
૧૪.	જૂનાગઢ	૨૩૪૧ ,,
૧૫.	કચ્છ	૨૨૮૬ ,,
૧૬.	જામનગર	૨૨૭૩ ,,

આ સિવાયના બાકીના ત્રણ જિલ્લાઓ પાંચમહાલ, ડાંગ અને બનાસકાંઠાના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૦ ટકાથી ઓછું છે. પાંચમહાલ જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૧૮.૭૭ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ડાંગ જિલ્લામાં ૧૪.૧૬ ટકા અને બનાસકાંઠા જિલ્લામાં ૧૨.૯૩ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે.

હવે આપણે શહેરી વિસ્તારોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ જોઈએ. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી અનુસાર ગુજરાત રાજ્યના શહેરી વિસ્તારોમાં ૪૮.૯૧ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા હતા. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી અનુસાર આ પ્રમાણ ૫૪.૯૦ ટકા થયેલ છે, એટલે કે ૧૯૬૧ થી ૧૯૭૧ના દાયકામાં આ વધારો ૫.૯૯ ટકા થયેલ છે. ગુજરાત રાજ્યના ૯ જિલ્લાઓમાં આ વધારો રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધારે છે. આ જિલ્લાઓ ક્રમાંકાનુસાર નીચે મુજબ છે :

૧. મહેસાણા ૨. વડોદરા ૩. રાજકોટ ૪. જામનગર ૫. ભાવનગર ૬. ખેડા ૭. જૂનાગઢ ૮. અમરેલી ૯. અમદાવાદ.

મહેસાણા જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી જે ૧૯૬૧માં ૪૩.૦૫ ટકા હતી તે ૧૯૭૧માં વધીને ૫૨.૧૬ ટકા થઈ છે, એટલે કે ૯.૧૧ ટકાનો વધારો થયો છે. વડોદરા જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૧૯૬૧માં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી ૫૩.૫૭ ટકા હતી, જે ૧૯૭૧માં ૬૧.૫૧ ટકા થઈ છે, જે ૮.૦૧ ટકા જેટલો વધારો બતાવે છે. રાજકોટ જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં આ ટકાવારી ૪૮.૭૨ ટકાથી વધી ૫૬.૪૭ ટકા થઈ છે, એટલે કે ૭.૭૫ ટકા વધારો થયો છે. જામનગર જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૪૨.૩૦ ટકાથી વધી ૪૯.૧૦ ટકા થઈ છે, જે ૬.૮૦ ટકા વધારો બતાવે છે. ભાવનગર જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૪૪.૯૭ ટકાથી વધી ૫૧.૭૧ ટકા થયેલ છે, એટલે કે ૬.૭૪ ટકાનો વધારો થયેલ છે. ખેડા જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૫૨.૧૯ ટકાથી વધી ૫૮.૮૯ ટકા થયેલ છે, એટલે કે ૬.૭૦ ટકા વધારો થયો છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૪૧.૪૩ ટકાથી વધી ૪૮.૦૭ ટકા થયેલ છે, એટલે કે ૬.૬૪ ટકા થયેલ છે. અમરેલી જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૪૧.૩૩ ટકાથી વધી ૪૭.૯૦ ટકા થયેલ છે, એટલે કે ૬.૫૭ ટકા વધારો થયેલ છે, જ્યારે અમદાવાદ જિલ્લામાં ૫૧.૩૫ ટકાથી વધી ૫૭.૪૨ ટકા થયેલ છે, એટલે કે ૬.૦૭ ટકા વધારો થયેલ છે.

શહેરી વિસ્તારના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી પ્રમાણે પ્રથમ પાંચ જિલ્લાઓમાં ક્રમાંકાનુસાર વડોદરા, ખેડા, વલસાડ, અમદાવાદ અને રાજકોટ આવે છે. વડોદરા

જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૬૧૦૫૮ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ખેડા જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારમાં ૫૮૦૭૯ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે વલસાડ જિલ્લામાં ૫૭૦૫૩ ટકા, અમદાવાદ જિલ્લામાં ૫૭૦૪૨ ટકા અને રાજકોટ જિલ્લામાં ૫૬૦૪૭ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. સુરત, ગાંધીનગર, પંચમહાલ, ભરૂચ, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, ભાવનગર અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારોમાં ૫૦ ટકા કરતાં વધુ લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ જિલ્લાઓ ક્રમાનુસાર નીચે બતાવ્યા છે.

૧.	સુરત	૫૬૦૧૬	ટકા
૨.	ગાંધીનગર	૫૫૦૫૨	,,
૩.	પંચમહાલ	૫૪૦૮૪	,,
૪.	ભરૂચ	૫૪૦૧૩	,,
૫.	સાબરકાંઠા	૫૨૦૭૯	,,
૬.	મહેસાણા	૫૨૦૧૬	,,
૭.	ભાવનગર	૫૧૦૭૧	,,
૮.	સુરેન્દ્રનગર	૫૦૦૮૮	,,

આ સિવાયના જિલ્લાઓના શહેરી વિસ્તારોના ૫૦ ટકા કરતાં ઓછા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ગમનગર જિલ્લો આ બાબતમાં ચૌદમા ક્રમે આવે છે, જ્યાં શહેરી વસતિના ૪૯.૧૦ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. કચ્છ જિલ્લો પંદરમા સ્થાને આવે છે, જ્યાં શહેરી વસતિના ૪૮.૯૪ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. સોળમા સ્થાને જૂનાગઢ જિલ્લો આવે છે, જ્યાં આ પ્રમાણ ૪૮.૦૭ ટકા આવે છે. સત્તરમા સ્થાને અમરેલી જિલ્લો છે, જ્યાં ૪૭.૯૦ ટકા લોકો અને છેલ્લે બનાસકાંઠા જિલ્લો આવે છે, જ્યાં ૪૨.૯૦ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ડાંગ જિલ્લાનાં શહેરી વસતિ નથી.

ઉપરની હકીકત જોતાં જણાશે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારોના તેમ જ સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં, જેઓ વર્ષોથી આ બાબતમાં પહોંચી રહ્યા છે, તેમાં થયેલી પ્રગતિ આશ્ચર્યજનક છે.

હવે આપણે જિલ્લાવાર અક્ષરજ્ઞાનના પ્રમાણમાં થયેલો વધારો તપાસીએ. ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી મુજબ ગાંધીનગર જિલ્લામાં ૩૪.૨૪ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા હતા, જે પ્રમાણ ૧૯૭૧માં ૪૧.૮૦ ટકા થયેલ છે, એટલે કે દસ

વર્ષમાં ૭૫૬ ટકાનો વધારો થયેલ છે. આ મોટા વધારાનું મુખ્ય કારણ ગાંધીનગર શહેરની અંદર સ્થળાંતર કરી આવેલા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા સરકારી નોકરિયાતોને આભારી છે. રાજકોટ જિલ્લામાં છેલ્લાં દસ વર્ષમાં અક્ષરજ્ઞાનમાં ૭૪૯ ટકાનો વધારો થયેલ છે, જ્યારે ત્રીજા ક્રમે સાબરકાંઠા જિલ્લો આવે છે, જ્યાં ૧૯૬૧માં ૨૪૦૩ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા હતા, તે વધીને ૩૧૧૪ ટકા થયેલ છે: એટલે કે ૭૧૧ ટકાનો વધારો થયેલ છે. અમદાવાદ જિલ્લો ચોથા સ્થાને આવે છે, જ્યાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૪૨૨૨ ટકાથી વધીને ૪૮૭૯ ટકા થયું છે, એટલે કે ૬૫૭ ટકાનો વધારો નોંધાયેલ છે. જ્યારે પાંચમે સ્થાને જૂનાગઢ જિલ્લો આવે છે, જ્યાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી ૨૪૪૨ ટકાથી વધીને ૩૦૬૪ ટકા થયેલ છે, એટલે કે ૬૨૨ ટકાનો વધારો થયેલ છે.

હવે આપણે રાજ્યના બધા જ જિલ્લાઓનો અક્ષરજ્ઞાન પ્રમાણે ક્રમાંક ગોઠવીએ. ગુજરાત રાજ્યના પ્રથમ પાંચ જિલ્લાઓ તેની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી પ્રમાણે નીચે અતાવ્યા છે.

૧. અમદાવાદ	૪૮.૭૯ ટકા
૨. ખેડા	૪૨.૫૩ „
૩. ગાંધીનગર	૪૧.૮૦ „
૪. વડોદરા	૪૦.૬૭ „
૫. સુરત	૩૯.૩૯ „

આ સિવાયના બાકીના જિલ્લાઓ અક્ષરજ્ઞાનના ક્રમ પ્રમાણે નીચે અતાવ્યા છે.

૬. રાજકોટ	૩૯.૨૩ ટકા
૭. મહેસાણા	૩૮.૮૬ „
૮. વલસાડ	૩૭.૫૭ „
૯. ભરૂચ	૩૫.૭૩ „
૧૦. અમરેલી	૩૩.૬૫ „
૧૧. ભાવનગર	૩૨.૭૩ „
૧૨. નામનગર	૩૨.૦૪ „
૧૩. સાબરકાંઠા	૩૧.૧૪ „
૧૪. જૂનાગઢ	૩૦.૬૪ „
૧૫. સુરેન્દ્રનગર	૨૯.૮૬ „

૧૬. કચ્છ	૨૯.૪૪ ટકા
૧૭. પંચમહાલ	૨૨.૮૨ ,,
૧૮. બનાસકાંઠા	૧૫.૭૬ ,,
૧૯. ડાંગ	૧૪.૧૬ ,,

આપણે જોયું કે ભારતમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૯.૪૬ ટકા છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૩૫.૭૬ ટકા છે અને કેરાલા, તામિલનાડુ અને મહારાષ્ટ્ર પછી ચોથે સ્થાને ગુજરાત આવે છે. આ રીતે જોઈએ તો ભારતના નકશામાં ગુજરાત, અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં આગળનું સ્થાન ધરાવે છે. આપણે એ પણ જોઈ ગયા કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વધારે છે. તેવી જ રીતે ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારની વસતિમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વધારે છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં તેમ જ ગ્રામ્ય વિસ્તારના અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં ધીમો પરંતુ એકધારે વધારો છે તે આશ્ચર્યજનક છે. કેરાલા, તામિલનાડુ, મહારાષ્ટ્ર, હિમાચલ પ્રદેશ અને મણિપુર રાજ્યોને બાદ કરતાં ભારતમાં બીજાં રાજ્યોના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી કરતાં ગુજરાતના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ 'જિંચું' છે. તેવી જ રીતે આસામ, હિમાચલ પ્રદેશ, કેરાલા, મહારાષ્ટ્ર, મેઘાલય, નાગાલેન્ડ, તામિલનાડુ, ત્રિપુરા અને પશ્ચિમ બંગાળને બાદ કરતાં બાકીનાં રાજ્યો કરતાં ગુજરાતના શહેરી વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વધુ છે.

હવે આપણે શહેરી વિસ્તારમાં વસતિના કદ મુજબ અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ જોઈએ તેમ જ તાલુકા કક્ષાએ આ પ્રમાણ તપાસીએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે શહેરી વિસ્તારમાં ૫૪.૬૦ ટકા વસતિ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, એટલે કે શહેરમાં વસતિ દર સો વ્યક્તિમાં લગભગ ૫૫ વ્યક્તિઓ લખી-વાંચી શકે છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ગુજરાત રાજ્યમાં ૨૧૬ શહેરો છે, જેમાં ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં ૭ શહેરો છે, જ્યારે ૫૦,૦૦૦ થી વધુ અને ૧ લાખથી ઓછી (વર્ગ II) વસતિ-કદવાળાં ૧૮ શહેરો છે. ૨૦,૦૦૦ થી વધુ અને ૫૦,૦૦૦ થી ઓછી (વર્ગ III) વસતિ-કદવાળાં ૪૨ શહેરો છે, જ્યારે ૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯ (વર્ગ IV) વસતિ-કદ ધરાવતાં શહેરોની સંખ્યા ૭૩ છે, જ્યારે ૫,૦૦૦ થી ૯,૯૯૯ (વર્ગ V)ની વસતિ-કદ ધરાવતાં શહેરોની સંખ્યા ૭૧ છે, જ્યારે ૫,૦૦૦થી ઓછી વસતિ ધરાવતાં (વર્ગ VI) શહેરોની સંખ્યા ૫ છે. વર્ગ I નાં શહેરોમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી ૫૯-૨૨ ટકા છે, જે સૌથી વધુ છે. વસતિનું કદ જેમ જેમ નાનું થતું જાય છે તેમ તેમ અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી

ઘટતી જાય છે. વર્ગ IIનાં શહેરોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૫૫.૨૫ ટકા છે, જ્યારે વર્ગ IIIમાં ૫૧.૬૭ ટકા છે. વર્ગ IVમાં આ પ્રમાણ ૫૯.૦૪ ટકા છે, જ્યારે વર્ગ Vમાં ૪૭.૧૦ ટકા છે અને વર્ગ VIમાં ૪૦.૮૩ ટકા છે. આ ઉપરાંત જોઈ શકાશે કે જેમ જેમ વસતિનું કદ નાનું થતું જાય છે તેમ તેમ અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી ઓછી થતી જાય છે. ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં શહેરો અને ખીખાં થોડાં શહેરોની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી જોઈએ. જામનગર જિલ્લામાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૩૨.૦૪ ટકા છે, જ્યારે જામનગર શહેરમાં આ પ્રમાણ ૫૪.૧૧ ટકા છે. રાજકોટ શહેરમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૬૦.૪૫ ટકા છે, જ્યારે ધોરાજી શહેરમાં ૫૦.૭૯ ટકા અને મોરબીમાં ૫૬.૫૬ ટકા છે. સુરેન્દ્રનગર શહેરમાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી ૫૬.૫૪ ટકા છે. ભાવનગર જિલ્લામાં ૩૨.૭૩ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ભાવનગર શહેરમાં ૫૬.૪૦ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના જૂનાગઢ શહેરમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૫૬.૯૯ ટકા છે, જ્યારે પોરબંદર શહેરમાં ૫૫.૫૪ ટકા છે. મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ શહેરમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૫૩.૧૩ ટકા છે. અમદાવાદ શહેરમાં ૫૮.૯૮ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે નડિયાદ શહેરમાં ૬૧.૬૨ ટકા અને ખંભાતમાં ૫૬.૨૨ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. વડોદરા શહેર અક્ષરજ્ઞાનની ખામતમાં ખીખાં બધાં શહેરો કરતાં મોખરે છે, જ્યાં ૬૩.૪૯ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ગોધરા શહેરમાં ૫૫.૨૦ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ભરૂચ શહેરમાં ૫૫.૬૬ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. સુરત શહેરમાં ૫૮.૧૧ ટકા લોકો શિક્ષિત છે, જ્યારે વલસાડ જિલ્લાના નવસારી શહેરમાં ૫૭.૯૬ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં ગુજરાતનાં ૭ શહેરોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓનું અક્ષરજ્ઞાન નીચે મુજબ છે.

	શહેર	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
૧.	અમદાવાદ	૬૬.૪૭ ટકા	૪૯.૯૮ ટકા
૨.	સુરત	૬૫.૯૮ „	૩૯.૨૫ „
૩.	વડોદરા	૭૦.૯૮ „	૫૪.૬૯ „
૪.	રાજકોટ	૬૭.૯૬ „	૫૨.૨૯ „
૫.	ભાવનગર	૬૫.૮૯ „	૪૫.૯૫ „
૬.	જામનગર	૬૩.૪૪ „	૪૩.૮૯ „
૭.	નડિયાદ	૬૦.૬૨ „	૫૨.૬૧ „

હવે આપણે તાલુકા દક્ષાએ અક્ષરજ્ઞાનના આંકડા જોઈએ. ગુજરાત રાજ્યના મોટા ભાગના તાલુકાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૧ ટકાથી ૫૦ ટકાની વચ્ચે છે; પરંતુ કેટલાક એવા તાલુકા છે કે જ્યાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઘણું જ નીચું છે, એટલે કે ૧૧ ટકાથી પણ ઓછું છે, જ્યારે કેટલાક તાલુકાઓ એવા છે કે જ્યાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૫૦ ટકાથી પણ વધુ છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાના દીયોદર, વાવ, થરાદ અને ધાનેરા તાલુકાઓ, પંચમહાલ જિલ્લાનો લીમખેડા તાલુકો, વડોદરા જિલ્લાનો છોટાઉદેપુર તાલુકો અને સુરત જિલ્લાના ઉચ્છલ તાલુકામાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૧૧ ટકાથી ઓછું છે. આ તાલુકાના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારીના આંકડા નીચે મુજબ છે.

૧. દીયોદર	૧૦.૯૮ ટકા
૨. વાવ	૯.૯૨ „
૩. થરાદ	૯.૮૬ „
૪. ધાનેરા	૧૦.૩૪ „
૫. લીમખેડા	૧૦.૬૯ „
૬. છોટાઉદેપુર	૧૦.૭૩ „
૭. ઉચ્છલ	૧૦.૫૪ „

૫૦ ટકાથી વધુ અક્ષરજ્ઞાનવાળાં છ તાલુકાઓ છે. આમાં રાજકોટ, તાલુકો, અમદાવાદ સિટી તાલુકો, વડોદરા તાલુકો, ચોર્યાસી તાલુકો, ગણદેવી અને નવસારી તાલુકાઓ છે. આ દરેક તાલુકાની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી નીચે મુજબ છે.

૧. રાજકોટ	૫૧.૮૫ ટકા
૨. અમદાવાદ સિટી	૫૭.૮૭ „
૩. વડોદરા	૫૭.૪૦ „
૪. ચોર્યાસી	૫૫.૧૫ „
૫. ગણદેવી	૫૩.૨૨ „
૬. નવસારી	૫૧.૬૮ „

ઉપરના આંકડા ઉપરથી ઓછામાં ઓછા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા થરાદ તાલુકાનો અને વધુમાં વધુ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા અમદાવાદ સિટી તાલુકા વચ્ચેનો તફાવત ૨૫૦૮ દેખાશે. થરાદ તાલુકામાં દર સો વ્યક્તિએ ૧૦ જ વ્યક્તિ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે અમદાવાદ સિટી તાલુકામાં દર સો વ્યક્તિએ ૫૮ વ્યક્તિઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે.

હવે આપણે ગુજરાત રાજ્યના ૧૮૪ તાલુકાઓને અક્ષરજ્ઞાનની દકાવારી મુજબ વહેંચણી કરીએ. નીચે આપેલ વહેંચણી ઉપરથી જોઈ શકાશે કે મોટા ભાગના તાલુકાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૧ દકાથી ૪૧ દકાની અંદર છે.

દકાવારી	તાલુકાનો નંબર દકાવારી પ્રમાણે
૧૧ દકાથી નીચે	૭
૧૧ દકાથી ૨૦.૯૯ દકા	૨૬
૨૧ દકાથી ૩૦.૯૯ દકા	૬૦
૩૧ દકાથી ૪૦.૯૯ દકા	૫૯
૪૧ દકાથી ૫૦.૯૯ દકા	૨૬
૫૧ દકા અને તેથી ઉપર	૬
કુલ ૧૮૪	

ગુજરાત રાજ્યમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૩૪.૭૯ દકા છે. આ દકાવારી જોઈતું અગર તેથી વધુ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા ગુજરાત રાજ્યના ૧૮૪ તાલુકામાંથી ૬૧ તાલુકાઓ છે.

આપણી માતૃભાષાઓ

આપણો દેશ વિશાળ છે અને તેનો વિસ્તાર લગભગ ૩૦ લાખ ચોરસ કિલોમીટર જેટલો છે, જે રશિયાને બાદ કરતાં યુરોપ ખંડ જેટલો ગણાય. તેવી જ રીતે આ દેશની વસતિ ૫૪૦.૭૦ કરોડ જેટલી છે, જે ચીનને બાદ કરતાં દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં વધુ છે. આ દેશમાં વિવિધ જાતિઓ અને જુદી જુદી ભાષાઓ બોલતી અને જુદી જુદી સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાઓ છે. ભારત અંગેના અભ્યાસીને આ દેશની પ્રજા કઈ ભાષાઓ બોલે છે તે અંગેનો અભ્યાસ હમેશાં જરૂરી રહ્યો છે. આપણા દેશમાં બોલાતી અનેક માતૃભાષાઓમાં નાની નાની જાતિનાં જૂથોના અપભ્રંશ બોલીઓથી માંડીને વિશ્વના બીજા દેશોની સમૃદ્ધ ભાષાઓ જેટલી પૂર્ણ વિકસિત ભાષાઓ છે કે જે વસતિના મોટા ભાગના લોકો બોલે છે. તેનો સમાવેશ થાય છે. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરીમાં માતૃભાષાઓની યાદી તૈયાર કરવામાં આવેલી અને તે મુજબ ભારતમાં ૧,૬૫૨ માતૃભાષાઓ છે. આ માતૃભાષાઓ પૈકી મોટા ભાગની માતૃભાષાઓ અપભ્રંશ સ્થાનિક બોલીઓ જ છે અને એમાંની મોટા ભાગની બોલીઓનું વ્યવસ્થિત વર્ગીકરણ કરવાનું કાર્ય હજુ ઘણું બાકી છે. સને ૧૯૭૧ની યાદી મુજબ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અગત્યની માતૃભાષાઓની સંખ્યા ૨૮૧ છે. આ હકીકત ઉપરથી સમજી શકાશે કે આ દેશમાં ભાષાઓની ઘણી સંખ્યા છે, એટલું જ નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જેને ધ્યાનમાં લેવી પડે તેવી ભાષાઓની સંખ્યા પણ મોટી છે. ભૂતકાળની વસતિગણતરી દરમિયાન આ દેશમાં નોંધાયેલી મોટી સંખ્યાની માતૃભાષાઓની પૂર્ણ માહિતી મેળવવાનું અને તેનું વર્ગીકરણ કરવાનું કામ આપણા ભાષા-નિષ્ણાતો માટે હજુ કોયડા સમાન છે. આનો ઉકેલ એ છે કે વ્યવસ્થિત ભાષાકીય મોજણી કરવામાં આવે. વિશ્વના બીજા થોડા દેશોની જેમ ભારતમાં પણ આવી વ્યવસ્થિત મોજણીનું કામ થઈ રહ્યું છે. ઘણા સમય પહેલાં વસતિગણતરીના કાર્ય સાથે આ કામ આરંભાયેલું છે. આ દિશામાં સૌથી મોટું કાર્ય સને ૧૮૯૪ થી ૧૯૨૭ દરમિયાન સર જ્યોર્જ ગીઅર્સને ભારતની ભાષાકીય મોજણી દ્વારા કરેલ છે. સર ગીઅર્સને આયોજિત કરેલ યોજના મુજબનું આ

કાર્ય પૂરેપૂરું થયેલ નહીં અને ભારતના સમગ્ર વિસ્તારને આવરી લેવામાં આવેલ નહીં. તેમ છતાં ભારતની ભાષાઓ અંગેના આ પ્રથમ વ્યવસ્થિત મોટા અભ્યાસ ગણાય. આ કાર્ય એ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો અનુસાર ભાગતની ભાષાઓનું વર્ગીકરણ કરતું પ્રથમ કાર્ય છે. જો કે હાલમાં આ પદ્ધતિ હાલના ધોરણે પુરાતન ગણાય તેમ છતાં આ મહાન કાર્યની કિંમત તેથી ઓછી થતી નથી.

આપણા દેશનું ભાષાકીય માળખું એટલું વિવિધ અને અટપટું છે કે કોઈ એક વ્યક્તિ અગર સંશોધન કરનારાઓનું નાનું જૂથ આ ક્ષેત્રની પૂર્ણપણે તપાસ કરી શકે નહીં. પરંપરાગત પ્રમાણે આ વિષય અંગેની માહિતી એકત્ર કરવાનું કામ વસતિગણતરી અંગેના કાર્ય સાથે કરવામાં આવે છે. વિશ્વના અમુક દેશોમાં પણ આ પ્રથા છે. માતૃભાષાઓ અંગેની હકીકત વસતિનાં વિવિધ પાસાંઓનો અભ્યાસ અને પૃથક્કરણ માટે અને ખાસ કરીને નૃવંશશાસ્ત્રના સંશોધન માટે જરૂરી છે. વસતિગણતરીના હેતુ માટે માતૃભાષા એટલે તે વ્યક્તિના બાળપણમાં તેની માતા તેની સાથે જે ભાષામાં વાત કરતી હોય તે ભાષા ગણવામાં આવે છે. માતૃભાષા અંગેના પ્રથમ અભ્યાસ સને ૧૮૮૧ની વસતિગણતરી સમયે વસતિગણતરી અંગેના પત્રકમાં માતૃભાષા અંગેના પ્રશ્નનો સમાવેશ કરી, કરવામાં આવેલો. ત્યારબાદ દરેક વસતિગણતરી સમયે માતૃભાષા અંગેના આ મહત્વની હકીકત એકત્ર કરવામાં આવી છે. આ કારણે ભાષાશાસ્ત્ર અંગેના આપણા પ્રથમ નિષ્ણાત જ્યોર્જ ગીઅર્સનના કાર્યને આગળ ધપાવવા અને અદ્યતન કરવામાં ધણી મદદ થયેલ છે. અગાઉના અભ્યાસીઓએ મેળવેલી અગત્યની માહિતીથી સંતોષ પામી બેસી નહીં રહેતાં તેઓએ મેળવેલી હકીકતને સંશોધન દ્વારા સુધારી અને વધારાની માહિતી એકત્ર કરી, તે કેટલી ઉપયોગી છે તેના ખ્યાલ, જો આપણે ગીઅર્સન દ્વારા એકત્ર કરાયેલ ભાષાકીય માહિતીને આજની હકીકત સાથે સરખાવીએ, તો ખ્યાલ આવશે. ગીઅર્સને તે વખતની વસતિગણતરી સમયે ૫૭૨ માતૃભાષા નોંધેલી છે. આ પૈકી ૪૦૦ માતૃભાષાઓ અગાઉની ભાષાકીય મોજબીલાં નોંધાયેલ નહોતી અને ૫૦ ભાષાઓ નોંધાયેલ હતી. પરંતુ તેનું કામચલાઉ પુનઃ વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલું. આ પૂર્વભૂમિકા સાથે હેતુકી વસતિગણતરી અનુસાર નોંધાયેલ, દેશમાં બોલાતી વિવિધ ભાષાઓ તપાસીએ. આપણે જોઈ ગયા કે ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે ૧,૬૫૨ માતૃભાષાઓ નોંધાયેલ છે. આપણે એ પણ જોઈ ગયા કે આમાંની અમુક માતૃભાષાઓ ગીઅર્સને કરેલા વર્ગીકરણમાં ઉલ્લેખાયેલ છે, જ્યારે અમુક માતૃભાષાઓ ગીઅર્સને કરેલા વર્ગીકરણ કરતાં જુદી પડે છે. આપણે આગળ જોઈ

ગયા કે ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી મુજબ ૫૨૭ માતૃભાષાઓ વર્ગીકરણ ન થઈ શકે તેવી છે, જ્યારે ૧૦૩ માતૃભાષાઓ પરદેશી ભાષાઓ છે. ૧૯૭૧ની વસતિ-ગણતરી મુજબ એકત્ર કરવામાં આવેલી માતૃભાષાઓની યાદી ઉચ્ચપ્થ નથી. પરંતુ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ૨૮૧ અગત્યની માતૃભાષાઓ છે અને ૫,૦૦૦ કે તેથી વધુ લોકો આ પ્રત્યેક ભાષા બોલે છે, આપણા બંધારણમાં ૧૫ અગત્યની ભાષાઓને માન્ય રાખવામાં આવેલી છે તે નીચે મુજબ છે.

(૧) આસામી (૨) બંગાળી (૩) ગુજરાતી (૪) હિન્દી (૫) કન્નડ (૬) કાશ્મીરી (૭) મલયાલમ (૮) મરાઠી (૯) ઓરિયા (૧૦) પંજાબી (૧૧) સંસ્કૃત (૧૨) સિંધી (૧૩) તામિલ (૧૪) તેલુગુ અને (૧૫) ઉર્દૂ. સને ૧૯૭૧ના કામચલાઉ આંકડા મુજબ આ ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા મુજબ આ ભાષાઓનો ક્રમ નીચે મુજબ છે.

હિન્દી	૧	મલયાલમ	૮
તેલુગુ	૨	કન્નડ	૯
બંગાળી	૩	ઓરિયા	૧૦
મરાઠી	૪	પંજાબી	૧૨
તામિલ	૫	આસામી	૧૩
ઉર્દૂ	૬	કાશ્મીરી	૧૯
ગુજરાતી	૭	સિંધી	૩૦

૫,૦૦૦થી વધુ લોકો જે ભાષા બોલે છે, તેવી ૨૮૧ ભાષામાં સંસ્કૃતનો સમાવેશ થતો નથી. સને ૧૯૬૧માં સંસ્કૃત માતૃભાષા તરીકે બોલનારની સંખ્યા ૨,૫૪૨ હતી. ભારતના કોઈ પણ ભાગમાં કૌટુંબિક ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ઉપયોગમાં લેવાતી હોય તેવું જવલે જ કોઈ કુટુંબ હશે; એટલે કે સંસ્કૃતને જો કે રાષ્ટ્રની ૧૫ અગત્યની માન્ય થયેલી ભાષામાં સ્થાન આપવામાં આવેલ છે છતાં તે મહત્વની બોલાતી ભાષા નથી. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ અગત્યની અને માન્ય થયેલી ભાષાઓ ઉપરાંત એવા કેટલીક ભાષાઓ છે કે જે બોલનારની સંખ્યા આ ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા કરતાં વધારે છે. રાષ્ટ્રની પંદર અગત્યની માન્ય ભાષાઓ પૈકી ઉપર બતાવ્યા મુજબની ભાષાઓ પૈકી દસ ભાષાઓ એકથી દસના સળંગ ક્રમમાં આવે છે. પંજાબી બારમા અને આસામી તેરમા સ્થાને આવે છે. અગિયારમા સ્થાને આવતી ભાષા રાષ્ટ્રીય બંધારણના અનુસૂચી ૮માં બતાવવામાં આવેલી આ પંદર ભાષાઓ પૈકીની નથી. તેમ છતાં તેનું સ્થાન

અગિયારમું છે. આ ભાષા બોજપુરી છે, તેવી જ રીતે કાશ્મીરી ભાષા ઓગણીસમા સ્થાને આવે છે અને તેની ઉપરનું સ્થાન ધરાવતી પાંચ ભાષાઓ બંધારણની માન્ય ભાષાઓ નથી. આ ભાષાઓ છત્તીસગઢી, માગહી અથવા માગધી, મિથિલી, મારવાડી અને સાંતલી છે. તેવી જ રીતે સિંધી ભાષાનો ક્રમ બોલનારની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ૩૦મો છે; એટલે કે તેની ઉપર કાશ્મીરી પછી દસ ભાષાઓ આવે છે. આ ભાષાઓ રાજસ્થાની, ગોંડી, કોંકણી, ડોગરી, ગોરખલી અથવા નેપાલી, ગઢવાલી, પહાડી, ભીલી અથવા ભીલોડી, કુરુખ અથવા ઓરાન અને કુમોની છે. રાષ્ટ્રના બંધારણની અનુસૂચી ૮માં જે પંદર અગત્યની માન્ય ભાષાઓ છે, તેના બોલનારાઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

૧. હિન્દી	૧૫,૩૭,૨૯,૦૬૨
૨. તેલુગુ	૪,૪૭,૦૭,૬૯૭
૩. બંગાળી	૪,૪૫,૨૧,૫૩૩
૪. મરાઠી	૪,૧૭,૨૩,૮૯૩
૫. તામિલ	૩,૭૫,૯૨,૭૯૪
૬. ઉર્દૂ	૨,૮૬,૦૦,૪૨૮
૭. ગુજરાતી	૨,૫૬,૫૬,૨૭૪
૮. મલયાલમ	૨,૧૯,૧૭,૪૩૦
૯. કન્નડ	૨,૧૫,૭૫,૦૧૯
૧૦. ઓરિયા	૧,૯૭,૨૬,૭૪૫
૧૧. પંજાબી	૧,૩૯,૦૦,૨૦૨
૧૨. આસામીઝ	૮૯,૫૮,૯૭૭
૧૩. કાશ્મીરી	૨૪,૨૧,૭૬૦
૧૪. સિંધી	૧૨,૦૪,૬૭૮
૧૫. સંસ્કૃત	૨,૨૧૨

ગુજરાતમાં આ ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા અને ટકાવારી નીચે મુજબ છે.

માતૃસાધાનુ નામ	બોલનારની સંખ્યા	કુલ વસતિની ટકાવારી
૧. આસામીઝ	૧૫૫	N
૨. બંગાળી	૫,૭૦૨	૦.૦૨
૩ ગુજરાતી	૨,૩૮,૫૬,૯૫૫	૮૯.૩૬
૪. હિન્દી	૩,૩૭,૫૦૧	૧.૨૬

માતૃભાષાનું નામ	બોલનારની સંખ્યા	કુલ વસતિની ટકાવારી
૫. કન્નડ	૬,૯૭૪	૦૦૦૩
૬. કાશ્મીરી	૮૭૨	N
૭. મલયાલમ	૧૮,૬૫૦	૦૦૦૭
૮. મરાઠી	૨,૫૮,૦૬૯	૦૦૯૭
૯. આરિયા	૧,૨૪૮	N
૧૦. પંજાબી	૨૫,૩૩૫	૦૦૦૯
૧૧. સંસ્કૃત	૩૮	N
૧૨. સિંધી	૨,૦૧,૮૯૪	૦૦૭૬
૧૩. તામિલ	૧૫,૯૯૫	૦૦૦૬
૧૪. તેલુગુ	૧૬,૬૦૪	૦૦૦૬
૧૫. ઉર્દૂ	૫,૭૯,૨૨૪	૨.૧૭

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ યુગરાતમાં ૧૭૨ માતૃભાષાઓ નોંધવામાં આવેલી છે. આ ભાષાઓ પૈકી બોલનારની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અગત્યની દસ ભાષાઓ અને તેની ટકાવારી નીચે મુજબ છે.

માતૃભાષાનું નામ	બોલનારની સંખ્યા	કુલ વસતિની ટકાવારી
૧. યુગરાતી	૨,૩૮,૫૬,૯૫૫	૮૯-૩૬
૨. ઉર્દૂ	૫,૭૯,૨૨૪	૨.૧૭
૩. કન્ઝી	૪,૦૫,૫૬૯	૧.૫૨
૪. હિન્દી	૩,૩૭,૫૦૧	૧.૨૬
૫. મરાઠી	૨,૫૮,૦૬૯	૦.૯૭
૬. સિંધી	૨,૦૧,૮૯૪	૦.૭૬
૭. કોંકણી/કોંકણી	૧,૪૨,૯૪૨	૦.૫૪
૮. ચોધરી	૧,૩૮,૯૭૮	૦.૫૨
૯. ગામટી/ગામીત	૧,૩૬,૨૦૯	૦.૫૧
૧૦. ભીલી/ભીલોડી	૧,૧૩,૯૬૭	૦.૪૩

આ દસ સિવાયની બાકીની અન્ય ૧૬૨ ભાષાઓ બોલનારની ટકાવારી કુલ વસતિના ૧-૯૬ ટકા જેટલી જ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ ૧૬૨ ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા ઘણી જ મર્યાદિત છે. અમુક માતૃભાષા તો એવી છે કે જે માતૃભાષા બોલનારની સંખ્યા એકાદ બે વ્યક્તિઓની જ છે.

ગુજરાતી, ગુજરાતની વસતિના ૮૯.૩૬ ટકા લોકો બોલે છે, તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રની પંદર માન્ય ભાષાઓ પૈકીની ચાર ભાષાઓ ગુજરાતની પ્રથમ દસ ભાષાઓમાં આવે છે. આ ભાષાઓ ઉર્દૂ, હિન્દી, મરાઠી અને સિંધી છે. કચ્છ જિલ્લામાં બોલાતી કચ્છી સિવાયની બીજી ચાર ભાષાઓ આદિવાસી ભાષાઓ છે. હવે આપણે ભાષાવાર ચર્ચા કરીએ.

ગુજરાતી :

ગુજરાતની મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી પ્રથમ નોંધે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ બોલનારની સંખ્યામાં તેનું સ્થાન સાતમું છે અને ગુજરાત રાજ્યમાં ગુજરાતની વસતિના ૮૯.૩૬ ટકા લોકો આ ભાષા બોલે છે. કચ્છ, અમદાવાદ, સુરત, વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લાઓ સિવાયના જિલ્લાઓમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યાનું પ્રમાણ લગભગ એક સરખું છે, જ્યારે આ પાંચ જિલ્લાઓમાં ગુજરાતી સિવાયની બીજી ભાષાઓ પણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. કચ્છી ભાષા બોલનારની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે અને આ ભાષા બોલનારની સૌથી વધુ સંખ્યા કચ્છ જિલ્લામાં છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ૮૯.૩૬ ટકા લોકો ગુજરાતી બોલે છે, જ્યારે કચ્છ જિલ્લામાં ફક્ત ૫૫.૭૯ ટકા લોકો ગુજરાતી બોલે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારની ટકાવારી લગભગ ૮૦ ટકા છે, જે રાજ્યનું સરેરાશ કરતાં ઓછી છે. અમદાવાદ ગુજરાતનું સૌથી મોટું અને ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત શહેર હોઈ ગુજરાત બહારના લોકો ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં વસે છે. વેપાર, ધંધા, ઉદ્યોગ ઉપરાંત, કુદરતી વાયુ અને ખનિજતેલના વ્યવસાયમાં ખિન્નગુજરાતીઓ મોટા પ્રમાણમાં સ્થળાંતર કરીને બહારથી આવેલા છે. સુરત, વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લાઓમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારની ટકાવારી ઓછી હોવાનું કારણ કચ્છ અને અમદાવાદ જિલ્લાના કારણે કરતાં જુદું છે. અહીં મોટા પ્રમાણમાં આદિવાસી વસતિ છે અને તેની ભાષા અને બોલીઓ આદિવાસી છે, જેથી ગુજરાતી બોલનારની ટકાવારી ઘટે છે. સુરત જિલ્લામાં ૬૪.૮૫ ટકા લોકો ગુજરાતી બોલે છે, જ્યારે વલસાડ જિલ્લામાં ૭૭.૯૮ ટકા અને ડાંગ જિલ્લામાં ફક્ત ૫.૩૪ ટકા લોકો ગુજરાતી બોલે છે. સુરત જિલ્લો મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને આ જિલ્લાની સરહદ ઉપરનાં ઘણાં ગામડાંઓ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સાથે નજીકના સંબંધ ધરાવે છે, તેથી મરાઠી પણ આ જિલ્લાની અગત્યની ભાષા છે. આ જિલ્લામાં આદિવાસી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા પણ ઠીક ઠીક છે. મરાઠી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા ૪.૨૪ ટકા છે, જ્યારે પ્રથમ દસમાં નહીં આવતી એવી અન્ય માતૃભાષાઓની ટકાવારી ૬.૨૮ ટકા છે.

વલસાડ જિલ્લામાં કોંકણી અને કોંકણી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા અને બીજી માતૃભાષાઓ બોલનારાઓની સંખ્યા હીક હીક હોઈ ગુજરાતી ભાષા બોલનારાની ટકાવારી ૭૭-૯૮ ટકા છે. ડાંગ જિલ્લામાં ગુજરાતી બોલનારાની સંખ્યા ૫-૩૪ ટકા છે, જ્યારે મોટા ભાગની વસતિ ડાંગી ભાષા બોલે છે.

ઉર્દૂ :

ઉર્દૂ ભાષા, બોલનારની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં બીજા નંબરે આવે છે. રાજ્યની કુલ વસતિના ૨-૧૭ ટકા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે. જૂનાગઢ, અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં ઉર્દૂ ભાષા બોલનારાની સંખ્યા સારી એવી છે. જૂનાગઢ જિલ્લાની વસતિના ૨-૪૦ ટકા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે, જ્યારે ખેડા જિલ્લામાં આ પ્રમાણુ ૨-૬૮ ટકા, વડોદરા જિલ્લામાં ૨-૪૭ ટકા અને ભરૂચ જિલ્લામાં ૨-૨૯ ટકા છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ઉર્દૂ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણુ ઘણું વધારે છે. આ જિલ્લાની વસતિના ૭-૨૧ ટકા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે. આનું મુખ્ય કારણુ આ જિલ્લામાં ખાસ કરીને અમદાવાદ શહેર અને અમુક તાલુકાઓમાં મુસ્લિમ વસતિના મોટા પ્રમાણુને આભારી છે. ઉર્દૂ ભાષા બોલનારાઓનું સ્થળાંતર પણ એક અગત્યનું કારણુ છે. સુરત જિલ્લાની વસતિના ૩-૯૨ ટકા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે. રાજ્યના અન્ય જિલ્લાઓમાં ઉર્દૂ ભાષા બોલનારાઓનું પ્રમાણુ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે.

કચ્છી :

બોલનારની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ કચ્છી ભાષા રાજ્યની ભાષાઓમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે. રાજ્યની કુલ વસતિના ૧-૫૨ ટકા લોકો આ ભાષા બોલે છે. મોટે ભાગે જામનગર અને કચ્છ જિલ્લા સિવાય અન્ય જિલ્લાઓમાં કચ્છી ભાષા બોલનારનું પ્રમાણુ ઘણું થોડું છે. કચ્છ જિલ્લો કે જેના ઉપરથી આ ભાષાનું નામ પડેલું છે, તે જિલ્લામાં કચ્છી ભાષા બોલનારની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ જિલ્લાની કુલ વસતિના ૩૯-૮૩ ટકા લોકો કચ્છી ભાષા બોલે છે. બીજા નંબરે કચ્છ જિલ્લાનો પાડોશી અને કચ્છના અખાતની બીજી બાજુએ આવેલો જામનગર જિલ્લો આવે છે. આ જિલ્લામાં ૪-૩૪ ટકા લોકો કચ્છી ભાષા બોલે છે. બીજા બધા જિલ્લાઓમાં કચ્છી ભાષા બોલનારનું પ્રમાણુ ૧ ટકાથી ઓછું છે.

હિન્દી :

રાજ્યની કુલ વસતિના ૧-૨૬ ટકા લોકો હિન્દી ભાષા બોલે છે. કચ્છીની

જેમ આ ભાષા બોલનારાઓ એક જ જગ્યાએ કેન્દ્રિત થયેલા નથી. હિન્દી ભાષા બોલનારાઓનું સૌથી વધુ પ્રમાણ અમદાવાદ જિલ્લામાં છે, જ્યાં કુલ વસતિના ૫૦૪૮ ટકા લોકો હિન્દી ભાષા બોલે છે. વડોદરા જિલ્લામાં હિન્દી ભાષા બોલનારની ટકાવારી ૧૦૮૬ ટકા છે, જ્યારે સુરતમાં ૧૦૪૭ ટકા અને કચ્છમાં ૧૦૪૧ ટકા છે. આ સિવાયના ખીજા બધા જિલ્લાઓમાં હિન્દી બોલનારાઓનું પ્રમાણ ૧ ટકાથી ઓછું છે.

મરાઠી :

બોલનારાઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મરાઠી ભાષાનું રચાન રાજ્યમાં ઓછું છે. કુલ વસતિના ૦.૯૭ ટકા આ ભાષા બોલે છે. સુરત જિલ્લામાં મરાઠી બોલનારાઓનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે. આ જિલ્લાની વસતિના ૪૦૨૪ ટકા લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે. મહારાષ્ટ્રની નજીક આવેલા આ જિલ્લામાં મરાઠી વિસ્તારમાંથી સ્થાનાંતર કરી આવેલા ધણા લોકો સરદહત વિસ્તારમાં વસે છે. ત્યારબાદ ખીજા નંબરે વડોદરા જિલ્લો આવે છે, જેમાં કુલ વસતિના ૩૦૪૮ ટકા લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે. આ જિલ્લાનો મોટો ભાગ ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્ય, કે જેનો રાજ્ય કારભાર ગાયકવાડ કુટુંબ કરતું હતું, તેનો અનેલો છે. ગાયકવાડ કુટુંબની માતૃભાષા મરાઠી હતી, તેથી મહારાષ્ટ્રમાંથી ધણાં કુટુંબો સ્થળાંતર કરી આ જિલ્લામાં વસેલા અને પોતાનું વતન બનાવેલું. અમદાવાદ જિલ્લામાં મરાઠી ભાષા બોલનારની વસતિ ઠીક ઠીક છે. આ જિલ્લાની વસતિના ૧.૯૦ ટકા લોકો મરાઠી બોલે છે. વલસાડ જિલ્લામાં પણ કુલ વસતિના ૧.૫૬ ટકા લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે. ડાંગ જિલ્લામાં મરાઠી ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક છે, જે જિલ્લાની વસતિના ૩.૦૪ ટકા છે. આ સિવાયના ખીજા જિલ્લાઓમાં મરાઠી ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ ૧ ટકાથી ઓછું છે.

સિંધી :

ગુજરાતની કુલ વસતિના ૦.૭૬ ટકા લોકો સિંધી ભાષા બોલે છે. અમદાવાદ જિલ્લાની વસતિના ૨.૩૮ ટકા લોકો સિંધી ભાષા બોલે છે. વડોદરા જિલ્લાની વસતિના ૧.૦૭ ટકા, જૂનાગઢ જિલ્લાના ૧.૬૧ ટકા અને કચ્છ જિલ્લાના ૧.૮૦ ટકા લોકોની માતૃભાષા સિંધી છે. આડીના બધા જિલ્લાઓમાં ૧ ટકાથી ઓછી છે.

કોંકણી અથવા કોંકણી :

આ આદિવાસી ભાષા છે. ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, સિંધી અને ઉર્દૂ, રાષ્ટ્રની આ પાંચ અગત્યની ભાષાઓ અને કચ્છી પછી સંખ્યાતી દૃષ્ટિએ આ અગત્યની ભાષા છે. રાજ્યની કુલ વસતિના ૦.૫૩ ટકા લોકો કોંકણી અથવા કોંકણી ભાષા બોલે છે. રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, બનાસકાંઠા, મહેસાણા, પંચમહાલ અને ભરૂચ જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ નહીંવત્ છે, જ્યારે અમરેલી અને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારા નથી. વલસાડ અને સુરત જિલ્લામાં જ મુખ્યત્વે આ ભાષા બોલનારા છે. વલસાડ જિલ્લાની વસતિના ૮.૭૭ ટકા લોકોની માતૃભાષા કોંકણી અથવા કોંકણી છે, જ્યારે સુરત જિલ્લામાં ૦.૮૫ ટકા લોકો આ ભાષા બોલે છે. ડાંગ જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ ૦.૩૯ ટકા છે.

ગામઠી અથવા ગામીત :

આ ભાષા મુખ્યત્વે દક્ષિણના જિલ્લાઓમાં બોલાય છે. ગમનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, કચ્છ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, ગાંધીનગર, અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં આ ભાષા બોલનારની સંખ્યા નથી. જૂનાગઢ જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ નહીંવત્ છે. સુરત જિલ્લાની વસતિના ૭.૨૫ ટકા લોકો આ ભાષા બોલે છે, જ્યારે ડાંગ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૩.૧૦ ટકા છે. આ પ્રમાણ વલસાડ જિલ્લામાં ૦.૧૫ ટકા, ભરૂચ જિલ્લામાં ૦.૧૪ ટકા છે. રાજ્ય કક્ષાએ કુલ વસતિના ૦.૫૧ ટકા લોકો આ ભાષા બોલે છે.

ચોધરી :

ચોધરી માતૃભાષા તરીકે ગુજરાતમાં બોલનારની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આઠમે સ્થાને આવે છે. રાજ્યની વસતિના ૦.૫૨ ટકા લોકો આ ભાષા બોલે છે. ગામીત અગર ગામઠી ભાષાની જેમ આ પણ મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતમાં બોલાય છે. સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં આ ભાષા બોલનાર વ્યક્તિઓ નથી. ભરૂચ, સુરત, વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લાઓમાં આ ભાષા માતૃ-ભાષા તરીકે બોલતા લોકો છે. સુરત જિલ્લો આમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે અને તેની કુલ વસતિના ૭.૬૦ ટકા લોકો આ ભાષા બોલે છે. ભરૂચ જિલ્લો આ બાબતમાં બીજો સ્થાને આવે છે અને જિલ્લાની વસતિના ૦.૨૫ ટકા લોકો

આ ભાષા બોલે છે. ડાંગ જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ ૦.૧૨ ટકા છે, જ્યારે વલસાડ જિલ્લામાં ૦.૦૨ ટકા છે.

ભીલી અથવા ભીલોડી :

હવે આપણે ભીલી અથવા ભીલોડી ભાષા જોઈએ. ચોધરી, ગામરી અથવા ગામીત, કોંકણા અથવા કોંકણી ભાષાની જેમ આ પણ આદિવાસી ભાષા છે અને મોટે ભાગે દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ બોલાય છે. જામનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, જૂનાગઢ, કચ્છ, બનાસકાંઠા, સાયરકાંઠા, મહેસાણા અને ગાંધીનગર જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારા નથી. અમદાવાદ, ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનાર લોકો નહીંવત્ છે. ભરૂચ જિલ્લામાં જિલ્લાની કુલ વસતિના ૫.૦૨ ટકા લોકો આ ભાષા માતૃભાષા તરીકે બોલે છે, જ્યારે સુરત જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ ૩.૨૩ ટકા છે. વલસાડ અને વડોદરા જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારની ટકાવારી ૦.૦૧ ટકા છે, જ્યારે ડાંગ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૦.૦૩ ટકા છે.

આપણે જોયું કે રાજ્યની કુલ વસતિના ૯૮.૦૩ ટકા લોકો વરો એછે અંશે આ દસ ભાષાઓ માતૃભાષા તરીકે બોલે છે. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે ૧૭૨ માતૃભાષાઓ નોંધવામાં આવી છે, એટલે ૧૬૨ માતૃભાષાઓનો આપણે ઉપરની ચર્ચામાં સમાવેશ કરેલ નથી. આ ભાષાઓ બોલનારાની સંખ્યા ઘણી જૂજ છે અને આ બધી ભાષાઓ બોલનારનું કુલ પ્રમાણ રાજ્યની વસતિના ૧.૯૭ ટકા છે; એટલે કે દર સો વ્યક્તિએ બે જ વ્યક્તિઓ આ ભાષાઓ બોલનારી છે. આમાંની અમુક ભાષાઓ તે એવી છે કે જે એક કે બે વ્યક્તિઓ જ બોલે છે. આ પૈકી ૪૫ ભાષાઓ એવી છે કે જે બોલનારની સંખ્યા દસથી ઓછી છે. આ ભાષાઓમાં આફ્રિકન (૪), અદિજરિયન (૩), અંગામી (૧), અર્ધમાગધી (૮), ભાવલપુરી (૩), ખારક (૨), ભદ્રાવહી (૩), ખાડો/ખોરો (૧), ખુદેલખંડી (૪), કેટેલન (૨), કોંગોલીઝ (૨), સાયપ્રસ (૧), ઇન્ડિયન (૧), ફીનીસ (૨), ગારો (૧), હમાર (૧), જાપાનીઝ (૧), જાડી અથવા જાડુ (૨), ખાસી (૩), ખકોંડા (૪), કુટુખ અથવા ઓરા (૯), લડાખી (૨), માદરી (૭), મલાયી (૨), માલગરી (૨), મંડેલી (૨), મેવાડી (૨), મુંડા (૮), નામાડી (૨), પનાર, સીન્ટોંગ (૪), રાજગુંડી (૭), રાજવારી (૪), રણગારી (૫), રશિયન (૨), સાંથલી (૧), શેખાવતી (૫), સામાલી (૨), સ્વાહિલી (૯), સ્વીડીશ (૨), તડવી (૭) ટર્કીશ/તુર્કસ્તાની (૭), ચોટુઆ (૪), યુગોસ્લાવિયન (૨) છે. એ બાકત જોઈ શકાશે કે અન્ય માતૃભાષાઓમાં જે વસતિનું પ્રમાણ

વધુ હશે તો તે વિસ્તારમાં આવી માતૃભાષાઓની સંખ્યા મોટી હશે. દા. ત., અમરેલી જિલ્લામાં મોટા ભાગની વસતિ ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, સિંધી અને ઉર્દૂ ભાષાઓ બોલે છે, જ્યારે ૦૦૦૮ ટકા લોકો જ અન્ય માતૃભાષાઓ બોલે છે. આનો અર્થ એ થયો કે અન્ય માતૃભાષાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. અમરેલી જિલ્લામાં વસતિગણતરી વખતે ૨૭ માતૃભાષાઓ નોંધાયેલ છે. બીજા બાજુએ ડાંગ જિલ્લામાં ૧૮.૭૩ ટકા લોકો દસ મુખ્ય ભાષા બોલે છે, જ્યારે ૮૧.૨૭ ટકા લોકો અન્ય માતૃભાષાઓ બોલે છે. આ જિલ્લામાં ૪૨ માતૃભાષાઓ નોંધાયેલ છે.

હવે આપણે ૧ લાખથી વધુ વસતિવાળાં શહેરોનું ભાષાકીય માળખું જોઈએ. શહેરોમાં બોલાતી માતૃભાષાઓમાં આદિવાસી બોલીઓ કોંકણા અને કોંકણી સિવાયના બીજા આદિવાસી માતૃભાષાઓ લગભગ બોલાતી નથી. શહેરોમાં પણ મોટા ભાગની વસતિ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. ત્યારબાદ અમદાવાદ, નડિયાદ અને સુરત શહેરોમાં બીજા નખરે ઉર્દૂ, વડોદરા શહેરમાં મરાઠી, રાજકોટ અને ભાવનગર શહેરોમાં સિંધી અને જામનગરમાં કચ્છી બોલાય છે. બોલનારની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ત્રાજા કરતાં અમદાવાદ, ભાવનગર અને રાજકોટ શહેરનાં હિન્દી, સુરતનાં મરાઠી, વડોદરામાં ઉર્દૂ અને જામનગર અને નડિયાદમાં સિંધી બોલાય છે. ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં શહેરોમાં પ્રથમ સ્થાને આવતી માતૃભાષાઓની ટકાવારી નાંચેકુમુગ્રજ છે.

૧. અમદાવાદ શહેર	ગુજરાતી	૭૦.૭૫ ટકા
	ઉર્દૂ	૧૧.૬૫ „
	હિન્દી	૮.૬૪ „
૨. સુરત શહેર	ગુજરાતી	૭૬.૪૭ „
	ઉર્દૂ	૧૧.૪૮ „
	મરાઠી	૬.૫૭ „
	હિન્દી	૬.૪૮ „
૩. વડોદરા શહેર	ગુજરાતી	૬૭.૯૧ „
	મરાઠી	૧૩.૩૮ „
	ઉર્દૂ	૬.૨૫ „
૪. રાજકોટ શહેર	ગુજરાતી	૬૪.૬૬ „
	સિંધી	૨.૦૫ „
	હિન્દી	૧.૧૦ „

૫. જામનગર શહેર	ગુજરાતી	૮૭.૪૫ ટકા
	કચ્છી	૩.૨૦ „
	સિંધી	૨.૮૫ „
૬. ભાવનગર શહેર	ગુજરાતી	૯૩.૯૭ „
	સિંધી	૩.૭૬ „
	હિન્દી	૦.૬૧ „
૭. નડિયાદ શહેર	ગુજરાતી	૮૭.૬૦ „
	ઉર્દૂ	૨.૬૯ „
	સિંધી	૨.૬૨ „

હવે છેલ્લે આપણે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં એક અગર બીજી માતૃભાષા બોલનારની સંખ્યાના પ્રમાણનો તફાવત તપાસીએ. રાજ્ય કક્ષાએ ગુજરાતી, કચ્છી, કોંકણી, ગામટી, ચોધરી, બીલોડી માતૃભાષાઓ બોલનારાઓ શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પ્રમાણમાં વધારે છે, જ્યારે હિન્દી, મરાઠી, સિંધી અને ઉર્દૂ બોલનારાઓનું પ્રમાણ ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં વધારે છે, એટલે કે ગુજરાતમાં બોલાતી તળપદી ભાષાઓનું પ્રમાણ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વધારે છે; જ્યારે જે ભાષાઓ તળપદી નથી તે ભાષાઓનું પ્રમાણ શહેરી વિસ્તારમાં વધુ છે. આ પરિસ્થિતિ જિલ્લા કક્ષાએ પણ જોવા મળે છે. આપણે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અગત્યની ભાષાઓ જોઈએ. ગુજરાતી માતૃભાષા જે સૌથી વધુ લોકો બોલે છે તેનું ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તાર મુજબ જિલ્લાવાર પ્રમાણ તપાસતાં જણાશે કે શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેનું પ્રમાણ દરેક જિલ્લામાં વધારે છે અને જે જિલ્લાઓમાં શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ વધારે છે ત્યાં ગ્રામ્ય વસતિ ગૌણ માતૃભાષાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે. હિન્દીનો દાખલો લઈએ, જે તળપદી ભાષા નથી. ગાંધીનગર જિલ્લા સિવાય દરેક જિલ્લાઓમાં ગ્રામ્ય કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ વધારે છે. મરાઠી, ઉર્દૂ અને સિંધીમાં પણ આ જ હકીકત જોવા મળે છે. આદિવાસી ભાષાઓ પૈકી કોંકણા અને કોંકણીમાં આ સામાન્ય પરિસ્થિતિ કરતાં તફાવત જોવા મળે છે. જે જે જિલ્લાઓમાં કોંકણા અગર કોંકણી ભાષા બોલવામાં આવે છે તે જિલ્લાઓમાં એક સરખી પદ્ધતિ જણાતી નથી. અમુક જિલ્લાઓમાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વધુ છે, જ્યારે અમુક જિલ્લાઓમાં આથી ઊંચું છે. રાજ્ય કક્ષાએ શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં

આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ વધારે છે, જ્યારે જામનગર, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, ગાંધીનગર અને અમદાવાદ જિલ્લામાં આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં શહેર વિસ્તારમાં વધુ જોવા મળે છે, જ્યારે સુરત અને વલસાડ જિલ્લામાં કોંકણી અને કોંકણી ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં વધુ છે. આ ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. આથી એ જણાઈ આવશે કે જે વિભાગના શહેરી વિસ્તારોમાં કોંકણી ભાષા બોલનારનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે, ત્યાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરી વિસ્તાર તરફ સ્થળાંતર કરીને આવેલ વસતિના કારણે છે. દરેક આદિવાસી ભાષામાં આ હકીકત જોવા મળશે. હવે પ્રકરણ ૬માં આપણે ધર્મ વિષે જોઈએ.

અંકરણ ૬

આપણા ધર્મો

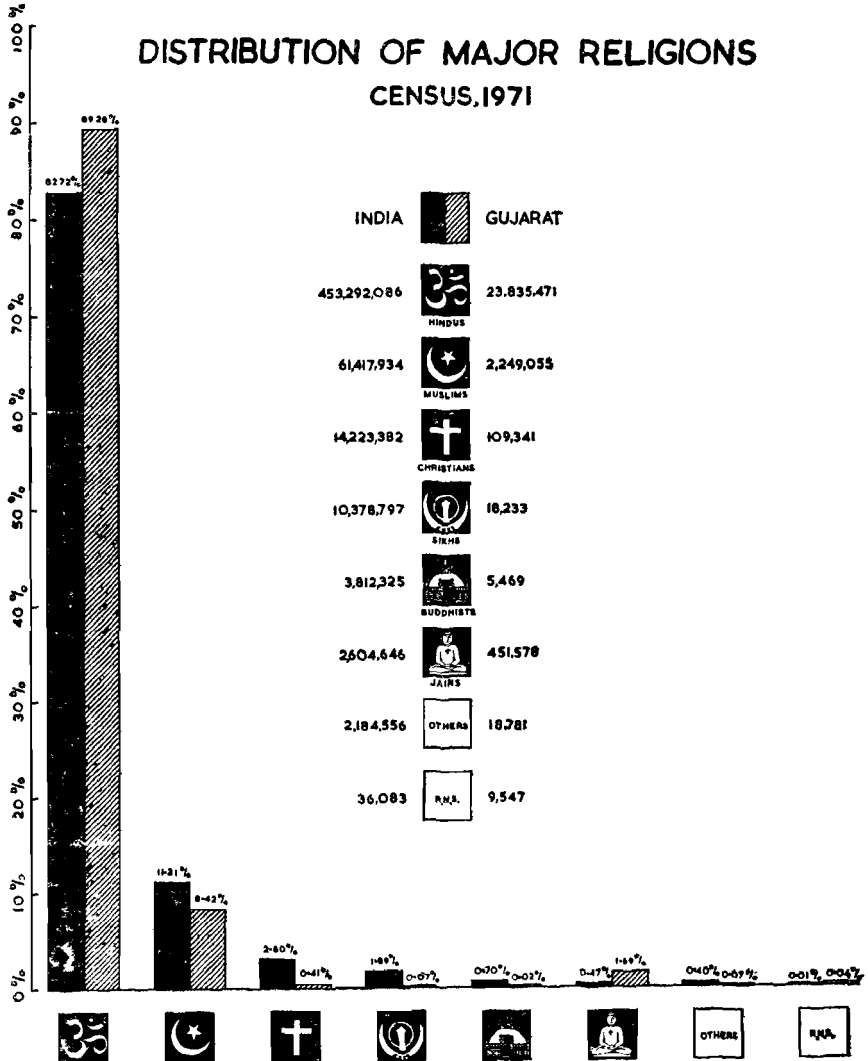
ભારત ખિનસાંપ્રદાયિક પ્રજાસત્તાક દેશ છે. આ બાબતમાં તે તેના પાડોશી પાકિસ્તાન અને વિશ્વના કેટલાક દેશો કે જે સાંપ્રદાયિક રાજ્યો છે, તેના કરતાં જુદું તર્ક આવે છે; એટલે કે આ રાજ્યોમાં એક અંકર બીજા ધર્મ રાજ્યનો ધર્મ ગણાય છે. જ્યારે ભારતના રાજ્યબંધારણમાં કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે અને રાજ્યબંધારણમાં આ હક સુરક્ષિત છે. એટલે આપણા દેશનો કોઈ એક ધર્મ નથી, પરંતુ બધા ધર્મો સરખા છે.

હવે આ અંકરણમાં આપણે ગુજરાત રાજ્યમાં જુદા જુદા ધર્મો પાળતી વસતિની સંખ્યા જોઈશું. ગુજરાત રાજ્યની વિગત આપણે તપાસીએ તે પહેલાં આ બાબતમાં રાષ્ટ્રીય ધોરણે આ હકીકત જોઈએ. ભારતની કુલ વસતિ ૫૪,૭૯,૪૯,૮૦૯ વ્યક્તિની છે, જે પૈકી મોટા ભાગની વસતિ એટલે કે ૪૫,૩૨,૯૨,૦૮૬ હિંદુ ધર્મ પાળે છે. ત્યારબાદ સૌથી મોટું જૂથ મુસ્લિમોનું છે, જે ૯૨લાખ ધર્મ પાળે છે. ભારતમાં મુસ્લિમોની વસતિ ૬,૧૪,૧૭,૯૩૪ છે. આ બંને ધર્મો મળીને રાષ્ટ્રીય વસતિના ૯૩-૯૩ ટકા થાય છે. ભારતની કુલ વસતિમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ ૮૨-૭૨ ટકા છે, જ્યારે મુસ્લિમોનું પ્રમાણ ૧૧-૨૧ ટકા છે. આનો અર્થ એ થયો કે દર સો વ્યક્તિએ ૮૩ વ્યક્તિ હિંદુ છે, જ્યારે ૧૧ વ્યક્તિ મુસ્લિમ છે. બાકીના ૬-૦૭ ટકા લોકો મોટે ભાગે આપણા દેશના બીજા મોટા ચાર ધર્મો પાળે છે. ત્રીજા સ્થાને ખ્રિસ્તી ધર્મ આવે છે. આ ધર્મ પાળનારાઓની કુલ વસતિ ૧,૪૨,૨૩,૩૮૨ છે, જે રાષ્ટ્રની કુલ વસતિના ૨-૬૦ ટકા થાય છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ચોથા સ્થાને શીખ ધર્મ આવે છે. આ ધર્મ પાળનારાની સંખ્યા ૧,૦૩,૭૮,૭૯૭ વ્યક્તિની છે, જે ભારતની કુલ વસતિના ૧-૮૯ ટકા થાય છે. પાંચમા સ્થાને બૌદ્ધ ધર્મ આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભારત એ જુદા જગવાનનું જન્મસ્થાન છે કે જેમણે બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના કરી. છતાં અત્યારે બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારાઓનું પ્રમાણ ભારતમાં ઘણું ઓછું છે અને ભારત હવે આ ધર્મનું મોટું કેન્દ્ર નથી. ૧૯૭૧ની વસતિ-ગણતરી પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારાની સંખ્યા ૩૮,૧૨,૩૨૫ છે, જે રાષ્ટ્રની

કુલ વસતિના ૦.૭૦ ટકા થાય છે. જૈન ધર્મ પાળનારાની વસતિ ૨૬,૦૪,૬૪૬ છે, એટલે કે ભારતની કુલ વસતિના ૦.૪૭ ટકા છે.

ભારતના આ મુખ્ય છ ધર્મો છે. આ છ ધર્મો ઉપરાંતના વસતિગણતરી સમયે નોંધવામાં આવેલા બીજા બધા ધર્મો પાળતી વસતિની સંખ્યા ૨૧,૮૪,૫૫૬ છે. એટલે કે ભારતની કુલ વસતિના ૦.૪૦ ટકા છે. છેલ્લી વસતિગણતરીમાં ૩૬,૦૮૨ લોકોએ તેમનો ધર્મ દર્શાવેલ નહીં. જે કુલ વસતિના ૦.૦૧ ટકા થાય છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જુદા જુદા ધર્મો પાળતી વસતિનું પ્રમાણ ઉપર જોયું. તેની સાથે ગુજરાત રાજ્યમાં જુદા જુદા ધર્મો પાળતી વસતિનું પ્રમાણ જોઈએ તો થોડો તફાવત જણાશે. બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારાની વસતિનું પ્રમાણ ભારતની કુલ વસતિના ૦.૭૦ ટકા છે, જ્યારે ગુજરાત રાજ્યમાં આ ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણ ફક્ત ૦.૦૨ ટકા છે, એટલે કે ભારતમાં દર દસ હજાર વ્યક્તિએ ૭૦ વ્યક્તિ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે, જ્યારે ગુજરાતમાં દર દસ હજાર વ્યક્તિએ ૨ જ વ્યક્તિ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. તે જ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણ પણ ગુજરાતમાં સમગ્ર દેશના પ્રમાણ કરતાં ઓછું છે. ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારાનું પ્રમાણ ૨.૬૦ ટકા છે, જ્યારે ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૦.૪૧ ટકા છે. હિંદુ ધર્મની આબતમાં સમગ્ર દેશના પ્રમાણ કરતાં આ ધર્મ પાળનારાનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં વધારે છે. ભારતમાં હિંદુ ધર્મ પાળનારાઓ કુલ વસતિના ૮૨.૭૨ ટકા થાય છે, જ્યારે ગુજરાતમાં તે ૮૬.૨૮ ટકા થાય છે. જૈન ધર્મમાં પણ આ જ હકીકત જોવા મળે છે. સમગ્ર દેશની કુલ વસતિના ૦.૪૭ ટકા લેખે જૈન ધર્મ પાળે છે, જ્યારે ગુજરાતની કુલ વસતિના ૧.૬૯ ટકા લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે. મુસ્લિમ ધર્મ પાળનારાની ટકાવારી ગુજરાતમાં ૮.૪૨ ટકા છે, જ્યારે ભારતમાં આ પ્રમાણ ૧૧.૨૧ ટકા છે. ગુજરાતમાં શીખોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. રાજ્યની કુલ વસતિમાં તેનું પ્રમાણ ૦.૦૭ ટકા છે. અન્ય ધર્મ પાળતી વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ પણ રાજ્યની કુલ વસતિના ૦.૦૭ ટકા છે, જ્યારે ધર્મ નહીં દર્શાવેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ ૦.૦૪ ટકા છે. જુદા જુદા ધર્મ પાળતી વસતિની સંખ્યા અને તેની ટકાવારી નીચે આપેલ છે.

બૌદ્ધ	૫,૪૬૯	૦.૦૨ ટકા
ખ્રિસ્તી	૧,૦૯,૩૪૧	૦.૪૧ „
હિંદુ	૨,૩૮,૩૫,૪૭૧	૮૬.૨૮ „
મુસ્લિમ	૨૨,૪૯,૦૫૫	૮.૪૨ „
જૈન	૪,૫૧,૫૭૮	૧.૬૯ „
શીખ	૧૮,૨૩૩	૦.૦૭ „
અન્ય ધર્મો	૧૮,૭૮૧	૦.૦૭ „
ધર્મ નહીં દર્શાવેલ	૯,૫૪૭	૦.૦૪ „

હવે આપણે જિલ્લાવાર ધર્મો સંબંધી હકીકત તપાસીએ સમગ્ર રાજ્યમાં જેમ હિંદુ ધર્મ પાળતી વસતિનાં સંખ્યા વણી મોટી છે તેમ જિલ્લાવાર અભ્યાસ કરતાં પણ આ જ હકીકત જોઈ શકાય છે. ડાંગ જિલ્લામાં તે જિલ્લાની વસતિના ૯૭.૫૫ ટકા લોકો હિંદુ ધર્મ પાળે છે. પંચમહાલ અને વઘસાડ જિલ્લામાં હિંદુ ધર્મ પાળનારાઓનું પ્રમાણ ૯૪ ટકા છે, જ્યારે અમરેલી અને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૯૩ ટકા છે. ગાંધીનગર જિલ્લામાં ૯૬ ટકા કરતાં વધુ લોકો હિંદુ ધર્મ પાળે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં ૯૨ ટકા લોકો, જ્યારે ભાવનગર, જૂનાગઢ, ખનાસકાંઠા અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણ ૯૦ ટકાનું છે. સુરેન્દ્રનગર અને સુરત જિલ્લાઓમાં ૮૯ ટકા, રાજકોટ અને ખેડા જિલ્લાઓમાં ૮૮ ટકા અને જામનગર અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં ૮૪ ટકા લોકો હિંદુ ધર્મ પાળે છે. ભરૂચ જિલ્લામાં હિંદુ ધર્મ પાળનારાની વસતિ ૮૨.૬૮ ટકા છે, જે રાજ્યની સરેરાશની લગભગ ગણાય, જ્યારે કચ્છ જિલ્લો રાજ્યની સરેરાશથી નીચે છે અને ત્યાં ૭૪.૫૬ ટકા લોકો હિંદુ ધર્મ પાળે છે. કચ્છ જિલ્લામાં હિંદુઓનું પ્રમાણ એ.છું હોવાનું કારણ મુસલમાનોનું પ્રમાણ વધુ છે તે છે.

હિંદુ પછી ખ્રીસ્તી ધર્મ આવે છે. રાજ્યની કુલ વસતિના ૮.૪૨ ટકા લોકો ધર્મ પાળે છે. કચ્છ જિલ્લામાં મુસલમાનોનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે ભરૂચ, જામનગર અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં મુસલમાનોનું પ્રમાણ ૧૬.૧૬, ૧૨.૧૩ અને ૧૧.૦૨ ટકા અનુક્રમે છે. કચ્છ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૧૮.૪૯ ટકા છે. હવે આ ઉપરાંતના ૯ ટકાથી વધુ મુસ્લિમ વસતિ ધરાવતા જિલ્લા તપાસીએ. આ જિલ્લાઓમાં રાજકોટ, જૂનાગઢ અને ખેડા જિલ્લાઓ આવે છે. સુરત, વડોદરા અને ખનાસકાંઠા જિલ્લાઓમાં કુલ વસતિના લગભગ ૭ ટકા જેટલા લોકો ધર્મ પાળે છે. ત્યારબાદ ૬ ટકા અથવા તેથી વધુ મુસલમાનોનું પ્રમાણ ધરાવતા જિલ્લાઓમાં સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર અને મહેસાણા જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાયના ખ્રીસ્તી જિલ્લાઓમાં મુસલમાનોની વસતિ ૬ ટકા કરતાં ઓછી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ત્રીજા સ્થાને જૈન ધર્મ આવે છે. રાજ્યની કુલ વસતિના ૧.૬૯ ટકા લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે. જૈનોનું સૌથી વધુ પ્રમાણ કચ્છ જિલ્લામાં જોવા મળે છે, જ્યાં જિલ્લાની કુલ વસતિના ૬.૭૨ ટકા લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે આ બાકીના અમદાવાદ જિલ્લો ખ્રીસ્તી ધર્મ આવે છે, જ્યાં જિલ્લાની કુલ વસતિના ૩.૫૭ ટકા લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે, જ્યારે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો ત્રીજા ક્રમે આવે છે. આ જિલ્લાની

૩૦૩૪ ટકા વસતિ જૈન ધર્મ પાળે છે. જામનગર, ભાવનગર અને ખતાસકાંઠા જિલ્લામાં જૈન ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણ ૨ ટકાથી વધુ અને ૩ ટકાથી ઓછું છે. રાજકોટ, સાયરકાંઠા, મહેસાણા અને સુરત જિલ્લામાં જૈન ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણ ૧ ટકાથી વધુ અને ૨ ટકાથી ઓછું છે. બાકીના જિલ્લાઓમાં જૈનોનું પ્રમાણ ૧ ટકાથી ઓછું છે.

રાજ્યની કુલ વસતિના ૦.૪૨ ટકા લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. ખેડા જિલ્લામાં ખ્રિસ્તીઓનું પ્રમાણ સૌથી વધુ જેવાં મળે છે. રાજ્યની કુલ ખ્રિસ્તી વસતિના ૩૯.૫૧ ટકા લોકો ખેડા જિલ્લામાં વસે છે. ત્યારબાદ અમદાવાદ જિલ્લો આવે છે, જ્યાં રાજ્યની કુલ ખ્રિસ્તી વસતિના ૨૨.૯૫ ટકા લોકો વસે છે અને ત્યારબાદ સુરત જિલ્લો આવે છે, જ્યાં આ પ્રમાણ ૬.૯૪ ટકા છે. રાજ્યની કુલ ખ્રિસ્તી વસતિના ૬.૯૧ ટકા લોકો વડોદરા જિલ્લામાં વસે છે, જ્યારે પંચમહાલ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૫.૬૯ ટકા અને ભરૂચ જિલ્લામાં ૪.૭૭ ટકા છે. જિલ્લાની કુલ વસતિના પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણ ગ્રેતાં પણ ખેડા જિલ્લો મોખરે રહે છે. ખેડા જિલ્લાની કુલ વસતિના ૧.૭૬ ટકા લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. ત્યારબાદ ડાંગ જિલ્લો આવે છે, જ્યાં કુલ વસતિના ૦.૯૮ ટકા લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. ત્યારબાદ અમદાવાદ જિલ્લો, જ્યાં આ પ્રમાણ ૦.૮૬ ટકા અને ભરૂચ જિલ્લો ૦.૪૭ ટકા આવે છે. બાકીના બીજા જિલ્લાઓમાં ખ્રિસ્તીઓની વસતિનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા લોકોનું પ્રમાણ નહીંવત્ છે અને આ પ્રમાણ રાજ્યની કુલ વસતિના ૦.૦૨ ટકા છે. જામનગર, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, ખતાસકાંઠા, સાયરકાંઠા, મહેસાણા, ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લામાં બૌદ્ધોની સંખ્યા નહીંવત્ છે. અમરેલી જિલ્લામાં બૌદ્ધ ધર્મ પાળનાર કોઈ નથી. અન્ય જિલ્લાઓમાં સુરત જિલ્લામાં બૌદ્ધોની સંખ્યા સૌથી વધુ છે. ત્યારબાદ અમદાવાદ અને વલસાડ જિલ્લાઓ આવે છે. રાજ્યની કુલ બૌદ્ધ ધર્મ પાળતી વસતિના ૫૪.૭૧ ટકા લોકો સુરતમાં વસે છે, એટલે કે અડધા કરતાં વધુ બૌદ્ધો આ જિલ્લામાં વસે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ૧૬.૨૪ ટકા અને વલસાડ જિલ્લામાં ૯.૫૬ ટકા બૌદ્ધો છે. તેવી જ રીતે રાજ્યના કુલ બૌદ્ધોના ૫.૨૮ ટકા વડોદરા જિલ્લામાં અને ૫.૫૮ ટકા જૂનાગઢ જિલ્લામાં વસે છે પરંતુ જિલ્લાની કુલ વસતિના પ્રમાણમાં બૌદ્ધોની સંખ્યા જોઈએ તો જુદું જ ચિત્ર જેવા મળશે. સુરત જિલ્લાની કુલ વસતિના ફક્ત ૦.૧૭ ટકા લોકો જ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. તેવી જ રીતે અમદાવાદ

જિલ્લામાં અને વડોદરા જિલ્લામાં જે તે જિલ્લાઓની કુલ વસતિના ફક્ત ૦૦૦૩ ટકા લોકો જ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. જૂનાગઢ જિલ્લામાં આ પ્રમાણુ ૦૦૦૨ ટકા છે. અન્ય જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણુ જૂન છે. રાજ્યની કુલ વસતિના ૦૦૦૭ ટકા લોકો શીખ ધર્મ પાળે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં તેનું પ્રમાણુ જિલ્લાની કુલ વસતિના ૦૦૨૦ ટકા છે, જ્યારે વડોદરા જિલ્લામાં ૦૦૧૩ ટકા અને વલસાડ જિલ્લામાં ૦૦૧૦ ટકા છે. જામનગર જિલ્લામાં આ પ્રમાણુ ૦૦૦૯ ટકા છે, જ્યારે સાબરકાંઠામાં આ પ્રમાણુ ૦૦૦૮ ટકા છે. આપણે રાજ્યના બધા જિલ્લાઓની વસતિના જુના જુદા ધર્મોને ક્રમ અનુસાર તપાસ્યા. હિંદુ ધર્મ પાળતા લોકોની વસતિ સૌથી વધુ છે અને મોટે ભાગે તેની વહેંચણી બધા જિલ્લાઓમાં સમાન જણાય છે, જ્યારે જૈન ધર્મ પાળતા લોકો મુખ્યત્વે અમદાવાદ, કચ્છ, ભાવનગર, રાજકોટ અને બનાસકાંઠા જિલ્લામાં કેન્દ્રિત થયેલા છે. જામનગર અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાઓમાં જૈનોનું પ્રમાણુ લગભગ સરખું છે. મુસ્લિમોની વધુ વસતિ અમદાવાદ જિલ્લામાં છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે ખેડા, ભરૂચ, કચ્છ, વડોદરા, રાજકોટ, જૂનાગઢ, સુરત અને જામનગર જિલ્લાઓ આવે છે.

ગ્રામ્ય અને શહેરી વસતિનું ધર્મ પ્રમાણુ વર્ગીકરણ કરતાં થોડો તફાવત જણાશે. કચ્છ જિલ્લા સિવાયના બાકીના બધા જિલ્લાઓમાં હિંદુ ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણુ શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વધુ છે. કચ્છ જિલ્લામાં આથી ઊલટું છે. અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના ગ્રામ્ય વિસ્તારની કુલ વસતિમાં ખ્રિસ્તીઓનું પ્રમાણુ છે તેના કરતાં શહેર વિસ્તારમાં ખ્રિસ્તીઓના પ્રમાણુની ટકાવારી વધુ છે, જ્યારે બાકીના જિલ્લામાં આથી ઊલટું છે. રાજ્યના બધા જિલ્લાઓમાં શહેરી વસતિમાં મુસલમાનોનું પ્રમાણુ ગ્રામ્ય વસતિના પ્રમાણુ કરતાં વધુ છે. કચ્છ જિલ્લામાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણુ લગભગ સરખું છે. કચ્છ જિલ્લામાં જિલ્લાની ગ્રામ્ય વસતિના ૭ ટકા લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે, જ્યારે વસતિના ૫૦૮૯ ટકા લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે. આ જિલ્લા સિવાય બાકીના જિલ્લાઓમાં આથી ઊલટું છે. રાજ્યમાં બૌદ્ધોની વસતિ ઘણી ઓછી છે અને તેનો ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તાર પૂરતો અભ્યાસ ખાસ કરી અર્થ સારતો નથી, જ્યારે શીખોની બાબતમાં શહેરી વિસ્તારમાં તેનું પ્રમાણુ ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં ઘણું ઊંચું છે. આ બાબતમાં સાબરકાંઠા અપવાદ છે, જ્યાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં શીખોનું પ્રમાણુ શહેરી વસતિના આ પ્રમાણુ કરતાં વધુ છે. હવે આપણે ગુજરાત રાજ્યનાં ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં શહેરો અને બીજાં મોટાં શહેરોનું ધર્મ અંગેનું માળખું જોઈએ. ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતાં

શહેરોને સિટી કહેવામાં આવે છે. ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી મુજબ ગુજરાત રાજ્યમાં ૬ સિટી હતાં, તેમાં નડિયાદનો ઉમેરો થતાં ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ ૭ સિટી છે. આમાં અમદાવાદ શહેર સૌથી મોટું છે અને તેની વસતિ ૧૫,૯૧,૮૩૨ છે, જ્યારે નડિયાદ શહેર સૌથી નાનું અને તેની વસતિ ૧,૦૮,૨૬૯ છે. આ સિવાયના જામનગર, ભાવનગર, રાજકોટ, વડોદરા અને સુરત ૨ લાખથી વધુ અને ૫ લાખથી ઓછી વસતિ ધરાવે છે. આ શહેરોનું ધર્મ અંગેનું માળખું જોતાં જણાશે કે ઔદ્ય ધર્મ પાળતા લોકો જૂજ છે. અમદાવાદ શહેરમાં તેમની સંખ્યા સૌથી વધુ છે અને તેનો આંકડો ૮૧૧ છે. સુરત શહેરમાં ૨૯૯ અને વડોદરા શહેરમાં તેમની સંખ્યા ૨૭૮ છે. રાજકોટ શહેરમાં તેઓની સંખ્યા ફક્ત ૨૬ છે અને જામનગરમાં ૨૨ છે. નડિયાદ શહેરમાં બે ઔદ્યો છે, જ્યારે ભાવનગરમાં ૯ છે. આ રીતે આ શહેરોની વસતિના પ્રમાણમાં તેઓનું પ્રમાણ નહીં વત્ છે.

આના પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તીઓ શહેરોમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અમદાવાદમાં ખ્રિસ્તીઓની વસતિ ૨૦,૮૭૨ છે, જે શહેરની કુલ વસતિના ૧.૩૧ ટકા થાય છે વડોદરા શહેરમાં આ પ્રમાણ આનાથી પણ વધુ છે. ત્યાં ખ્રિસ્તીઓની વસતિ ૬,૧૯૫ છે, જે શહેરની કુલ વસતિના ૧.૩૩ ટકા થાય છે. નડિયાદ શહેરમાં ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા ૩,૯૫૯ છે, જે આ શહેરની વસતિના ૩.૬૬ ટકા થાય છે. જામનગર શહેરમાં ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા ૧,૧૯૫ છે, જે આ શહેરની વસતિના ૦.૫૬ ટકા થાય છે, જ્યારે રાજકોટ શહેરમાં તેઓની વસતિ ૧,૨૪૦ છે, જે ૦.૪૧ ટકા થાય છે. સુરત શહેરમાં ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા ૧,૯૬૪ છે, જે રાજકોટ અને જામનગર કરતાં વધુ છે, પરંતુ સુરત શહેરની કુલ વસતિના ફક્ત ૦.૪૨ ટકા થાય છે. છેલ્લે ભાવનગર શહેરમાં ૭૨૫ ખ્રિસ્તીઓ છે, જે શહેરની કુલ વસતિના ૦.૩૨ ટકા થાય છે.

રાજ્યનાં શહેરો પૈકી અમદાવાદ અને વડોદરામાં શીખોનું કેન્દ્રીકરણ વધુ છે. અમદાવાદ શહેરમાં શીખોની વસતિ ૪,૬૮૬ છે, જ્યારે વડોદરામાં ૨,૦૮૦ છે. વડોદરા શહેરની શીખોની વસતિ તે શહેરની કુલ વસતિના ૦.૪૪ ટકા થાય છે, જ્યારે અમદાવાદ શહેરમાં આ પ્રમાણે ૦.૨૯ ટકા થાય છે. રાજ્યનાં અન્ય શહેરોમાં જામનગર શહેરમાં શીખોની વસતિ વધુ છે, જે ૬૩૨ છે. રાજકોટ શહેરમાં ૩૨૨, ભાવનગરમાં ૨૫૩, સુરતમાં ૨૧૦ અને નડિયાદમાં ૮૯ છે.

આપણે ઉપર જે બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી અને શીખ ધર્મ વિશે વાત કરી તેના પ્રમાણમાં જૈનોની સંખ્યા વધુ છે. અમદાવાદ, ભાવનગર અને જામનગર શહેરમાં જૈનોનું પ્રમાણ દરેક શહેરની વસતિના ૫ ટકા જેટલું છે. રાજકોટમાં જૈનોની વસતિનું પ્રમાણ ૪.૯૦ ટકા છે. સુરત શહેરમાં જે કે જામનગર કરતાં જૈનોની વસતિ વધુ છે; પરંતુ ટકાવારીની દૃષ્ટિએ જોતાં જામનગર શહેર કરતાં સુરત શહેરમાં આ પ્રમાણ ઓછું છે. સુરત શહેરમાં જૈનોની વસતિ ૧૨,૩૦૩ છે, જે તે શહેરની કુલ વસતિના ૨.૬૧ ટકા થાય છે; જ્યારે જામનગર શહેરમાં જૈનોની વસતિ ૧૨,૦૯૩ છે, જે તે શહેરની કુલ વસતિના ૫.૬૩ ટકા થાય છે. નડિયાદ શહેરમાં જૈનોની વસતિ ૧,૦૨૦ છે, જે તે શહેરની કુલ વસતિના ૦.૯૪ ટકા થાય છે. વડોદરા શહેરની જૈનોની વસતિ ૮,૮૫૪ છે, જે શહેરની કુલ વસતિના ૧.૭૯ ટકા થાય છે. અમદાવાદ શહેરમાં જૈનોની વસતિ ૮૬,૩૪૭ છે, રાજકોટ શહેરમાં ૧૪,૭૧૭ અને ભાવનગર શહેરમાં ૧૨,૩૬૫ છે.

હવે આપણે હિંદુ અને ઇસ્લામ ધર્મ વિશે જોઈએ. પહેલાં આપણે ઇસ્લામ ધર્મ વિશે જોઈએ. અમદાવાદ શહેરમાં મુસલમાનોની વસતિ સૌથી વધુ છે. ત્યારબાદ ક્રમ મુજબ સુરત, વડોદરા, જામનગર, ભાવનગર, રાજકોટ અને નડિયાદ આવે છે. ટકાવારીની દૃષ્ટિએ જોતાં આ બાબતમાં જે કે જામનગર શહેર પહેલું આવે છે. ત્યારબાદ સુરત, અમદાવાદ, નડિયાદ, ભાવનગર, વડોદરા અને રાજકોટ શહેરોને અનુક્રમે ગોઠવી શકાય. આ દરેક શહેરોમાં મુસ્લિમોની વસતિ અને શહેરની કુલ વસતિ સાથે તેની ટકાવારી નીચે આપવામાં આવી છે.

૧. જામનગર	૪૨,૪૪૨	૧૯-૭૬ ટકા
૨. સુરત	૮૦,૪૨૧	૧૭-૦૫ ,,
૩. અમદાવાદ	૨,૩૧,૩૭૯	૧૪-૫૪ ,,
૪. નડિયાદ	૧૪,૧૬૮	૧૩-૦૯ ,,
૫. ભાવનગર	૨૮,૦૯૯	૧૨-૪૪ ,,
૬. વડોદરા	૫૫,૪૦૨	૧૧-૮૬ ,,
૭. રાજકોટ	૨૨,૨૬૯	૭-૭૪ ,,

હવે છેલ્લે આપણે હિંદુ ધર્મ વિશે જોઈએ. દરેક શહેરોની વસતિ ધણા તફાવતવાળી હોઈ હિંદુઓની સંખ્યામાં પણ શહેરોનાર મોટા તફાવત જણાશે. આપણે દરેક શહેરમાં હિંદુઓની ટકાવારી તપાસીએ. આ રીતે જોતાં રાજકોટ શહેર પ્રથમ આવે છે. ત્યારબાદ ક્રમ મુજબ વડોદરા, નડિયાદ, ભાવનગર, સુરત,

અમદાવાદ અને જામનગર શહેરો આવે છે. આપણે એમ કહી શકીએ કે જે કોઈ શહેરમાં એક જ ધર્મીનું પ્રમાણ વધુ હોય તે શહેરમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ તે શહેરની વસતિના ૮૬.૩૧ ટકા છે અને તેથી તે પ્રથમ આવે છે. અમદાવાદ શહેરમાં આ પ્રમાણ ૭૮.૧૯ ટકા છે અને આ શહેર છઠ્ઠા સ્થાને આવે છે. આ હકીકત દર્શાવે છે કે રાજકોટ શહેર કરતાં અમદાવાદ શહેરમાં ધર્મોના વિવિધતા વધુ જેવા મળશે. આ દરેક શહેરોમાં હિંદુઓની વસતિ અને તે શહેરોની કુલ વસતિના પ્રમાણમાં તેની ટકાવારી હિસાબ કમ મુજબ નીચે આપી છે.

૧. રાજકોટ	૨,૬૦,૬૬૪	૮૬.૭૧	ટકા
૨. વડોદરા	૩,૯૨,૭૨૮	૮૪.૦૧	,,
૩. નડિયાદ	૮૮,૯૭૫	૮૨.૧૮	,,
૪. ભાવનગર	૧,૮૪,૦૦૬	૮૧.૪૩	,,
૫. સુરત	૩,૭૨,૧૮૧	૭૮.૯૧	,,
૬ અમદાવાદ	૧૨,૪૪,૬૩૯	૭૮.૧૯	,,
૭. જામનગર	૧,૫૮,૩૪૭	૭૩.૭૧	,,

હવે આપણે રાજ્યનાં બીજાં મોટાં દસ શહેરો તપાસીએ. આ દસ શહેરોમાં અનુક્રમે પોરબંદર, જૂનાગઢ, ભરૂચ, નવસારી, ગોધરા, સુરેન્દ્રનગર, પાટણ, ખંભાત, મોરબી અને ઘોરાણ આવે છે. આ દરેક શહેરોની વસતિ નીચે મુજબ છે.

૧. પોરબંદર	૯૬,૮૮૧	૬. સુરેન્દ્રનગર	૬૬,૬૬૭
૨. જૂનાગઢ	૯૫,૯૦૦	૭. પાટણ	૬૪,૫૧૯
૩. ભરૂચ	૯૨,૨૫૧	૮. ખંભાત	૬૨,૦૯૭
૪. નવસારી	૭૨,૯૭૯	૯. મોરબી	૬૦,૯૭૬
૫. ગોધરા	૬૬,૮૫૩	૧૦. ઘોરાણ	૬૦,૦૮૦

જૂનાગઢ, ભરૂચ અને મોરબી સિવાય કોઈ પણ શહેરમાં બૌદ્ધોની વસતિ નથી. જૂનાગઢ શહેરમાં બૌદ્ધોની વસતિ કુલ ૮ માણસોની છે, જ્યારે ભરૂચમાં ૫ અને મોરબીમાં ૧ જ માણસની છે. બૌદ્ધો કરતાં શીખોની સંખ્યા આ શહેરોમાં વધુ છે; પરંતુ કોઈ પણ શહેરમાં તેની સંખ્યા ૬૫૦થી વધતી નથી. ગોધરા શહેરમાં ૬૪૬ શીખો છે, તે પ્રમાણ બીજાં શહેરો કરતાં સૌથી મોટું છે. નવસારી શહેરમાં ૧૭૦ શીખો છે, જ્યારે જૂનાગઢમાં ૧૫૮ શીખો છે. ભરૂચ શહેરમાં તેમની સંખ્યા ૧૪૭ છે. બાકીનાં શહેરોમાં તેમની સંખ્યા ૧૦૦ કરતાં ઓછી છે. પાટણ અને પોરબંદર શહેરમાં તેમની સંખ્યા દરેકમાં ૨૧ની છે.

ખ્રિસ્તીઓનું પ્રમાણ પણ આ શહેરોમાં ઓછું છે. જો કે ભરૂચ શહેરમાં ખ્રિસ્તીઓની વસતિ અને તેનું પ્રમાણ જૈનો કરતાં વધુ છે. આ શહેરમાં ખ્રિસ્તીઓની વસતિ ૬૯૬ છે, જે તે શહેરની કુલ વસતિના ૧.૦૮ ટકા થાય છે, જ્યારે જૈનોની સંખ્યા ૯૮૪ છે અને તેઓનું પ્રમાણ ૧.૦૭ ટકા છે. આ સિવાયના કિસ્સાઓમાં ખ્રિસ્તીઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. ગોધરા શહેરમાં ખ્રિસ્તીઓની વસતિ ૪૮૪ છે, જ્યારે ખંભાતમાં ૩૫૭, જૂનાગઢમાં ૨૪૦, મોરબીમાં ૨૧૧, સુરેન્દ્રનગરમાં ૧૭૪, પોરબંદરમાં ૧૬૩, મોરબીમાં ૧૩૩, પાટણમાં ૧૫ અને ધોરાજીમાં ૪ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે રાજ્યનાં આ દસ મોટાં શહેરોમાં હિંદુ, મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોની વસતિ મુખ્ય છે. પોરબંદર, પાટણ અને નવસારી હિંદુ વસતિના પ્રમાણની વાચતમાં પહેલા ત્રણ છે; જ્યારે ગોધરા, ધોરાજી અને ભરૂચ ઇસ્લામ ધર્મના પ્રમાણની વાચતમાં પહેલા ત્રણ છે. જૈન ધર્મની વાચતમાં સુરેન્દ્રનગર પ્રથમ આવે છે, જ્યારે બીજા અને ત્રીજા સ્થાને અનુક્રમે ખંભાત અને મોરબી આવે છે. આ શહેરોમાં હિંદુ, મુસ્લિમ અને જૈન ધર્મ પાળનારાની વસતિ અને તેનું પ્રમાણ નીચે અતાવ્યા મુજબ છે.

શહેરો નામ	હિંદુ, મુસ્લિમ અને જૈન ધર્મ પાળનારાની વસતિ અને કુલ વસતિમાં તેમની ટકાવારી					
	હિંદુ		મુસ્લિમ		જૈન	
	કુલ	ટકા	કુલ	ટકા	કુલ	ટકા
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૧. પોરબંદર	૮૬,૨૩૫	૮૯.૦૧	૯,૦૮૭	૯.૩૮	૧,૦૪૯	૧.૨૯
૨. જૂનાગઢ	૭૨,૭૦૨	૭૫.૮૧	૨૦,૨૪૫	૨૧.૧૧	૨,૨૪૯	૨.૩૫
૩. ભરૂચ	૬૩,૪૭૨	૬૮.૮૦	૨૬,૧૧૦	૨૮.૩૦	૯૮૪	૧.૦૭
૪. નવસારી	૫૯,૭૬૬	૮૧.૯૪	૮,૦૩૬	૧૧.૦૧	૨,૩૫૫	૩.૨૩
૫. ગોધરા	૩૭,૯૬૭	૫૬.૭૯	૨૬,૧૪૬	૩૬.૧૧	૧,૫૭૧	૨.૩૫
૬. સુરેન્દ્રનગર	૪૬,૭૩૩	૭૦.૧૦	૮,૭૭૧	૧૩.૧૬	૧૦,૮૭૮	૧૬.૩૧
૭. પાટણ	૫૩,૫૮૯	૮૩.૦૬	૭,૨૩૨	૧૧.૨૧	૩,૬૪૮	૫.૬૬
૮. ખંભાત	૪૫,૨૩૯	૭૨.૮૫	૧૨,૪૫૭	૨૦.૦૬	૩,૮૮૫	૬.૨૬
૯. મોરબી	૪૭,૪૭૬	૭૭.૮૬	૯,૬૮૩	૧૫.૮૮	૩,૬૯૩	૬.૦૬
૧૦. ધોરાજી	૩૫,૯૩૧	૫૯.૮૧	૨૨,૩૮૧	૩૭.૨૫	૧,૬૯૦	૨.૮૧

હવે આપણે ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી અને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ ધર્મે અંગેના હકીકતો સરખાવીએ. આ બંને વસતિગણતરી ઉપરથી જણાય છે કે બૌદ્ધો, હિંદુ અને શીખોના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે, જ્યારે અન્ય ધર્મે પાળતી વસતિના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે. સને ૧૯૬૧માં દર હજાર વ્યક્તિએ ૧ જ વ્યક્તિ બૌદ્ધ ધર્મ પાળતી હતી, જે પ્રમાણ ૧૯૭૧માં ૨ નું થયું છે. સને ૧૯૬૧માં દર દસ હજાર વ્યક્તિએ ૮,૮૯૬ વ્યક્તિઓ હિંદુ ધર્મ પાળતી હતી, જે પ્રમાણ ૧૯૭૧માં ૮૯૨૮ નું થયું છે. શીખોની બાબતમાં ૧૯૬૧માં દસ હજારની વસતિએ ૫ શીખો હતા, જે પ્રમાણ ૧૯૭૧માં ૭ નું થયું છે. આ સિવાયના ધર્મે પાળતી પ્રજાના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે. ૧૯૬૧માં દર દસ હજારની વસતિએ ૪૪ વ્યક્તિઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતી હતી, જેનું પ્રમાણ ૧૯૭૧માં ઘટીને ૪૧ નું થયું છે. ઇસ્લામ ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણ દર દસ હજારની વસતિએ ૧૯૬૧માં ૮૪૬ હતું, જે ૧૯૭૧માં ઘટીને ૮૪૨ થયું છે. જૈનોમાં આ પ્રમાણ દર દસ હજારની વસતિએ ૧૯૯૪ થી ઘટીને ૧૬૯ થયું છે. આ ૬ ધર્મે સિવાયના અન્ય ધર્મ પાળતી વસતિનું પ્રમાણ ૧૯૬૧માં દર દસ હજારની વસતિએ ૯ નું હતું, તે ઘટીને ૧૯૭૧માં ૭ નું થયું છે. છેલ્લે ધર્મ નહીં દર્શાવેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ ૧૯૬૧માં જૂજ હતું, તે ૧૯૭૧માં દર દસ હજારની વસતિએ ૪ નું થયું છે. આ બંને વસતિગણતરી દરમિયાન ધર્મ અંગેના હકીકતમાં જે તફાવતો જોવા મળે છે તેનાં કારણો વિવિધ અને અટપટા હોવાનો સભર છે. આ વિષયમાં ખાસ તપાસ કર્યા સિવાય કોઈ તારણ ઉપર આવી શકાય નહીં અને આ આપણો હેતુ પણ નથી, તેથી આ વિષયને આપણે અહીં બંધ કરીએ.

હવે છેલ્લે આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં ૬ મુખ્ય ધર્મ સિવાયના ધર્મે આપણે જોઈએ. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી મુજબ દર દસ હજારની વસતિએ ૬ મુખ્ય ધર્મે સિવાયના અન્ય ધર્મે પાળતી ૯ વ્યક્તિઓ હતી આ પ્રમાણ ૧૯૭૧માં ૭ નું થયેલ છે. આથી આપણને એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે આ અન્ય ધર્મે કયા છે? અને તેમાંના કયા ધર્મેનું પ્રમાણ ગણનાપાત્ર છે? રાજ્યકક્ષાએ દર દસ હજારની વસતિએ ૭ જ વ્યક્તિ આ ધર્મે પાળતી હોવાથી તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોવું જોઈએ. આ ધર્મે પૈકી મોટા ભાગના ધર્મે મુખ્ય ધર્મેની શાખાઓ અથવા પેટાશાખાઓ છે અને એક અગર બીજા કારણે તે જુદાં નામ નીચે આવે છે. પરંતુ આ પૂર્ણ વિકસિત ધર્મે નથી કે જેના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં હોય. જે કે આમાં એક અપવાદ છે તે પારસીઓનો ઝોરોસ્ત્રિયન

ધર્મ. ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ છ ધર્મો ઉપરાંત અન્ય ધર્મોની સંખ્યા ૨૨ની હતી તે આપણે જોઈ ગયા. આ પૈકી ઝોરોસ્ટ્રીયન ધર્મ સૌથી મોટું જૂથ છે. આ ધર્મ પાળતી વસતિની સંખ્યા ૧૫,૧૩૧ છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૦.૦૫૬ ટકા છે. આનો અર્થ એ થયો કે દર લાખની વસતિએ ૫૬ વ્યક્તિ ઝોરોસ્ટ્રીયન ધર્મ પાળે છે. આ સિવાયના બાકીના ૨૧માં એવો કોઈ ધર્મ નથી કે જેના ગણનાપાત્ર અનુયાયીઓ હોય. ઝોરોસ્ટ્રીયન ધર્મ પછીના ક્રમે જે એ ધર્મો આવે છે તેમાં (૧) એ. સી. અને (૨) નારિતક છે. એ. સી. ધર્મ શું છે તે પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયેલો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં સુરત અને વલસાડ જિલ્લામાંથી જે લોકોએ આ ધર્મ દર્શાવેલો છે તેમની પાસેથી આ સંબંધી તપાસ કરવામાં આવેલી. આ તપાસમાં એવું જણાયું કે તેઓ સતી, પતિ બાતિના લોકો છે અને એ. સી. શબ્દ એન્ડ્રી ક્રાઈસ્ટલું ટૂંકું રૂપ છે; એટલે કે તેઓનો ધર્મ ખ્રિસ્તી ઈસવી સન પૂર્વેનો છે. આ ધર્મની પૂર્ણ હકીકત ૨૫૭૮ થઈ શકી નથી. આ ધર્મ પાળનારાઓની સંખ્યા ૨,૧૯૪ વ્યક્તિઓની છે. આ ધર્મ પછીના ક્રમે નારિતક ધર્મ આવે છે. ખરેખર રીતે આ સામાન્ય અર્થમાં ધર્મ જ નથી. નારિતકતા એટલે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં નહીં માનવું તે છે.

અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ

અગાઉનાં પ્રકરણોમાં આપણે ગુજરાતની સામાન્ય વસતિ અંગેની હકીકત તપાસી. આ પ્રકરણમાં હવે આપણે આપણી વસતિનો અમુક વર્ગ કે જે આપણા સમાજ સાથે ખાસ સંકળાયેલ છે તેની હકીકત જોઈએ.

આપણે ભારતીય સમાજ અનેક જાતિઓ અને વર્ગોનો બનેલો છે અને દરેક વર્ગ અને જાતિઓ ચોક્કસ નક્કી થયેલાં કાર્યો અને ફરજો બજાવતા હતા. તે અંગેનું સાહિત્ય તમોએ વાંચેલ હશે અથવા વાતો સાંભળી હશે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર મુખ્ય વર્ગો હતા અને સમાજમાં આ દરેક વર્ગનું કાર્યક્ષેત્ર ચોક્કસ નક્કી થયેલું હતું. રૂઢિચુસ્ત અને પરંપરા પ્રભુલિકા-પ્રાધાન્ય ધરાવતો આપણો સમાજ અમુક હલકા પ્રકારનું કાર્ય સમાજમાં ઉપલા વર્ગ માટે વજ્ર્ય ગણતો અને સમાજનો અમુક વર્ગ પુરાણ રિવાજ મુજબ આવા પ્રકારનાં મર્યાદિત કાર્યો જ લાંબો સમય કરતો રહ્યો અને તે વર્ગોને સમાજના ઉપલા વર્ગો નીચા વર્ગ તરીકે ગણવા લાગ્યા. કોઈ એક વર્ગના લોકોને અમુક કાર્યો કરવાની ફરજમાં જકડાઈ રહેલું અને જીવનને પૂર્ણ બનાવવા માટે અને આગળ ધપવા માટે તક ન મળવી, તેમાં કેટલું અજુગતું છે તે તમો નિઃશંક જોઈ શકશો. સમાજના આવા રીતરિવાજથી સમાજનો જે વર્ગ પછાત રહ્યો છે તેને સ્વતંત્ર ભારતના રાજ્યબંધારણમાં “અનુસૂચિત જાતિ” તરીકે દર્શાવવામાં આવેલ છે અને તેના વિકાસ માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે કે જેથી તેઓનું શોષણ થતું અટકે અને તેમાંથી રક્ષણ મળે અને સમાજના અન્ય વર્ગોની જેમ તેમને પણ દરેક બાબતમાં સમાનતા મળે. આવી જાતિઓ દર્શાવતી અનુસૂચી બંધારણમાં અલગ મૂકવામાં આવેલ હોઈ આ જાતિઓને “અનુસૂચિત” જાતિઓ ગણવામાં આવે છે.

એવી અનેક વાતો પણ તમોએ સાંભળી હશે કે જેમાં કોઈ વીરપુરુષ આ વિશાળ ઉપખંડમાં એક રથજેથી બીજે રથજે લડાઈ અથવા બીજાં અન્ય કાર્યો

માટે ફરતો અને જંગલ અને ડુંગરામાં વસતી જાતિઓ તેને આવકાર આપતી. આવાં જંગલોમાં વસતી છૂટીછવાઈ જાતિઓથી ભારતનો ઇતિહાસ ભરપૂર છે. અનેક પેઢીઓથી આવી જાતિઓ ડુંગરાઓ અને જંગલોમાં વસે છે અને તેઓ આપણી હાલની સંસ્કૃતિથી અલગ પડી ગયેલ હોઈ, તેઓનો સમાજ, તેઓની સંસ્કૃતિ, તેઓનું સામાજિક અને આર્થિક જીવન, તેઓની અનુકૂળતા મુજબ વિકાસ પામેલ છે. જેમ જેમ સંસ્કૃત સમાજ વધુ ને વધુ વિસ્તરતો ગયો તેમ તેમ આ જાતિઓના સંપર્કમાં આવ્યો અને તેના પછાતપણાનો લાલ લઈ, પોતાના હેતુ માટે આ જાતિઓનું શોષણ કરતો રહ્યો. મુખ્યત્વે ડુંગરાઓ અને જંગલમાં રહેતી આ જાતિઓને અનુસૂચિત જનજાતિઓ ગણવામાં આવેલ છે. ભારતના રાજ્યપંચાલયમાં આ જાતિઓની અલગ અનુસૂચી મૂકવામાં આવેલી હોવાથી તેમને અનુસૂચિત જનજાતિઓ ગણવામાં આવે છે.

આ અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ આપણા સમાજનો સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત વર્ગ છે અને ઘણી પેઢીઓથી આ જાતિઓનું શોષણ થતું રહ્યું છે. ભારતના રાજ્યપંચાલયની પાંચમી અનુસૂચીમાં આ જાતિઓ અને જનજાતિઓને રક્ષણ આપવા માટે વિસ્તૃત જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ભારત સ્વતંત્ર થયા આદ્ય રાજ્યપંચાલય ઘડતી વખતે સમાજના આ વર્ષોથી શોષણ પામેલા અને પછાત લોકોના ફક્ત સામાજિક અને આર્થિક શોષણ અટકાવવા માટે જ નહીં પરંતુ તેના વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે તેમ જ ભારતના અન્ય નાગરિકની જેમ દરેક ખાખતમાં સમાનતા માટેની ખાસ જોગવાઈ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવેલ. સમાજના આ નખળા વર્ગોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોના રક્ષણ અને વિકાસ માટે, તેમ જ સામાજિક અન્યાય અને દરેક પ્રકારના શોષણમાંથી આ જાતિઓને મુક્ત કરવા જોગવાઈ કરેલ છે. રાજ્યપંચાલયના આર્ટિકલ ૪૬માં જોગવાઈ છે કે રાજ્યો સમાજના નખળા વર્ગો ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને ખાસ સંભાળપૂર્વક વિકસાવશે અને સામાજિક અન્યાય અને દરેક પ્રકારના શોષણને અટકાવશે. આપણા રાજ્યપંચાલયે દરેક રાજ્યો માટે સમાજના આ નખળા વર્ગોના વિકાસ અને કલ્યાણ માટે દરજ્જા પાડેલ છે. સમાજના નખળા વર્ગોમાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. રાજ્યપંચાલયનો ભાગ ૧૬ સમાજના અમુક વર્ગો જેવા કે એંગ્લો ઇન્ડિયન, અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ માટે ખાસ જોગવાઈ સૂચવે છે. આ જોગવાઈ અનુસાર અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ માટે લોકસભા અને ધારાસભાઓમાં આ

વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાઈ રહે તે માટે અમુક બેઠકો અનામત રાખેલ છે તેમ જ સરકારી નોકરીઓ માટે પણ અનામત જગ્યાઓની જોગવાઈ કરેલ છે તેમ જ આ નબળા લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટેની ભલામણો કરવા સારુ વખતો-વખત કમિશન નીમવાની પણ જોગવાઈ કરેલ છે. ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખને આવી જાતિઓ, ટોળીઓ અને કોમો અથવા તેનાં અમુક જૂથોને, ભાગોને અનુસૂચિત જાતિ કે જનજાતિ ગણવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ જોગવાઈ અનુસાર ભારતના બંધારણમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ દર્શાવતી સૂચી આપવામાં આવી છે તે મુજબ આ જાતિઓ અને જનજાતિઓ રક્ષણને પાત્ર બને છે. દરેક રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત વિસ્તારોમાં આ જાતિઓ અને જનજાતિઓને જુદા જુદા (નોટિફાઈડ) નક્કી કરવામાં આવે છે. રાજ્યબંધારણની આ જોગવાઈ હેઠળ જે જાતિઓ અને જનજાતિઓને અનુસૂચિત જાતિ કે જનજાતિ ગણવામાં આવેલ છે તે જ જાતિઓ કે જનજાતિઓ બંધારણ મુજબના લાભો અને રક્ષણ મેળવવાને પાત્ર થાય છે.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ શી રીતે નક્કી કરે છે ? અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓની યાદી તૈયાર કરવા માટે બંધારણમાં કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંત દર્શાવવામાં આવેલ નથી; પરંતુ બંધારણમાં એવો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે કે આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત જાતિઓ અને જનજાતિઓનો આ યાદીમાં સમાવેશ થશે. અનુસૂચિત જાતિઓની યાદી તૈયાર કરવા બાબતનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાશે કે અરપૂર્યતાના રિવાજથી જે જાતિઓ સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પછાત રહી તે જાતિઓને અનુસૂચિત જાતિઓ ગણવાનો સિદ્ધાંત અપનાવેલ. સને ૧૯૫૦માં અનુસૂચિત જાતિઓની જે યાદી તૈયાર કરેલ તે ભારત સરકાર (અનુસૂચિત જાતિ) હુકમ ૧૯૩૬ જે ભારત સરકારના કાયદા ૧૯૩૫ તળે કરવામાં આવેલ, તેનું મોટા ભાગે પુનરાવર્તન જ છે. સને ૧૯૩૬ના હુકમ મુજબ તૈયાર કરેલ યાદી તે, અગાઉ નોંધાયેલ ‘કચડાયેલ’ વર્ગની યાદી જ હતી. સને ૧૯૪૧ની વસતિગણતરી સમયે ભારત સરકારના સેન્સસ કમિશનરે આવી યાદી તૈયાર કરવા માટે નીચે પ્રમાણે સૂચના આપેલી.

“સર્વથા હિંદુઓ જે જાતિઓને અડકવાથી અબડાય છે તે જાતિઓને ‘depressed’ જાતિઓ ગણવી. આ હેતુ માટે અમુક કોમો કરતી કોમો લેવાની નથી; પરંતુ જે હિંદુ સમાજ જે જાતિઓને મંદિરમાં પ્રવેશપાત્ર ગણતો નથી અથવા જેમને પાણી માટે અલગ કૂવાઓનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે અથવા

નિશાળમાં જેને એસવા દેવામાં આવતા નથી પરંતુ બહાર એસાડવામાં આવે છે અથવા આવા સામાજિક કુરિવાજોથી પીડાય છે.”

આથી જણાશે કે અનુસૂચિત જાતિ નક્કી કરવા માટેનો સિદ્ધાંત સુરપટ છે. અસ્પૃશ્યતાનો જ સિદ્ધાંત લાગુ કરવામાં આવેલ છે અને આ ફક્ત હિંદુઓમાં જ હોઈ જે હિંદુ જાતિઓને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તેનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. હિંદુ સિવાયના આમાં આવી શકે નહીં. અનુસૂચિત જનજાતિઓ નક્કી કરવામાં અમુક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ પણ કોઈ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત નક્કી કરી શકેલ નથી. આ જનજાતિઓ નક્કી કરવામાં મૂળભૂત એ મુશ્કેલી છે કે ભારતમાં કેટલાક દાયકાઓથી આ જનજાતિઓ બદલાતી રહી છે. સને ૧૯૫૧માં “પછાત કોમો”ની યાદી તૈયાર કરવા માટે પ્રયાસ કરવામાં આવેલ. ત્યારબાદ ૧૯૩૫માં ભારત સરકારના કાયદા ૧૯૩૫માં “પછાત ટ્રાઇબ્સ”ની યાદી ભારતના પ્રાંતોવાર તૈયાર કરેલ. સને ૧૯૫૦માં તૈયાર કરવામાં આવેલ અનુસૂચિત જનજાતિની યાદી ૧૯૩૫ની ભારત સરકારે તૈયાર કરેલ યાદીમાં સુધારા-વધારા કરી તૈયાર કરેલ છે. નવી અનુસૂચિત જનજાતિ નક્કી કરવાની ખાતમાં એ કાળજી રાખવામાં આવેલી કે જે જાતિઓ સામાન્ય પ્રજા સાથે ભળી ગયેલ છે અને જે ખરેખર પછાત નથી તેનો સમાવેશ થાય નહીં.

મુખ્યત્વે કુંગરાઓમાં રહેતી અને અલગ જીવન જીવતી કોમોને અનુસૂચિત ગણવાનું નક્કી કરેલ છે અને સપાટ મેદાનોમાં રહેતી પરંતુ સામાન્ય પ્રજાથી અલગ જીવન જીવતી કોમોને જ આ યાદીમાં સમાવવા ગણતરીમાં લેવામાં આવેલ છે. અનુસૂચિત જનજાતિઓ ગમે તે ધર્મની હોય; તેઓ અમુક પ્રકારનું જીવન જીવતી હોવાને કારણે અનુસૂચિત જનજાતિ ગણવામાં આવે છે.

ભારત સરકારે ૧લી જૂન, ૧૯૬૩માં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિની યાદીની પુનઃ ચકાસણી માટે સલાહકાર સમિતિ નીમવાનું નક્કી કરેલ. આ સમિતિએ તેનો અહેવાલ સરકારને સુપરત કરી દીધેલ છે. અનુસૂચિત જનજાતિઓની યાદી તૈયાર કરવા માટે પછાતપણું, અલગ પડતી સંસ્કૃતિ, ભૌગોલિક એકલતા, સામાન્ય સમાજ સાથે સંપર્ક (contact)નો અભાવ ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ છે.

વિવિધ જાતિઓ અને જનજાતિઓની હકીકત એકત્ર કરવામાં વસતિગણતરી કાર્યાલયે હમેશાં ઊંડો રસ દાખવેલ છે. સને ૧૯૫૧થી દરેક જાતિ અંગેની હકીકત એકત્ર કરવાનું બંધ કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓની માહિતી એકત્ર કરવાનું ચાલુ રાખવામાં આવેલ છે. ભારતના

રાષ્ટ્રપ્રમુખના હુકમ દ્વારા દરેક સ્થાનિક વિસ્તાર અને રાજ્યો માટે જે અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ નક્કી કરેલ છે, તેની ગણતરીનું કામ વસતિગણતરી દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિની ૧૮,૨૫,૪૩૨ વ્યક્તિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિની ૩૭,૩૪,૪૨૨ વ્યક્તિઓ નોંધાયેલ છે. અનુસૂચિત જાતિની વસતિ ગુજરાત રાજ્યની કુલ વસતિના ૬૦.૮૪ ટકા થાય છે, જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિનું આ પ્રમાણ ૧૩૦.૯૯ ટકા થાય છે; એટલે કે ગુજરાતમાં દર સો વ્યક્તિએ ૭ વ્યક્તિ એક અથવા બીજી અનુસૂચિત જાતિની છે, જ્યારે દર સો વ્યક્તિએ ૧૪ વ્યક્તિ અનુસૂચિત જનજાતિની છે. આથી જોઈ શકાશે કે અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ઘણું મોટું છે. ગુજરાતની દર સો વ્યક્તિમાં ૨૧ વ્યક્તિઓ અનુસૂચિત જાતિ અથવા જનજાતિની છે. આની સરખામણીમાં ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિની વસતિ ૭,૯૯,૯૫,૮૯૬ની છે, જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિની વસતિ ૩,૮૦,૧૫,૧૬૨ છે; એટલે કે સમગ્ર દેશની વસતિમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ ૧૪૦.૬૦ ટકા છે, જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિની વસતિ દેશની કુલ વસતિના ૬૦.૯૪ ટકા થાય છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ લગભગ બિલકુલ છે. ભારતમાં દર સો વ્યક્તિએ લગભગ ૧૫ વ્યક્તિઓ અનુસૂચિત જાતિની છે, જ્યારે દરેક સો વ્યક્તિએ ૭ વ્યક્તિ અનુસૂચિત જનજાતિની છે; એટલે કે ભારતની દર સો વ્યક્તિએ ૨૨ વ્યક્તિઓ અનુસૂચિત જાતિ અગર જનજાતિની છે.

સમગ્ર ભારતની આ હકીકતની ગુજરાત સાથે સરખામણી કરવી રસપ્રદ થઈ પડશે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ દર સો વ્યક્તિએ ૨૨ વ્યક્તિ અનુસૂચિત જાતિ કે જનજાતિની છે. તો ગુજરાતમાં દર સો વ્યક્તિએ ૨૧ વ્યક્તિઓ આ જાતિઓની છે. ભારતમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓ કરતાં અનુસૂચિત જાતિઓનું પ્રમાણ વધુ છે, તો ગુજરાતમાં આથી બિલકુલ છે. ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિઓનું પ્રમાણ ૬૦.૮૪ ટકા છે, જ્યારે સમગ્ર દેશમાં આ પ્રમાણ ૧૪૦.૬૦ ટકા છે; જ્યારે ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓની વસતિ ૧૩૦.૯૯ ટકા છે, તો સમગ્ર દેશમાં આ પ્રમાણ ૬૦.૯૪ ટકા છે.

ગુજરાતના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓ જુદા જુદા પ્રમાણમાં વહેંચાયેલી છે, જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિઓ અમુક આદિવાસી જિલ્લાઓમાં મુખ્યત્વે કેન્દ્રિત થયેલી છે. (ખાસ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતના જિલ્લા-

ઓમાં) અનુસૂચિત જાતિઓનું સૌથી મોટું પ્રમાણ અમદાવાદ અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં જિલ્લાની કુલ વસતિના ૧૦.૯૩ ટકા લોકો અનુસૂચિત જાતિના છે, જ્યારે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં આ લોકોનું પ્રમાણ ૧૦.૩૯ ટકા છે. આનો અર્થ એ થયો કે અમદાવાદ જિલ્લામાં દર સો વ્યક્તિઓએ ૧૧ વ્યક્તિઓ અનુસૂચિત જાતિની છે, જ્યારે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં દર સો વ્યક્તિએ ૧૦ વ્યક્તિ આ લોકોની છે. ત્યારબાદ આ લોકોનું પ્રમાણ બનાસકાંઠા અને કચ્છ જિલ્લામાં બેવા મળે છે. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ આ જિલ્લાની વસતિના ૯.૮૫ ટકા છે, જ્યારે કચ્છ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૯.૪૪ ટકા છે. ત્યારબાદ બનાસકાંઠાની નજીકના મહેસાણા અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓ આવે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ તે જિલ્લાની વસતિના ૮.૯૬ ટકા છે, જ્યારે સાબરકાંઠામાં આ પ્રમાણ ૮.૬૦ ટકા છે. અમરેલી અને જૂનાગઢ જિલ્લાઓમાં આ લોકોનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૭.૮૬ ટકા અને ૭.૨૯ ટકા છે, જ્યારે ગાંધીનગર જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૬.૫૫ ટકા, જામનગર જિલ્લામાં ૬.૪૮ ટકા, રાજકોટમાં ૬.૧૧ ટકા અને ખેડા જિલ્લામાં ૬.૦૫ ટકા છે. આ સિવાયના જિલ્લામાં ફક્ત વડોદરા જિલ્લામાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રમાણ ૫ ટકાથી વધુ છે. બાકીના બધા જ જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જાતિની વસતિ જે તે જિલ્લાની વસતિના ૫ ટકા કરતાં ઓછી છે. આ જિલ્લાઓની વિગત નીચે મુજબ છે.

જિલ્લો	ટકા	જિલ્લો	ટકા
ભરૂચ	૪.૮૨	સુરત	૩.૫૬
ભાવનગર	૪.૫૧	વલસાડ	૩.૦૧
પંચમહાલ	૩.૬૮	ડાંગ	૩.૩૬

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે રાજ્યના બધા જ જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જાતિની વસતિ વસે ઓછે અંશે વહેંચાયેલી છે, જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિની વસતિ દક્ષિણ ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં કેન્દ્રિત થયેલી માલૂમ પડશે. ડાંગ જિલ્લો આ બાબતમાં મોખરે આવે છે અને તે જિલ્લાની વસતિના ૯૩.૪૬ ટકા લોકો અનુસૂચિત જનજાતિના છે. ત્યારબાદ વલસાડ જિલ્લો આવે છે, જ્યાં અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રમાણ ૫૪.૩૩ ટકા છે. ત્યારબાદ સુરત જિલ્લો આવે છે, જ્યાં આ પ્રમાણ ૪૬.૩૨ ટકા છે. ભરૂચ જિલ્લામાં આદિવાસીઓનું પ્રમાણ ૪૩.૮૮ ટકા છે, જ્યારે પંચમહાલમાં આ પ્રમાણ ૩૮.૫૫ ટકા અને વડોદરામાં ૨૩.૮૯

ટકા છે. આનો અર્થ એ થયો કે ડાંગ જિલ્લામાં દર સો વ્યક્તિએ ૯૩ વ્યક્તિ અનુસૂચિત જનજાતિની છે, જ્યારે વલસાડ જિલ્લામાં ૫૪, સુરત જિલ્લામાં ૪૪, પંચમહાલ જિલ્લામાં ૩૯ અને વડોદરા જિલ્લામાં ૨૪ વ્યક્તિઓ એક અથવા બીજી જનજાતિની છે. સાબરકાંઠા જિલ્લામાં અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રમાણ ૧૫૦૦૬ ટકા છે. કચ્છ જિલ્લામાં આ જનજાતિઓનું પ્રમાણ ૪૦૭૫ ટકા અને પનાસકાંઠામાં ૬૧૫ ટકા છે. આ સિવાયના જિલ્લાઓમાં જનજાતિઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. ખેડા જિલ્લામાં દર સો વ્યક્તિએ એક જ વ્યક્તિ અનુસૂચિત જનજાતિની છે. આ સિવાયના જિલ્લાઓમાં દર દસ હજારની વસતિએ અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

જિલ્લો	ટકા	જિલ્લો	ટકા
ગામનગર	૨૪	જૂનાગઢ	૫૦
રાજકોટ	૪	મહેસાણા	૪૪
સુરેન્દ્રનગર	૫૭	ગાંધીનગર	૨૦
ભાવનગર	૧	અમદાવાદ	૭૨
અમરેલી	૪		

આપણે મોટા ભાગનો સમાજ ગ્રામ્ય સમાજ છે તે શહેરી વસતિના કરતાં ગ્રામ્ય વસતિનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. તેવી જ રીતે અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના મોટા ભાગના લોકો ગામડાઓમાં વસે છે. આ ઉપરાંત અનુસૂચિત જનજાતિના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહેવાનાં અન્ય કારણો પણ છે. અનુસૂચિત જનજાતિઓનું મૂળ વતન શહેરી વિસ્તાર કઠી હતું નહીં અને આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને વસવાટ પ્રજાલિકાગત ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં જ હતો. આને કારણે શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓનું કેન્દ્રીકરણ જોવા મળે છે. અનુસૂચિત જાતિની દર સો વ્યક્તિએ ૭૩ વ્યક્તિ ગામડામાં વસે છે, જ્યારે ૨૭ વ્યક્તિઓ શહેરમાં વસે છે. અમદાવાદ સિવાયના લગભગ બધા જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણ જોવા મળે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં આથી ઊંચું છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં દર સો વ્યક્તિએ લગભગ ૩૩ વ્યક્તિઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસે છે, જ્યારે ૬૭ વ્યક્તિઓ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. સુરત જિલ્લામાં અનુસૂચિત જાતિઓની ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની વહેંચણી રાજ્યના એકંદર પ્રમાણ સાથે સુસંગત છે અને તદ્વાતનું પ્રમાણ ઘણું સાંકડું છે.

અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારની વહેંચણી પણ લગભગ આ જ પ્રકારની જણાય છે. જે કે અમુક જિલ્લાઓ એવા છે કે જેમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસતિ નહીં વત્તે છે. આ જિલ્લાઓ મોટે ભાગે સૌરાષ્ટ્રના ઢીપ-કલ્પમાં આવેલા છે. જે જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓની વસતિનું કેન્દ્રીકરણ થયેલ છે તે જિલ્લાઓના વસતિના આંકડા તપાસતાં જણાશે કે અનુસૂચિત જનજાતિની મોટા ભાગની વસતિ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે. સાબરકાંઠા, પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જનજાતિના લગભગ ૯૦ ટકા લોકો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રહે છે. આ બધા જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓનું કેન્દ્રીકરણ જોવા મળે છે.

યુજરાતના જિલ્લાઓમાં વસતી અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિની ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની વસતિની ટકાવારી નીચે દર્શાવવામાં આવેલ છે.

જિલ્લાનું નામ	અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિની ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની વસતિની ટકાવારી જિલ્લાવાર			
	અનુસૂચિત જાતિ		અનુસૂચિત જનજાતિ	
૧	ગ્રામ્ય ૨	શહેરી ૩	ગ્રામ્ય ૪	શહેરી ૫
૧. જામનગર	૬૮.૧૬	૩૧.૮૪	૭૭.૧૭	૨૨.૮૩
૨. રાજકોટ	૭૫.૫૯	૨૪.૪૧	૬૦.૯૪	૩૯.૦૬
૩. સુરેન્દ્રનગર	૭૯.૫૧	૨૦.૪૯	૯૯.૦૯	૦.૯૧
૪. ભાવનગર	૭૦.૭૮	૨૯.૨૨	૧૮.૧૩	૮૧.૮૭
૫. અમરેલી	૮૮.૧૦	૧૧.૯૦	૮૬.૯૨	૧૩.૦૮
૬. જૂનાગઢ	૮૨.૫૦	૧૭.૫૦	૯૦.૩૦	૯.૭૦
૭. કચ્છ	૭૮.૭૫	૨૧.૨૫	૮૪.૨૨	૧૫.૭૮
૮. બનાસકાંઠા	૯૨.૪૩	૭.૫૭	૯૬.૩૧	૩.૬૯
૯. સાબરકાંઠા	૯૫.૦૨	૪.૯૮	૯૯.૦૫	૦.૯૫
૧૦. મહેસાણા	૮૩.૧૮	૧૬.૮૨	૫૪.૬૮	૪૫.૩૨
૧૧. ગાંધીનગર	૮૪.૯૧	૧૫.૦૯	૬૭.૪૯	૩૨.૫૧
૧૨. અમદાવાદ	૩૩.૪૩	૬૬.૫૭	૨૦.૫૮	૭૯.૪૨
૧૩. ખેડા	૮૩.૭૧	૧૬.૨૯	૮૨.૬૯	૧૭.૩૧

૧	૨	૩	૪	૫
૧૪. પંચમહાલ	૮૬૦૩૩	૧૩૦૬૯	૯૬૦૬૪	૩૦૩૬
૧૫. વડોદરા	૭૫૦૦૨	૨૪૦૯૮	૯૫૦૯૫	૪૦૦૫
૧૬. ભરૂચ	૮૧૦૮૪	૧૮૦૧૬	૯૫૦૦૮	૪૦૯૨
૧૭. સુરત	૫૭૦૬૬	૪૨૦૩૪	૯૨૦૮૩	૭૦૧૭
૧૮. વલસાડ	૭૮૦૪૬	૨૧૦૫૪	૯૧૦૯૭	૮૦૦૩

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિ કરતાં અનુસૂચિત જનજાતિઓનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. હવે આ અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓમાં આવતી જુદી જુદી જાતિઓની વસતિ તપાસીએ.

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ અનુસૂચિત જાતિઓમાં ૪૨ જાતિ નોંધાયેલ છે. આમાં સૌથી વધુ વસતિ માયાવંશી, દેડ, વણકર અથવા મારૂ વણકર જાતિઓની છે. આ જાતિઓના જૂથ ૫,૧૦,૨૫૬ વ્યક્તિઓ નોંધાયેલ છે, જે રાજ્યની અનુસૂચિત જાતિઓની કુલ વસતિના ૨૯.૯૫ ટકા થાય છે અને રાજ્યની કુલ વસતિના ૧.૯૧ ટકા થાય છે. ત્યાર પછી મોટું જૂથ, ભાંભી, ભાંભી અસાદર, અસોડી, ચમાર, હરાલાયા, ખાલપા, માદીગ, ગનાંગર, રોહીદાસ અને રોહિત વગેરે કોમોનું છે. તે જૂથની સંખ્યા ૩,૨૧,૮૩૫ છે, જે રાજ્યની અનુસૂચિત જાતિઓની કુલ વસતિના ૧૭.૬૩ ટકા થાય છે અને રાજ્યની કુલ વસતિના ૧.૨૧ ટકા થાય છે. આ કોમોનું ત્રીજું મોટું જૂથ વણકર, દેડ અથવા અંત્યજોનું છે, જેની વસતિ ૨,૩૯,૯૧૭ છે, જે રાજ્યની અનુસૂચિત જાતિની કુલ વસતિના ૧૩.૧૪ ટકા થાય છે અને રાજ્યની કુલ વસતિના ૦.૯૦ ટકા થાય છે. આ ઉપરાંતની ખીજ અગત્યની અનુસૂચિત જાતિઓની સંખ્યા અને રાજ્યની અનુસૂચિત જાતિઓ સાથેની તેની ટકાવારી સામે આપવામાં આવી છે.

ખુબ જ ઓછી વસતિવાળી અનુસૂચિત જાતિઓમાં અગેર (૧૫ વ્યક્તિ), ચલવાડી અથવા ચન્નાયા (૮૪ વ્યક્તિ), ચેનાદસાર અથવા હોલાયાદસાર (૪ વ્યક્તિ), હલ્લીર (૧૩ વ્યક્તિ), હલસર, હસલર, હલારવર અથવા હલરવર (૪ વ્યક્તિ), હોલાર અથવા વલ્હાર (૧૧ વ્યક્તિ), હોલાયા અથવા હોલેર (૩૪ વ્યક્તિ), મુકરી (૨ વ્યક્તિ), મોચી (૬૯ વ્યક્તિ) તથા સેમાલિયા (૪ વ્યક્તિ) છે.

અનુસૂચિત જાતિનું નામ	વસતિ	ટકાવારી	
		કુલ અનુસૂચિત જાતિની સાથે	રાજ્યની કુલ વસતિ સાથે
ભગી, મહેતર, એલગાશ્વા, રૂપી વગેરે	૧,૮૧,૫૭૨	૬૦૬૫	૦૦૬૮
મેઘનાળ	૧,૨૭,૪૫૮	૬૦૬૮	૦૦૪૮
ચમાર, નાલીયા			
અથવા રોહિત	૮૭,૪૨૮	૪૦૭૯	૦૦૩૩
ભંગી અથવા રૂપી	૪૮,૩૯૯	૨૦૬૫	૦૦૧૮
સેનવા, ચેનવા, સેડમા			
અથવા રાવત	૪૫,૩૪૩	૨૦૪૮	૦૦૧૭
ગરોડા અથવા ગારો	૩૮,૧૯૭	૨૦૦૯	૦૦૧૪
મેઘવાળ અથવા મેઘવર	૨૧,૫૯૧	૧૦૧૮	૦૦૦૮
નાડીયા અથવા હાડી	૧૨,૮૬૨	૦૦૭૦	૦૦૦૫

આ જ રીતે અનુસૂચિત જનજાતિ બાબતમાં પણ ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી અનુસાર ૩૦ અનુસૂચિત જનજાતિઓ નોંધાયેલ છે. આ ૩૦ પૈકી ૧૬ જાતિઓની વસતિ દસ હજારથી વધુ છે. બીલ કોમની વસતિ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ છે. તેઓની વસતિ ૧૪,૫૧,૭૭૭ છે, જે રાજ્યની અનુસૂચિત જનજાતિની કુલ વસતિના ૩૮.૦૩૮ ટકા થાય છે, જ્યારે રાજ્યની કુલ વસતિના ૫.૪૪ ટકા થાય છે. જે કે બીલ કોમમાં ધણી જાતિનો સમાવેશ થાય છે. દા. ત., બીલ, ગગસિયા, દોલી બીલ, ડુંગરી બીલ, ડુંગરી ગરાસિયા, મેવાસી બીલ, રાવળ બીલ, તડવી બીલ, ભાગલિયા બીલાલા, પાવરા અને વસાવા અથવા વસાવે. ત્યાર પછીનું બીજું મોટું જૂથ દુબળાઓનું છે, જેમાં તલાવિયા અને હળપતિનો સમાવેશ થાય છે. આ જૂથની વસતિ ૩,૮૧,૫૪૨ની છે, જે રાજ્યની કુલ અનુસૂચિત જનજાતિના ૧૦.૪૦ ટકા થાય છે અને રાજ્યની કુલ વસતિના ૧.૪૬ ટકા થાય છે. દોડિયાની વસતિ ૩,૫૮,૯૭૦ની છે, જે રાજ્યની કુલ અનુસૂચિત જનજાતિની વસતિના ૯.૬૧ ટકા થાય છે અને રાજ્યની કુલ વસતિના ૧.૩૫ ટકા થાય છે. ગામીત અથવા ગામટા કે જેમાં ગાવીત, પાવચી, પડવી અને વાલવીનો સમાવેશ થાય છે, તે ચોથા ક્રમે આવે છે, એમ તેની વસતિ ૨,૭૬,૪૧૯ છે, જે રાજ્યની અનુસૂચિત જનજાતિની કુલ વસતિના ૭.૪૦ ટકા થાય છે; જ્યારે રાજ્યની કુલ વસતિના ૧.૦૪ ટકા થાય છે. બાકીની અનુસૂચિત જનજાતિ પૈકીની ૧ લાખથી વધુ વસતિ ધરાવતી જાતિઓ સંખ્યાના ક્રમાનુસાર નીચે મુજબ છે.

અનુસૂચિત જનજાતિનું નામ	વસતિ	ટકાવારી	
		કુલ અનુસૂચિત જનજાતિ સાથે	કુલ રાજ્યની વસતિ સાથે
૧	૨	૩	૪
નાયકડા અથવા નાયકા, ચોલીવાલા, નાયકા, કાપડિયા, નાયકા, મોટા નાયકા અને નાના નાયકા સાથે	૨,૩૪,૯૪૬	૬૨૯	૦.૮૮
રાઠવા	૧,૯૨,૬૫૦	૫૧૬	૦.૭૨
ચોધરી	૧,૭૭,૧૫૫	૪૭૪	૦.૬૬
કોંકણી, કોંકણી, કુકણા	૧,૪૬,૭૬૮	૩૯૩	૦.૫૫
ઢાંકા, તડવી, તેતારિયા અને વાલવી સાથે	૧,૩૮,૮૫૮	૩૭૨	૦.૫૨
વરલી	૧,૨૬,૧૦૮	૩૩૮	૦.૪૭

આ ઉપરાંત દસ હજારથી વધુ વસતિ ધરાવતી આદિવાસી કોમોમાં પેટલિયા, કોળી ઢોર, વિટોળિયા વગેરે, કુણ્ખી અને ચોધરાનો સમાવેશ થાય છે, આ દરેકની વસતિ તથા રાજ્યની કુલ આદિવાસી વસતિમાં તેનું પ્રમાણ તેમ જ રાજ્યની કુલ વસતિમાં તેની ટકાવારી નીચેના કોઠામાં આપી છે.

અનુસૂચિત જનજાતિનું નામ	વસતિ	ટકાવારી	
		અનુસૂચિત જન- જાતિ વસતિ સાથે	કુલ રાજ્યની વસતિ સાથે
૧	૨	૩	૪
પેટલિયા	૪૮,૭૬૩	૧૩૧	૦.૧૮
કુણ્ખી	૩૪,૬૪૩	૦.૬૩	૦.૧૩
કોળી	૩૦,૨૪૧	૦.૧૮	૦.૧૧
કોળી ઢોર, ટોકરે કોળી, કોલયા અથવા કોલધા	૨૯,૪૬૫	૦.૭૯	૦.૧૧
વિટોળિયા, કોટવાલિયા અથવા બરેડિયા	૧૨,૯૦૨	૦.૩૫	૦.૦૫
ચોધરા	૧૧,૧૧૮	૦.૩૦	૦.૦૪

આ સિવાયની ચૌદ અનુસૂચિત જાતિઓની વસતિ દસ હજારથી ઓછી છે, જે નીચે દર્શાવી છે.

બરડા (૫૩ વ્યક્તિઓ), ખાવડા અથવા ખામડા (૨,૩૮૩ વ્યક્તિઓ), ગોન્ડ અથવા રાજગોન્ડ (૬૧૯ વ્યક્તિઓ), કાથોડી અથવા કાતકરી, ઢોર કાથોડી અથવા ઢોર કાતકરી અને સોન કાથોડી અથવા સોન કાતકરી (૨,૯૩૯ વ્યક્તિઓ), પારધી, અડવી ચીંચર અને ફણુસે પારધી (૨,૬૮૪ વ્યક્તિઓ), પોમલા (૩૦૦ વ્યક્તિઓ), સીદી (૪,૪૮૨ વ્યક્તિઓ), ભરવાડ (૫૩૧ વ્યક્તિઓ), ચારણ (૧,૭૦૦ વ્યક્તિઓ), રખારી (૪,૬૯૩ વ્યક્તિઓ), પઢાર (૪,૭૫૮ વ્યક્તિઓ), ભીસ (૧,૨૨૭ વ્યક્તિઓ), પારાધી (૨ ૮૮૫ વ્યક્તિઓ) અને વાઘરી (૪,૪૮૭ વ્યક્તિઓ).

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપણે જોઈ ગયા કે અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત કોમો પૈકીની છે અને તે પણ જોઈ ગયા કે તેઓના કલ્યાણ અને વિકાસ માટે અને સામાજિક શોષણ થતું અટકાવવા માટે અંધારણમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં આપણે જોઈએ કે સમયની સાથેસાથ તેઓની સ્થિતિમાં કોઈ સુધારો થયો છે કે નહિ. જે કે વસતિગણતરીના આંકડાઓ આ પ્રશ્નનું પૂર્ણ અને વિસ્તૃત ચિત્ર આપવા ધણા મર્યાદિત છે અને અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિના આંકડા ઉપલબ્ધ નથી. જે કે આ કોમોના અક્ષરજ્ઞાન અંગેના આંકડા ઉપલબ્ધ છે. અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ આ કોમો માટે તેઓની રૂઢિચુસ્તતા અને પ્રણાલિકા-પ્રાધાન્ય સમાજના અંધનમાંથી મુક્ત કરવાનું સાધન અને પ્રગતિનું માપદર્શક પણ ગણાવી શકાય. આથી આપણે અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ તપાસીએ. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતની સામાન્ય પ્રજામાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૩૦.૪૫ ટકા હતું. ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે આ પ્રમાણ વધીને ૩૫.૭૯ ટકા થયું; એટલે કે ૫.૩ ટકાનો વધારો નોંધાયો છે. આની સામે ૧૯૬૧માં અનુસૂચિત જાતિઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૨.૪૬ ટકા હતું તે ૧૯૭૧માં વધીને ૨૭.૭૪ ટકા થયું; એટલે કે ૫.૨૮ ટકાનો વધારો થયો. આથી જોઈ શકાય છે કે અનુસૂચિત જાતિઓમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રમાણનો વધારો સામાન્ય વસતિના પ્રમાણની લગભગ છે. અનુસૂચિત જાતિઓને ભૂતકાળમાં પ્રણાલિકાગત રીતરિવાજોથી જ સહન કરવું પડેલું છે તે ધ્યાનમાં લઈએ તો હાલનું અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઉત્સાહપ્રેરક ગણી શકાય. આથી એમ માની શકાય કે આ પછાત કોમો ભૂતકાળનાં અંધનોમાંથી મુક્ત થતી જાય છે અને સામાન્ય વસતિની બરાબર થતી જાય છે. આ બાબતમાં

અનુસૂચિત જનજાતિઓનું ચિત્ર સંતોષજનક જણાતું નથી. અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે. આ લોકો મોટે ભાગે વિકટ અને મુશ્કેલ વિસ્તારમાં રહેતા હોવાને કારણે તેમ જ શિક્ષણ અંગે તેમની અનિચ્છાને કારણે જે કંઈ શૈક્ષણિક સેવાઓ આ વિસ્તારમાં ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ થયો નથી. સને ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી પ્રમાણે અનુસૂચિત જનજાતિમાં ફક્ત ૧૧.૬૯ ટકા લોકો જ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા હતા. ૧૯૭૧માં આ પ્રમાણ ૧૪.૧૨ ટકા થયું છે, એટલે કે દસ વર્ષમાં ફક્ત ૨.૪૩ ટકાનો વધારો થયો છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે અનુસૂચિત જાતિઓ મોટે ભાગે રાજ્યના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં સપ્રમાણ વહેંચાયેલી છે, જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિઓ અમુક જિલ્લાઓમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે. આ જાતિઓમાં આપણે અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ પણ જોયું. હવે આપણે શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં તેમ જ પુરુષ અને સ્ત્રીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ તપાસીએ.

ગુજરાત રાજ્યમાં અનુસૂચિત જાતિઓ તો ૧૯૦૨૫ લાખ લોકો નોંધાયેલા છે, જે રાજ્યની કુલ વસતિના ૬.૮૪ ટકા થાય છે. આ ૧૯૦૨૫ લાખ લોકો પૈકી ૫.૦૬ લાખ લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે; એટલે કે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનાર લોકોનું પ્રમાણ ૨૭.૭૪ ટકા છે. ગુજરાતની સામાન્ય વસતિમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૩૬.૭૯ ટકા છે, તેના કરતાં આ ઠીક ઠીક ઓછું ગણાય. અનુસૂચિત જાતિઓના પુરુષોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૩૯.૮૯ ટકા છે, જ્યારે સ્ત્રીઓમાં આ પ્રમાણ ૧૪.૯૫ ટકા છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના અક્ષરજ્ઞાનના પ્રમાણમાં કેટલો મોટો ગાળો છે તે આથી જોઈ શકાય છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના આંકડા તપાસીશું તો આ વિસ્તારમાં વસતિ અનુસૂચિત જાતિઓના અક્ષરજ્ઞાનના પ્રમાણમાં કેટલો ગાળો છે તે પણ જોઈ શકાશે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આ કેમોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૩.૭૭ ટકા છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં તે ૩૮.૩૫ ટકા છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં વસતા પુરુષો અને સ્ત્રીઓના આંકડા તપાસીએ તો જણાશે કે આમાં પણ કેટલો મોટો ગાળો છે. શહેરી વિસ્તારમાં વસતા અનુસૂચિત જાતિના પુરુષોના ૫૧.૪૦ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેનું પ્રમાણ ૩૫.૪૦ ટકા છે તેવી જ રીતે શહેરમાં વસતિ અનુસૂચિત જાતિઓની સ્ત્રીઓમાં લગભગ ચોથા ભાગની અથવા ૨૩.૭૫ ટકા સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેનું પ્રમાણ ૧૧.૮૦ ટકા છે. આથી

નેર્ઠ શકાશે કે ફક્ત સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના અક્ષરજ્ઞાનમાં મોટો તફાવત આવે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના અનુસૂચિત જાતિના લોકોમાં પણ મોટો તફાવત છે. અનુસૂચિત જાતિઓના અક્ષરજ્ઞાનની ખાતમમાં વલસાડ જિલ્લો સૌથી મોખરે છે, જ્યાં આ પ્રમાણ ૪૯.૯૮ ટકા છે, જ્યારે કચ્છ જિલ્લો સૌથી પાછળ રહે છે, જ્યાં આ ટકાવારો ૧૧.૮૦ ટકા છે. રાજ્યની સરેરાશ (૨૭.૭૪ ટકા) કરતાં અક્ષરજ્ઞાનનું વધુ પ્રમાણ ધરાવતા જિલ્લાઓમાં મહેસાણા (૩૪.૮૬ ટકા), ગાંધીનગર (૪૩.૨૨ ટકા), અમદાવાદ (૩૭.૭૭ ટકા), ખેડા (૩૭.૬૮ ટકા), વડોદરા (૩૫.૫૨ ટકા), ભરૂચ (૩૪.૯૫ ટકા), સુરત (૪૫.૨૩ ટકા), વલસાડ (૪૯.૯૫ ટકા) અને ડાંગ (૪૭.૧૧ ટકા) છે. આથી નેર્ઠ શકાશે કે આ ખાતમમાં દક્ષિણ ગુજરાતના જિલ્લાઓ વલસાડ, સુરત અને ડાંગ હીક હીક આગળ છે. ઉપર ખાતમના જિલ્લાઓ સિવાયના જિલ્લાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં ઓછું છે. એ જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે પંચમહાલ સિવાયના ગુજરાતની મુખ્ય ભૂમિના જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓના અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ખતાસકાંડા અને સાબરકાંડા જિલ્લાઓ કરતાં ઘણું વધારે છે નીચેના કોઠામાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિની અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી આપવામાં આવી છે.

	કુલ	અનુસૂચિત જાતિની	અનુસૂચિત જનજાતિની
	ગ્રામ્ય	અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી	અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી
	શહેરી	કુલ પુરુષો સ્ત્રીઓ	કુલ પુરુષો સ્ત્રીઓ
ગુજરાત રાજ્ય	કુલ	૨૭.૭૪ ૩૯.૮૯ ૧૪.૯૫	૧૪.૧૨ ૨૧.૮૩ ૬.૧૫
	ગ્રામ્ય	૨૩.૭૭ ૩૫.૪૦ ૧૧.૮૦	૧૩.૪૬ ૨૧.૦૪ ૫.૬૮
	શહેરી	૩૮.૩૫ ૫૧.૪૦ ૨૩.૭૫	૨૪.૨૪ ૩૩.૫૭ ૧૩.૭૮

હવે આપણે ગુજરાતની અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ નેર્ઠ એ. ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓની વસતિ ૩૭.૩૪ છે, જે પૈકી ૫.૨૭ લાખ લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે; આથી તેઓનું અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૧૪.૧૨ ટકા જ છે. પુરુષ અને સ્ત્રીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ તપાસતાં મોટો તફાવત માલૂમ પડશે. રાજ્યમાંના અનુસૂચિત જનજાતિના પુરુષોમાં ૨૧.૮૩ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓમાં તે પ્રમાણ ફક્ત ૬.૧૫ ટકા છે. આ આંકડાઓને ગ્રામ્ય તથા શહેરી વિસ્તાર પ્રમાણે અલગ તપાસીએ તો જાણશે કે શહેરી વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ કેટલું ઓછું છે. શહેરી

વિસ્તારમાં આ કોમોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૪-૨૪ ટકા છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તે ફક્ત ૧૩-૪૬ ટકા છે. શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા અનુસૂચિત જન-જાતિના પુરુષોમાં ૩૩-૫૭ ટકા પુરુષો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેઓના અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૧-૦૪ ટકા જ છે. શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી આદિવાસી સ્ત્રીઓમાં ૧૩-૭૮ ટકા સ્ત્રીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ૫-૬૮ ટકા છે. આથી જોઈ શકાશે કે આદિવાસી સ્ત્રીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે અને શહેરી વિસ્તારમાં રહેતા આદિવાસીઓના અક્ષરજ્ઞાનના પ્રમાણમાં પણ મોટો તફાવત છે.

હવે જે જિલ્લાઓમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓની વસતિ કેન્દ્રિત થયેલી છે તે જિલ્લાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ તપાસીએ. તેઓની વસતિ મોટે ભાગે સાબરકાંઠા, પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લાઓમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે. સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આદિવાસીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૧૬-૫૧ ટકા છે, જે રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં ફક્ત ૮-૧૬ ટકા જ આદિવાસીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ જિલ્લામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં ઘણું ઓછું છે. આ જિલ્લાના આદિવાસી પુરુષોમાં ૧૬-૦૬ ટકા પુરુષો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૨-૦૦ ટકા છે. વડોદરા જિલ્લામાં ૧૧-૩૨ ટકા આદિવાસીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે ભરૂચ જિલ્લામાં તે પ્રમાણ ૧૩-૮૩ ટકા છે. ડાંગ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૧૧-૨૯ ટકા છે. આ ત્રણ જિલ્લાઓ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં નીચે છે. સુરત અને વલસાડ જિલ્લાઓમાં આદિવાસીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ રાજ્યની સરેરાશ કરતાં વધુ છે. સુરત જિલ્લામાં ૧૭-૧૦ ટકા તથા વલસાડ જિલ્લામાં ૧૮-૫૫ ટકા આદિવાસીઓ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે.

અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓના ઉત્થાન માટેના સમાજના પ્રયત્નો સમયની સાથે સફળ થશે એવી આશા રાખી શકાય અને વર્ષોથી પછાત અને કચડાયેલી અને શોષણ પામેલી આ કોમો રાજ્યની સામાન્ય વસતિની અરેખરની થઈ જશે એવી આશા અરથાને નથી. જે કે અક્ષરજ્ઞાન અંગેની તેમની પ્રગતિ ધીમી હોવા છતાં રિથર છે, જે ઉત્સાહપ્રેરક છે.

આપણી મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ

આપણે અગાઉનાં પ્રકરણોમાં આપણી વસતિ અંગેના થોડાંક પાસાંઓ તપાસ્યા. હવે આપણે જે પ્રશ્ન તપાસવાનો રહે છે તે એ છે કે આપણે કયા કામધંધાઓમાં શેકાયેલા છીએ. વસતિની દૃષ્ટિએ આપણું ગુજરાત દેશનું નવમું મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. આપણું ગુજરાત ચલાવવા આપણે શી પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ અથવા જે લોકો આર્થિક રીતે પ્રવૃત્ત નથી તેઓ શું કરે છે તે આ પ્રકરણમાં જોઈ શું.

આ હેતુ માટે આપણે આપણી વસતિને એ વિરત્ત વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ. એક આર્થિક રીતે પ્રવૃત્ત અને બીજા આર્થિક રીતે પ્રવૃત્ત ન હોય તેવા. ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી દરમિયાન દરેક વ્યક્તિએ તેઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ શું છે તે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલો, એટલે કે તેને પૂછવામાં આવેલું કે તે તેના મોટા સમય શી પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે? તેના જવાબ અનુસાર તેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિની તોષ કરવામાં આવેલી. તે કામ કરનારો હોઈ શકે, એટલે કે તેના મોટા સમય આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં જતો હોય અથવા તે કામ નહીં કરનાર હોઈ શકે, એટલે કે તેના સમયનો મોટો ભાગ બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ જેવી કે ધરકામ, અવ્યાસ, નિવૃત્ત જીવન, શિક્ષાવૃત્તિ વગેરેમાં જતો હોય. જેઓએ પોતે વિદ્યાર્થી છે, નિવૃત્ત છે, આશ્રિત છે, શિક્ષાવૃત્તિ કરે છે અથવા ધરકામમાં સમય ગાળે છે, તેવું લખાવેલું, તેઓને કામ નહીં કરનારા ગણવામાં આવેલા. જે લોકો એક અગર બીજાં કારણોસર આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરી શકે તેવા ન હતા. જેવા કે જેલના કેદીઓ, અનાથાશ્રમે કે ગાંડાની ધરિપતાલોમાં રહેનારાઓ, તેવા બધાને કામ નહીં કરનારા તરીકે ગણવામાં આવેલા. આ ઉપરાંત આર્થિક રીતે બિનપ્રવૃત્ત લોકોને પણ કામ નહીં કરનારા તરીકે ગણવામાં આવેલા. આ લોકો પૈકી જે કોઈ ગૌણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં શેકાયેલા હતા. તેઓની ગૌણ કામની પ્રવૃત્તિ ગૌણ કામના પ્રશ્ન સામે ખતાવવામાં આવેલી. કામ કરનારાઓને મુખ્ય ચાર આર્થિક વિભાગોમાં ખતાવવામાં આવેલ, જેવાં કે (૧) ખેડૂત (૨) ખેતરજૂર (૩) ગૃહઉદ્યોગ (૪) અન્ય કામો.

જે લોકો ગૃહઉદ્યોગ અથવા અન્ય કામમાં રોકાયેલા હતા તેઓના કામધંધાની વિશેષ વિગતો એકત્ર કરવામાં આવેલી અને તે મુજબ વિગતોનું એકત્રીકરણ કરતી વખતે જુદા જુદા ઔદ્યોગિક વિભાગો મુજબ તેમની વહેંચણી કરવામાં આવેલી, એટલે કે દરેક કામ કરનારને નીચે મુજબના નવ ઔદ્યોગિક વિભાગમાં વહેંચવામાં આવેલા.

૧. ખેત્ર
૨. ખેતમજૂર
૩. પશુપાલન, જંગલકામ, મત્સ્યઉદ્યોગ, શિકાર, પ્લાન્ટેશન, આગળગીચા અને અન્ય આનુષંગિક પ્રવૃત્તિ
૪. ખાણ અને ખનિજકામ
- ૫અ. ગૃહઉદ્યોગ
- ૫મ. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ
૬. ખાંધકામ
૭. વેપાર અને વાણિજ્ય
૮. વાહનચલકાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહાર
૯. અન્ય સેવાઓ
૧૦. કામ નહીં કરનારાઓ

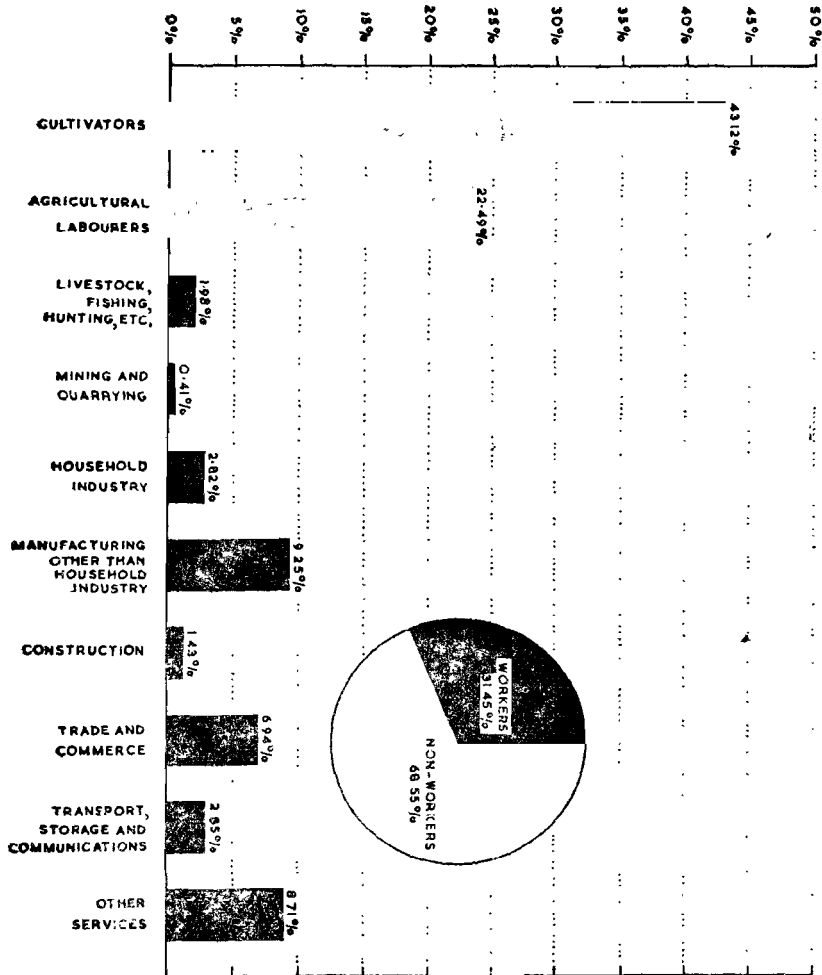
૧૯૭૧ની વસતિગણતરીમાં કામ કરનારની વ્યાખ્યા ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી કરતાં થોડી જુદી હતી. ૧૯૬૧ની વસતિગણતરી મુજબ જે કોઈ વ્યક્તિ થોડી ઘણી પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરતી હતી, પછી ભલે તેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ અભ્યાસ, ધરકામ કે તેવી હોય, તેને કામ કરનાર ગણવામાં આવેલા; જ્યારે આવા લોકોને ૧૯૭૧માં કામ નહીં કરનારા ગણવામાં આવેલા. આથી ૧૯૬૧ અને ૧૯૭૧ના કામ કરનારાઓના આંકડાઓ સરખાવી શકાય તેમ નથી. આથી આ પ્રકરણમાં આપણે ફક્ત ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબના આંકડાઓ જ તપાસીશું અને ૧૯૬૧ના આંકડા સાથે સરખામણી કરીશું નહીં.

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ રાજ્યની વસતિ ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ હતી, જે પૈકી ૮૩,૯૫,૫૪૬ કામ કરનારા છે અને ૧,૮૩,૦૧,૯૨૯ કામ નહીં કરનારા છે; એટલે કે કુલ વસતિના ૩૧.૪૫ ટકા લોકો કામ કરનારા છે, જ્યારે ૬૮.૫૫ ટકા લોકો કામ નહીં કરનારા છે. આનો અર્થ એ થયો કે દસ હજારની વસતિએ ૩,૧૪૫ વ્યક્તિઓ આર્થિક રીતે પ્રવૃત્ત છે, જ્યારે ૬,૮૫૫ વ્યક્તિઓ કામ નહીં કરનારાઓ છે. રાજ્યના ૮૩,૯૫,૫૪૬ કામ કરનારાઓને ઔદ્યોગિક વિભાગ પ્રમાણે નીચે વહેંચ્યા છે.

કેટેગરી	સંખ્યા	કામ કરનારની ટકાવારી	કુલ વસતિની ટકાવારી
૧. ખેડૂત	૩૬,૧૯,૯૯૭	૪૩.૧૨	૧૩.૫૬
૨. ખેતમજૂર	૧૮,૮૭,૬૬૦	૨૨.૪૮	૭.૦૭
૩. પશુપાલન, જંગલકામ, મત્સ્યઉદ્યોગ, શિકાર, પ્લાન્ટેશન, આગમગીચા અને અન્ય આનુષંગિક પ્રવૃત્તિ	૧,૬૬,૫૧૮	૧.૯૮	૦.૬૨
૪. ખાણ અને ખનિજકામ	૩૪,૭૭૨	૦.૪૧	૦.૧૩
૫ અ. ગૃહઉદ્યોગ	૨,૩૬,૫૭૨	૨.૮૨	૦.૮૯
૫ બ. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ	૭,૭૬,૨૭૪	૯.૨૫	૨.૯૧
૬. બાંધકામ	૧,૧૯,૯૦૯	૧.૪૩	૦.૪૫
૭. વેપાર અને વાણિજ્ય	૫,૮૨,૬૧૭	૬.૯૪	૨.૧૮
૮. વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહાર	૨,૩૯,૬૯૯	૨.૮૬	૦.૯૦
૯. અન્ય સેવાઓ	૭,૩૧,૫૨૮	૮.૭૧	૨.૭૪

આ આંકડાઓને સરજતા ખાતર આપણે જરા જુદી રીતે જોઈએ. આપણે દર દસ હજાર કામ કરનારાઓને જુદા જુદા ઔદ્યોગિક વિભાગો મુજબ વહેંચીએ, એટલે કે દર દસ હજાર કામ કરનારાઓમાં જુદા જુદા વર્ગવાર કેટલું પ્રમાણ છે તે જોઈએ. આપણે જોયું કે ગુજરાતમાં કુલ ૮૩૯૫,૫૪૬ કામ કરનારાઓ છે, તેઓની દર દસ હજાર પ્રમાણેની વહેંચણી નીચે આપવામાં આવી છે.

કેટેગરી	પ્રમાણ
૧. ખેડૂત	૪,૩૧૨
૨. ખેતમજૂર	૨,૨૪૮
૩. પશુપાલન, જંગલકામ, મત્સ્યઉદ્યોગ, શિકાર, પ્લાન્ટેશન, આગમગીચા અને અન્ય આનુષંગિક પ્રવૃત્તિ	૧૯૮
૪. ખાણ અને ખનિજકામ	૪૧
૫ અ. ગૃહઉદ્યોગ	૯૨૫
૫ બ. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ	૨૮૨
૬. બાંધકામ	૧૪૩
૭. વેપાર અને વાણિજ્ય	૬૯૪
૮. વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહાર	૨૮૬
૯. અન્ય સેવાઓ	૮૭૧

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF WORKERS, GUJARAT
CENSUS, 1971

આગળના આંકડાઓ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે રાજ્યમાં દર દસ હજાર કામ કરનારાઓમાં ૪,૩૧૨ ખેડૂતો છે, જ્યારે તેનાથી લગભગ અડધા એટલે કે ૨,૨૪૮ ખેતમજૂરીના કામમાં રોકાયેલા છે; એટલે કે રાજ્યના દર દસ હજાર કામદારોમાં ૬,૫૬૦ કામદારો ખેડૂત અને ખેતમજૂરો છે. ત્યારબાદ ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણ દર દસ હજારે ૯૨૫નું છે. અન્ય વ્યવસાયમાં રોકાયેલા દર દસ હજાર કામદારોએ ૮૭૧ કામદારો છે, જ્યારે વેપાર અને વાણિજ્યમાં પણ ઠીક ઠીક લોકો રોકાયેલા છે. આ વર્ગનું પ્રમાણ ૬૯૪નું છે, જ્યારે અન્ય વર્ગોમાં, ખાણ અને ખનિજકામમાં ઓછામાં ઓછા ૪૧ અને વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહારમાં ૨૮૬ લોકોનું પ્રમાણ છે. જો આ આંકડાઓ શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તાર માટે અલગ અલગ તપાસીએ તો તે રસપ્રદ થશે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખેડૂત અને ખેતમજૂરનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળશે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં ઉદ્યોગ, વેપાર વાણિજ્ય, વાહનવ્યવહાર અને અન્ય વ્યવસાયનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળશે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં દર દસ હજાર કામદારોએ ૫,૫૪૩ ખેડૂતો છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં દર દસ હજાર કામદારોએ ફક્ત ૫૪૧ ખેડૂતો છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં દર દસ હજાર કામદારોએ ૨,૮૩૪ ખેતમજૂરો છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૪૫૫નું છે. શહેર વિસ્તારમાં ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે અને દસ હજાર કામદારોએ ૨,૯૪૪ આમાં રોકાયેલા છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૨૭૬નું છે. વેપાર અને વાણિજ્યમાં દર દસ હજાર કામદારોએ શહેરી વિસ્તારમાં ૧,૯૯૦ કામદારો રોકાયેલા છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૨૭૧નું છે. શહેરી વિસ્તારમાં અન્ય વ્યવસાયમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું છે. આ વર્ગમાં શહેરી વિસ્તારમાં દર દસ હજાર કામદારોએ ૨,૩૩૦ કામદારો છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેની સંખ્યા ૩૫૫ની છે. વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહાર પણ શહેરી વિસ્તારમાં ઠીક ઠીક લોકોને રાજી આપે છે. શહેરી વિસ્તારમાં દર દસ હજાર કામદારોએ ૮૩૮ કામદારો આ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૧૦૫નું છે. પશુપાલન, જંગલકામ, મરચઉદ્યોગ, શિકાર વગેરેમાં રોકાયેલ કામદારોનું પ્રમાણ શહેર વિસ્તાર કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વધુ છે. શહેરી વિસ્તારમાં દર દસ હજાર કામદારોએ ૧૪૬ વ્યક્તિઓ આ વ્યવસાયમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેનું પ્રમાણ ૨૧૫ છે. બાંધકામના વ્યવસાયમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણ પણ શહેરી વિસ્તારમાં વધુ છે. શહેરી વિસ્તારમાં

દર દસ હજાર કામદારોએ તેનું પ્રમાણ ૩૯૫નું છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તે પ્રમાણ ફક્ત ૬૧ જ છે. આથી જોઈ શકાશે કે શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ધંધાકીય હાંચો જુદો જુદો છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખેતી અને તેના આનુષંગિક વ્યવસાયોમાં ૮૬-૨૭ ટકા કામ કરનારાઓ રોકાયેલા છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં તેની ટકાવારી ૧૨-૨૨ ટકા છે. નીચેના કોઠામાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં કામ કરનારાઓનો વર્ગ મુજબનો તફાવત સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે.

કેટેગરી	ગ્રામ્ય	શહેરી
કુલ	૧૦,૦૦૦	૧૦,૦૦૦
૧. ખેડૂત	૫,૫૪૩	૫૪૧
૨. ખેતમજૂર	૨,૮૩૪	૪૫૫
૩. પશુપાલન, જંગલકામ, મત્સ્યઉદ્યોગ, શિકાર, પ્લાન્ટેશન, બાગબગીચા અને અન્ય આનુષંગિક પ્રવૃત્તિ	૨૧૫	૧૪૬
૪. ખાણ અને ખનિજકામ	૩૫	૬૦
૫અ. ગૃહઉદ્યોગ	૨૭૬	૩૦૧
૫અ. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ	૨૬૫	૨,૯૪૪
૬. આંધકામ	૬૧	૩૯૫
૭. વેપાર અને વાણિજ્ય	૨૭૧	૧,૯૯૦
૮. વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહાર	૧૦૫	૮૩૮
૯. અન્ય સેવાઓ	૩૯૫	૨,૩૩૦

હવે આપણે આ આંકડાઓ પુરુષ અને સ્ત્રી માટે અલગ જોઈએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રી કામદારોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે, પરંતુ તેઓના ધંધાકીય માળખાનો તફાવત જાણવો રસપ્રદ થઈ પડશે. દર દસ હજાર પુરુષ કામદારોમાં ૪,૪૮૭ ખેડૂતો જ છે, જ્યારે દર દસ હજાર સ્ત્રી કામદારોમાં ૩,૩૭૭ સ્ત્રી ખેડૂતો છે. ખેતમજૂર તરીકે દર દસ હજાર પુરુષ કામદારોમાં ૧,૭૬૫ રોકાયેલા છે, જ્યારે સ્ત્રી કામદારોમાં આ પ્રમાણ ઘણું ઊંચું છે, જેની સંખ્યા ૪,૮૩૫ છે. બીજી રીતે જોઈએ તો સ્ત્રી કામદારોનો લગભગ અડધો ભાગ ખેત-મજૂરોનો બનેલો છે. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ જેવા ઉદ્યોગોમાં દર દસ હજાર પુરુષ કામદારોએ ૧,૦૪૨ કામદારો

રોકાયેલા છે, જ્યારે સ્ત્રીઓમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૨૬૭નું છે. દર દસ હજાર પુરુષ કામદારોએ ૮૭૮ પુરુષો અન્ય સેવાઓમાં રોકાયેલા છે, જ્યારે સ્ત્રીઓમાં આનું પ્રમાણ ૮૩૪નું છે. વેપાર અને વાણિજ્યમાં તેમજ વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારમાં પુરુષ કામદારોનું પ્રમાણ સ્ત્રીઓ કરતાં વધુ છે. વેપાર અને વાણિજ્યમાં દર દસ હજાર પુરુષ કામદારોએ ૭૬૪ કામદારો રોકાયેલા છે, જ્યારે સ્ત્રીઓમાં આ પ્રમાણ ૧૫૬નું છે. વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહારના વ્યવસાયમાં દર દસ હજાર પુરુષ કામદારોએ ૩૩૧ કામદારો રોકાયેલા છે, જ્યારે સ્ત્રી કામદારોમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૪૪નું છે. નીચેના કોષ્ટકમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓનું વ્યવસાયિક વર્ગીકરણ આપવામાં આવ્યું છે.

કેટેગરી	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
કુલ	૧૦,૦૦૦	૧૦,૦૦૦
૧. ખેડૂત	૪,૪૮૭	૩,૩૭૭
૨. ખેતમજૂર	૧,૭૬૫	૪,૮૩૫
૩. પશુપાલન, જંગલકામ, મત્સ્યઉદ્યોગ, શિકાર, પ્લાન્ટેશન, બાગબગીચા અને અન્ય આનુષંગિક પ્રવૃત્તિ	૨૧૯	૮૬
૪. ખાણ અને ખનિજકામ	૪૨	૪૦
૫અ. ગૃહઉદ્યોગ	૨૯૬	૨૦૮
૫અ. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ	૧,૦૪૨	૨૯૭
૬. બાંધકામ	૧૪૬	૧૨૩
૭. વેપાર અને વાણિજ્ય	૭૬૪	૧૫૬
૮. વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહાર	૩૩૧	૪૪
૯. અન્ય સેવાઓ	૮૭૮	૮૩૪

હવે આપણે કામ કરનારાઓ અને કામ નહીં કરનારાઓનું આ પ્રમાણ જિલ્લાવાર તપાસીએ તેમજ કામ કરનારાઓનું ઔદ્યોગિક વર્ગ પ્રમાણે વર્ગીકરણ પણ જોઈએ અને જિલ્લા જિલ્લા વચ્ચેના તફાવત તપાસીએ અને તે અંગેનાં શક્ય કારણો પણ જોઈએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ગુજરાત

રાજ્યમાં દર સો વ્યક્તિએ ૩૧ વ્યક્તિ કામ કરનાર છે, જ્યારે ૬૯ વ્યક્તિ કામ નહીં કરનાર છે. રાજ્યના ૮ જિલ્લાઓમાં કામ કરનારાઓની ટકાવારીનું પ્રમાણ ૨૯ ટકાથી વધુ અને ૩૦ ટકાથી ઓછું છે. આ જિલ્લાઓમાં જામનગર, રાજકોટ, ભાવનગર, અમરેલી, સાબરકાંઠા, ગાંધીનગર, અમદાવાદ અને ખેડાનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્યના કોઈ પણ જિલ્લામાં કામદારોનું પ્રમાણ ૨૮ ટકાથી ઓછું નથી. મહેસાણા જિલ્લાનું આ પ્રમાણ ૨૮.૨૩ ટકા છે. આ નવ જિલ્લાઓનું કામ કરનારાઓ અને કામ નહીં કરનારાઓની ટકાવારીનું પ્રમાણ નીચે આપ્યું છે.

જિલ્લા	કામ કરનારાઓ	કામ નહીં કરનારા
૧. જામનગર	૨૯.૦૭૮	૭૦.૨૨
૨. રાજકોટ	૨૯.૬૯	૭૦.૩૧
૩. ભાવનગર	૨૯.૫૫	૭૦.૪૫
૪. અમરેલી	૨૯.૬૩	૭૦.૩૭
૫. સાબરકાંઠા	૨૯.૨૪	૭૦.૭૬
૬. ગાંધીનગર	૨૯.૬૬	૭૦.૩૪
૭. અમદાવાદ	૨૯.૩૫	૭૦.૬૫
૮. ખેડા	૨૯.૧૭	૭૦.૮૩
૯. મહેસાણા	૨૮.૨૩	૭૧.૭૭

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઉપરના જિલ્લાઓમાં કામ કરનારા અને કામ નહીં કરનારાની ટકાવારી જિલ્લા જિલ્લા વચ્ચે ખાસ મોટો તફાવત બતાવતી નથી. સુરેન્દ્રનગર અને જૂનાગઢ જિલ્લાઓમાં કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ થોડું વધારે છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં તેની કુલ વસતિના ૩૦.૭૨ ટકા લોકો કામ કરનારા છે, જ્યારે જૂનાગઢ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૩૦.૨૩ ટકા છે. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં આ પ્રમાણ થોડું વધારે છે (૩૧.૦૨ ટકા) અને વડોદરા જિલ્લામાં તેનાથી પણ થોડું વધુ છે (૩૨.૦૬ ટકા). કચ્છ જિલ્લામાં કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ તે જિલ્લાની વસતિના ૩૩.૦૨ ટકા છે, જ્યારે ભરૂચ જિલ્લામાં ૩૫.૩૧ ટકા છે. પાંચમહાલમાં ૩૬.૬૯ ટકા, સુરતમાં ૩૭.૧૯ ટકા અને ડાંગમાં ૪૧.૮૨ ટકા છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે રાજ્યના ૧૯ જિલ્લાઓ પૈકી ૧૨ જિલ્લાઓમાં રાજ્યની સરેરાશ કરતાં કામદારોનું પ્રમાણ ઓછું છે, જ્યારે સાત જિલ્લા-

ઓમાં આ પ્રમાણુ વધુ છે. ભરૂચ, વત્રસાડ, સુરત, પંચમહાલ અને ડાંગ જિલ્લાઓમાં કામ કરનારાઓનું પ્રમાણુ ખીજા જિલ્લાઓ કરતાં ઊંચું છે.

કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ જિલ્લાવાર તપાસતાં જણાશે કે અમદાવાદ, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લા સિવાયના જિલ્લાઓમાં ખેડૂતોનું પ્રમાણુ વધારે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં કુલ કામ કરનારાઓના ૧૫.૪૬ ટકા લોકો ખેડૂતો છે, જ્યારે ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ જેવા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણુ ઘણું મોટું છે. અન્ય સેવાઓમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણુ ખેડૂતોના પ્રમાણુ જેટલું છે, જ્યારે વેપાર અને વાણિજ્યમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણુ તેથી વધુ છે. ભરૂચ જિલ્લામાં દર સો કામદારોએ ૩૧ ખેડૂતો છે, જ્યારે ૪૭ ખેતમજૂરો છે. સુરત જિલ્લામાં દર સો કામદારોએ ૨૭ ખેડૂતો છે અને ૩૩ ખેતમજૂરો છે. આ સિવાયના અન્ય જિલ્લાઓમાં ખેતમજૂરો કરતાં ખેડૂતોનું પ્રમાણુ વધારે છે. જે કે વડોદરા જિલ્લામાં ખેડૂત અને ખેતમજૂરોના પ્રમાણુનો ગણો ઘણો સાંકડો છે. ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં ખેતમજૂરોનું પ્રમાણુ વધારે છે; તે ઉપરાંત વલસાડ, ખેડા, ગાંધીનગર, મહેસાણા, કચ્છ અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં પણ આ પ્રમાણુ ઠીક ઠીક ઊંચું છે. આથી ઊંચડું પંચમહાલ જિલ્લામાં ખેતમજૂરોનું પ્રમાણુ ફક્ત ૭.૭૮ ટકા જ છે. તેવી જ રીતે જામનગર, રાજકોટ અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં પણ આ પ્રમાણુ ઘણું ઓછું છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં ખેતમજૂરોનું ઓછું પ્રમાણુ હોવાનું કારણ ખેડૂતોનું પ્રમાણુ વધારે છે તે જણાય છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં કામ કરનારાઓની વહેંચણી જુદા જુદા ઔદ્યોગિક વર્ગોમાં મોટે ભાગે સપ્રમાણુ જેવા મળે છે, જ્યારે જામનગર જિલ્લામાં પણ થોડે ઘણે અંશે આ મુજબ જ સ્થિતિ જણાય છે.

પશુપાલન, જંગલકામ, આગમગીચા, વાડી વગેરે કામોમાં રોકાયેલ કામદારોનું પ્રમાણુ જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં ખાસ તફાવતવાળું નથી. પંચમહાલ જિલ્લામાં આ વર્ગમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણુ ૦.૪૬ ટકા છે, જે ખીજા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં સૌથી ઓછું છે. ત્યારબાદ વડોદરા જિલ્લો આવે છે, જ્યાં આ પ્રમાણુ ૦.૬૩ ટકા છે. કચ્છ જિલ્લો આમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે, ત્યાં આ વર્ગમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણુ ૫.૦૯ ટકા છે.

ગૃહઉદ્યોગમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણુ લગભગ બધા જિલ્લાઓમાં એકસરખું જેવા મળે છે. અમરેલી જિલ્લામાં આ પ્રમાણુ સૌથી વધુ છે, જ્યાં દર સો કામ કરનારાઓમાં ૪ ગૃહઉદ્યોગમાં રોકાયેલા છે. જામનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર,

ભાવનગર, જૂનાગઢ, કચ્છ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા અને સુરત જિલ્લાઓમાં ગૃહઉદ્યોગોમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણ ૩ ટકાથી વધુ અને ૪ ટકાથી ઓછું છે. ગાંધીનગર, અમદાવાદ, ખેડા અને વલસાડ જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણ ૨ અને ૩ ટકાની વચ્ચે છે, જ્યારે પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ અને ડાંગ જિલ્લામાં તે ૧ થી ૨ ટકાની વચ્ચે છે.

ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામમાં રોકાયેલા કામદારોનું પ્રમાણ ગુદા ગુદા જિલ્લાઓ વચ્ચે ઘણું તફાવતવાળું છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે અમદાવાદ જિલ્લામાં કામદારોના લગભગ ૨૯ ટકા જેટલા લોકો આ ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે. સુરત જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૧૬ ટકાનું છે, જ્યારે વડોદરામાં તે ૧૧ ટકા છે. રાજકોટ અને વલસાડ જિલ્લાઓમાં ૧૦ ટકા કામદારો આ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા છે, જ્યારે જામનગર અને ગાંધીનગરમાં આ પ્રમાણ ૯ ટકાનું છે. સુરેન્દ્રનગર અને ભાવનગરમાં આ પ્રમાણ ૭ થી ૮ ટકાનું છે, જ્યારે ખેડામાં તે ૬ થી ૭ ટકા વચ્ચે છે. જૂનાગઢ અને મહેસાણા જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૫ થી ૬ ટકા વચ્ચે છે અને અન્ય જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણ ૫ ટકાથી ઓછું છે. ડાંગ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ સૌથી ઓછું છે, જ્યાં દર દસ હજાર કામદારોએ ૧૭ વ્યક્તિઓ જ ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામમાં રોકાયેલા છે.

બાંધકામમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણ રાજ્યના ગુદા ગુદા જિલ્લાઓમાં બહુ તફાવતવાળું નથી. ગાંધીનગર જિલ્લામાં આ પ્રમાણ સૌથી વધુ છે, જ્યાં દર સો કામ કરનારાઓમાં ૪ વ્યક્તિઓ આમાં રોકાયેલી છે. આનું કારણ એ જણાય છે કે ગાંધીનગરના પાટનગરના બાંધકામમાં સારા એવા પ્રમાણમાં માણસો રોકાયેલા છે. ભાવનગર, અમરેલી, બનાસકાંઠા, ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાઓમાં દર દસ હજાર કામદારોમાં ૧૦૦ કામદારો બાંધકામમાં રોકાયેલા છે જ્યારે જામનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, જૂનાગઢ, કચ્છ, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, વડોદરા, ભરૂચ, વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લાઓમાં દર દસ હજાર કામ કરનારાઓમાં ૧૦૦ થી ૨૦૦ વ્યક્તિ બાંધકામમાં રોકાયેલી છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં આ પ્રમાણ ૨૨૭નું છે, જ્યારે સુરત જિલ્લામાં તે ૩૭૬ છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે અમદાવાદ જિલ્લામાં બીજા જિલ્લાની સરખામણીમાં વેપાર અને વાણિજ્યમાં હીક હીક લોકો રોકાયેલા છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં દર સો કામદારોમાં ૧૪ વ્યક્તિઓ વેપાર અને વાણિજ્યમાં રોકાયેલ

છે. ત્યાર પછીના ક્રમે રાજકોટ જિલ્લો આવે છે, જ્યાં આ પ્રમાણુ ૯ વ્યક્તિનું છે, જ્યારે ભાવનગર અને જૂનાગઢમાં તે પ્રમાણુ ૮ વ્યક્તિનું છે. જામનગર, કચ્છ અને મહેસાણા જિલ્લાઓમાં દર સો કામ કરનારાઓમાં ૭ આ વ્યવસાયમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં આ પ્રમાણુ ૬ ટકાનું છે. બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, ખેડા અને સુરત જિલ્લાઓમાં અનુક્રમે ૫-૧૫ ટકા, ૫-૫૮ ટકા, ૫-૯૮ ટકા અને ૫-૮૯ ટકા લોકો વેપાર અને વાણિજ્યમાં રોકાયેલા છે. ત્યાર પછીના ક્રમમાં ગાંધીનગર, ભરૂચ અને વલસાડ જિલ્લાઓ આવે છે, જ્યાં આ પ્રમાણુ અનુક્રમે ૪-૭૨ ટકા, ૪-૬૧ ટકા અને ૪-૧૬ ટકાનું છે. પંચમહાલ અને ડાંગ જિલ્લાઓ આ બાબતમાં સૌથી હેતે આવે છે; જ્યાં આ વ્યવસાયમાં ૨-૮૮ ટકા અને ૧-૮૭ ટકા કામ કરનારાઓ રોકાયેલા છે.

દર સો કામ કરનારાઓમાં વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાવ્યવહારમાં રોકાયેલાની ટકાવારી નીચે આપવામાં આવી છે.

૧ થી ૭	૧ થી ૨	૨ થી ૩	૩ થી ૪	૪ થી ૫	૫ થી ૬
ડાંગ	અમરેલી	સુરેન્દ્રનગર	રાજકોટ	નથી	કચ્છ
	બનાસકાંઠા	જૂનાગઢ	જામનગર		અમદાવાદ
	સાબરકાંઠા	મહેસાણા	ભાવનગર		
	પંચમહાલ	ગાંધીનગર			
	ભરૂચ	ખેડા			
		વડોદરા			
		સુરત			
		વલસાડ			

હેતે આપણે અન્ય સેવાઓ અંગેની હકીકત જોઈએ. નીચેના કોષ્ટકમાં દર સો કામદારોએ અન્ય સેવામાં રોકાયેલા કામદારોના પ્રમાણુવાર જિલ્લાઓને ગોઠવવામાં આવેલ છે.

૩ થી ૪	૪ થી ૫	૫ થી ૬	૬ થી ૭	૭ થી ૮
ડાંગ	પંચમહાલ	ભરૂચ	અમરેલી	વલસાડ
		બનાસકાંઠા	સાબરકાંઠા	સુરત
				મહેસાણા

૮ થી ૯	૯ થી ૧૦	૧૦ થી ૧૧	૧૧ થી ૧૨	૧૫
ખેડા	કચ્છ	ભાવનગર	ભાવનગર	અમદાવાદ
જૂનાગઢ		વડોદરા	રાજકોટ	
સુરેન્દ્રનગર			ગાંધીનગર	

ઔદ્યોગિક વર્ગીકરણ મુજબ કામદારોની વહેંચણી જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેના ઉપરથી રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોના ઔદ્યોગિક વિકાસ અને આર્થિક ફેરફારોનું ચિત્ર ઉપલબ્ધ થાય છે કે નહીં તે જોઈએ. આપણે જોઈ ગયા કે અમદાવાદ જિલ્લામાં ખેતી અને તેના આનુષંગિક વ્યવસાયમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણ ખીજ જિલ્લાઓની સરખામણીમાં ઓછું છે અને ત્યાં ખાસ કરીને અમદાવાદ શહેર અને આજુબાજુના શહેરી વિસ્તારના ઔદ્યોગિક વર્ગીકરણના ઢાંચામાં વિવિધતા જેવા મળે છે. વડોદરા જિલ્લામાં પણ પ્રમાણમાં ખેતીના વ્યવસાયમાં ઓછું પ્રમાણ જેવા મળે છે તેમ જ ખેડૂનો અને ખેતમજૂરોનું પ્રમાણ લગભગ સરખું છે. વડોદરા જિલ્લાનો વધતો જતો ઔદ્યોગિક વિકાસ, ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓના મોટા પ્રમાણથી જોઈ શકાશે. સુરત જિલ્લામાં પણ આ જ હકીકત જોઈ શકાશે, કારણ કે વડોદરા જિલ્લાની જેમ અહીં પણ ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામના ઉદ્યોગોમાં વધુ પ્રમાણમાં લોકો રોકાયેલા છે. કચ્છ જિલ્લામાં પશુપાલન, જંગલકામ, શિકાર અને મત્સ્યઉદ્યોગ અને તેના આનુષંગિક વ્યવસાયમાં ખીજ જિલ્લા કરતાં વધુ પ્રમાણમાં લોકો રોકાયેલા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કચ્છમાં પશુપાલનનો ઉદ્યોગ જાણીતો છે અને ઔદ્યોગિક વર્ગીકરણના આ આંકડાઓ જોતાં આ હકીકત સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે.

ભાવનગર જિલ્લો ખનિજોની ખાખતમાં સમૃદ્ધ છે અને આ જિલ્લાના ૧ ટકાથી વધુ કામદારો ખાણ અને ખનિજકામમાં રોકાયેલા છે. તેના પરથી આ હકીકત સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે. આપણે એ પણ આગળ જોઈ ગયા કે ગાંધીનગર જિલ્લામાં ખાંધકામમાં રોકાયેલા માણસોનું પ્રમાણ ખીજ જિલ્લાઓ કરતાં વધારે છે, જે પાટનગરના ખાંધકામમાં રોકાયેલ માણસોને કારણે છે. વેપાર અને વાણિજ્યની ખાખતમાં અમદાવાદ જિલ્લો ખીજ જિલ્લાઓની દૃષ્ટિએ મોખરે

રહે છે, જે આ વર્ગમાં રોકાયેલી વ્યક્તિઓના પ્રમાણથી જોઈ શકાય છે. અમદાવાદ શહેર અને આજુબાજુના શહેરી વિસ્તારોમાં વેપાર અને વાણિજ્યની સંસ્થાઓમાં રોકાયેલા મોટા સમૂહને કારણે પણ અમદાવાદ જિલ્લાનું કામ કરનારાઓનું પ્રમાણ ઊંચું છે.

તેવી જ રીતે અમદાવાદ શહેર અને તેની આજુબાજુના શહેરી વિસ્તારને કારણે અન્ય સેવાઓમાં રોકાયેલ કામદારોની ટકાવારી અમદાવાદ જિલ્લામાં બીજા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં વધુ છે.

આ અગાઉના પ્રકરણમાં આપણે અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓ વિષેની હકીકત તપાસી અને આપણે જોયું કે જે જાતિઓ વર્ષોથી સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત અવસ્થામાં જીવતી આવી છે અને વર્ષોથી જેઓનું શોષણ થઈ રહેલ છે તેઓવા સામાજિક અને આર્થિક ઉત્થાન માટે રાજ્ય-બંધારણમાં ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે. આપણે આ જાતિઓમાં અક્ષર-જ્ઞાનનું પ્રમાણ જોઈ ગયા, જે પરિવર્તનનું એક માપદંડ છે. તેવી જ રીતે અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓના ધંધાકીય ઢાંચાની સામાન્ય વસતિના વ્યવસાયિક વર્ગીકરણ સાથેની સરખામણી પણ તેઓની પ્રગતિનું એક માપદંડ ગણી શકાય.

અનુસૂચિત જનજાતિના મોટા વર્ગ ખેતી અને ખેતમજૂરીના કાર્યમાં રોકાયેલ છે અને આ પ્રમાણ સામાન્ય વસતિ અને અનુસૂચિત જાતિના આ પ્રમાણ કરતાં વિશેષ છે. અનુસૂચિત જનજાતિના કામ કરનારાના ૯૦-૬૭ ટકા લોકો ખેતી અને ખેતમજૂરીના કાર્યમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિઓમાં આ પ્રમાણ ૬૪-૯૩ ટકા છે અને સામાન્ય વસતિમાં આ પ્રમાણ ૬૫-૪૦ ટકા છે અને સામાન્ય વસતિમાં દર સોની વસતિ ૧૪ વ્યક્તિ ખેતીના વ્યવસાયમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિમાં આ પ્રમાણ ફક્ત ૬નું છે, જ્યારે અનુસૂચિત જનજાતિમાં ૨૦નું છે. તેવી જ રીતે સામાન્ય વસતિમાં દર સો વ્યક્તિએ ૭ વ્યક્તિ ખેતમજૂરીના કાર્યમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિમાં આ પ્રમાણ ૧૫નું છે. અનુસૂચિત જનજાતિમાં ૧૭ વ્યક્તિનું છે.

પશુપાલન, જંગલકામ, મતર્યઉદ્યોગ, પ્લાન્ટેશન, શિકાર, બાગબગીચા અને આનુષંગિક વ્યવસાયમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ સામાન્ય વસતિમાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ કરતાં વિશેષ છે. દર દસ હજારની વસતિએ ૬૨

વ્યક્તિ આ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિઓમાં આ પ્રમાણ ૧૫નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં આ પ્રમાણ ૩૯નું છે. ખાણ અને ખનિજકામ, ગૃહઉદ્યોગ તેમ જ ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ અને બાંધકામમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ અનુસૂચિત જાતિમાં સામાન્ય વસતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના પ્રમાણ કરતાં વધારે છે. તેવી જ રીતે વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશ્યવ્યવહારમાં પણ તેઓનું પ્રમાણ વધારે છે. અનુસૂચિત જાતિની દર દસ હજાર વ્યક્તિમાં ૨૮ વ્યક્તિ ખાણ અને ખનિજકામમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે સામાન્ય વસતિમાં આ પ્રમાણ ૧૩નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં ૯નું છે.

અનુસૂચિત જાતિઓની દર દસ હજાર વ્યક્તિમાં ૧૭૦ વ્યક્તિ ગૃહઉદ્યોગમાં રોકાયેલ છે. આ પ્રમાણ સામાન્ય વસતિમાં ૮૯નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં ૨૮નું છે. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામમાં અનુસૂચિત જનજાતિની દર દસ હજાર વ્યક્તિએ ૩૪૭ વ્યક્તિ રોકાયેલ છે, જ્યારે સામાન્ય વસતિમાં આ પ્રમાણ ૨૬૧નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં આ પ્રમાણ ૯૪ વ્યક્તિનું છે. તેવી જ રીતે બાંધકામમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ પણ અનુસૂચિત જાતિઓમાં, સામાન્ય વસતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના પ્રમાણ કરતાં વધુ છે. અનુસૂચિત જાતિઓમાં દર દસ હજારની વસતિમાં ૭૯ વ્યક્તિઓ બાંધકામમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે સામાન્ય વસતિમાં આ પ્રમાણ ૪૫નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં આ પ્રમાણ ૩૨નું છે.

અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓમાં વેપાર અને વાણિજ્યમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ લગભગ સરખું છે, જ્યારે સામાન્ય વસતિમાં આ પ્રમાણ આ જાતિઓ કરતાં વધારે છે. સામાન્ય વસતિમાં દર દસ હજારની વસતિમાં ૨૧૮ વ્યક્તિઓ વેપાર અને વાણિજ્યમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિઓમાં આ પ્રમાણ ૩૫નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં આ પ્રમાણ ૩૪નું છે; જ્યારે વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશ્યવ્યવહારમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ અનુસૂચિત જાતિઓમાં સામાન્ય વસતિના આ પ્રમાણ જેટલું જ છે. સામાન્ય વસતિમાં દર દસ હજાર વ્યક્તિએ ૯૦ વ્યક્તિ આ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલ છે, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિમાં આ પ્રમાણ ૯૧ છે અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં આ પ્રમાણ ૩૬નું છે. અનુસૂચિત જાતિઓમાં ‘અન્ય સેવાઓ’માં રોકાયેલ વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ સામાન્ય વસતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના

આ પ્રમાણુ કરતાં વધુ છે. અનુસૂચિત જાતિઓમાં દર દસ હજારની વસતિએ ૩૯૧ વ્યક્તિઓ આ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા છે, જ્યારે સામાન્ય વસતિમાં આ પ્રમાણુ ૨૭૪નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં આ પ્રમાણુ ૧૦૪નું છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જોઈ શકાશે કે અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ પણ સામાન્ય વસતિની સાથેસાથ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં આગળ વધી રહી છે અને જે વ્યવસાયો સામાજિક રીતરિવાજોને હર્ષ ને આ જાતિઓને માટે બંધ હતા તે તેઓને માટે ખુલ્લા થતાં તેમાં પણ તેઓ પ્રવેશી રહ્યા છે, જે પ્રગતિની નિશાની છે. ખીજ એ પણ સારી નિશાની છે કે સામાન્ય વસતિ કરતાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓમાં 'કામ નહીં' કરનારાઓ'નું પ્રમાણુ ઓછું છે. સામાન્ય વસતિમાં દર સો વ્યક્તિએ ૬૯ કામ નહીં કરનારાઓ છે, જ્યારે અનુસૂચિત જાતિઓમાં આ પ્રમાણુ ૬૭નું છે અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં આ પ્રમાણુ ૬૦નું છે. આ દર્શાવે છે કે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલાઓનું પ્રમાણુ આ જાતિઓમાં સામાન્ય વસતિ કરતાં વધારે છે.

પ્રકરણ ૬ ઉપસંહાર

વસતિની રૂપરેખા આપણે જોઈ ગયા. દરેક પ્રકરણમાં વિગતવાર હકીકત જોઈ ગયા. તે હકીકતનું આપણે સળંગ ચિત્ર જોઈએ.

ભારતના ૨૧ ગણરાજ્યોમાંનું ગુજરાત એક ગણરાજ્ય છે અને સમગ્ર ભારતના ૩૨,૮૦,૪૮૩ ચોરસ કિલોમીટર ક્ષેત્રફળ પૈકી ૧,૯૫,૯૮૪ ચોરસ કિલોમીટર ક્ષેત્રફળ ગુજરાતનું છે, જ્યારે ભારતની કુલ વસતિ ૫૪,૭૯,૪૯,૮૦૯ પૈકી ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ ગુજરાતમાં વસે છે; એટલે કે ભારતના દર સો ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તારમાં લગભગ ૬ ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તાર ગુજરાતમાં છે, જ્યારે ભારતની દર સો વ્યક્તિમાં ૫ ગુજરાતમાં વસે છે.

ગુજરાતમાં ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ની વસતિ રાજ્યના ૧૯ જિલ્લાઓ, ૧૮૪ તાલુકાઓ, ૧૮,૬૯૭ ગામડાંઓ અને ૨૧૬ શહેરોમાં વહેંચાયેલી છે. કુલ વસતિનાં ૧,૩૮,૦૨,૪૯૪ પુરુષો છે, જ્યારે ૧,૨૮,૯૪,૯૮૧ સ્ત્રીઓ છે; એટલે કે દર સો વ્યક્તિમાં ૫૨ પુરુષો છે અને ૪૮ સ્ત્રીઓ છે. જો ગુજરાતની સમગ્ર વસતિને તેના સમગ્ર વિસ્તારમાં સપ્રમાણ વહેંચવામાં આવે તો દર ચોરસ કિલોમીટર દીઠ ૧૩૬ વસતિની ગીચતા આવે છે અને દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૩૪ છે.

ગુજરાતની વસતિ કુલ ૪૬,૮૪,૪૫૬ કુટુંબોમાં વસે છે, જે પૈકી ૪૬,૧૦,૬૮૭ રહેણાંકનાં ઘરોમાં રહે છે, જ્યારે ૫૮,૦૮૭ ધરખાર વગરનાં કુટુંબો છે તેમ જ ૧૪,૭૯૨ કુટુંબો સંસ્થાકીય કુટુંબો છે. વ્યક્તિની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ૨,૬૨,૮૧,૫૨૬ વ્યક્તિઓ રહેણાંકવાળાં કુટુંબોમાં રહે છે, જ્યારે ૨,૫૧,૧૭૦ વ્યક્તિઓ ધરખાર વગરનાં કુટુંબોમાં રહે છે અને ૧,૬૪,૭૭૯ વ્યક્તિઓ સંસ્થાકીય કુટુંબોમાં રહે છે.

હેલ્થ દાયકામાં ગુજરાતની વસતિમાં ૨૯-૩૯ ટકાનો વધારો નોંધાયેલ છે. આપણી વસતિ ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ના દાયકામાં ૭-૭૯ ટકા વધેલી, જ્યારે ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ના દાયકામાં વસતિ-વધારો ૩-૭૯ ટકા નોંધાયેલ, જ્યારે ત્યારપછીના ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૧ના દાયકામાં ૧૨-૯૨ ટકા વધારો નોંધાયેલ. સને ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૧માં આ વધારો ૧૯-૨૫ ટકા થયેલો. જ્યારે ૧૯૪૧ થી ૧૯૫૧માં

૧૮-૬૯ ટકા અને ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧માં ૨૬-૮૮ ટકા નોંધાયેલ છે. જે દરે ગુજરાતની વસતિ વધે છે તે રીતે જોતાં ૧૯૮૧માં ગુજરાતની વસતિ ૩,૩૧,૯૫,૦૦૦ની થવાનો અંદાજ છે.

૨ જાન્યુઆરીની કુલ વસતિના ૭૪,૯૬,૫૦૦ લોકો ૨૧૬ શહેરોમાં વસે છે, જ્યારે ૧,૯૨,૦૦૯૭૫ વ્યક્તિઓ ગામડાંઓમાં વસે છે; એટલે કે દર સો વ્યક્તિએ ૨૮ વ્યક્તિઓ શહેરોમાં વસે છે અને ૭૨ વ્યક્તિઓ ગામડાંમાં વસે છે.

ગ્રામ્ય વસતિનાં ૩૨,૧૪,૬૩૪ ધરો છે, જ્યારે શહેરી વસતિનાં ૧૩,૪૨,૩૪૦ ધરો છે; એટલે કે દર સો રહેણાંકનાં ધરોમાં ૭૧ ધરો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અને ૨૯ ધરો શહેરી વિસ્તારમાં છે. ગુજરાતમાં ગામ દીઠ સરેરાશ વસતિ ૧,૦૫૧ લોકોની છે, જ્યારે શહેર દીઠ સરેરાશ વસતિ ૩૪,૭૦૬ની છે. જો કે નાનામાં નાના ગામ કે મોટામાં મોટા ગામ વચ્ચેનો તફાવત બહોળો મોટો છે. નાનામાં નાનું ગામડું એક જ વ્યક્તિની વસતિવાળું છે, જ્યારે મોટામાં મોટું ગામડું ૨૦,૨૧૧ની વસતિવાળું છે; એટલે કે ગુજરાતનું મોટામાં મોટું ગામડું ગુજરાતના નાનામાં નાના શહેર કરતાં બહુ જ મોટું છે. જામનગર જિલ્લાનું એટ નાનામાં નાનું શહેર છે, જેની વસતિ ૩,૬૭૧ છે, જ્યારે સૌથી મોટું શહેર અમદાવાદ છે, જેની વસતિ ૧૫૯૧,૮૨૨ છે.

જો કે ગુજરાતનાં મોટાં ગામડાંઓ ૨૦૦થી વધુ ધરોવાળાં છે. ૭,૯૦૪ ગામડાંઓમાં ૧૦૦થી ઓછાં ધરો છે, જ્યારે ૫,૩૦૦ ગામોમાં ૧૦૦ થી ૧૯૯ ધરો છે અને ૩,૪૧૧ ગામોમાં ૨૦૦ થી ૩૯૯ ધરો છે. આથી વધારે ધરો ધરાવતાં ગામોની સંખ્યા ઓછી છે. ૪૦૦ થી ૪૯૯ ધરોવાળાં ૫૭૮ ગામો છે, જ્યારે ૫૦૦ થી ૯૯૯ ધરોવાળાં ૮૯૮ ગામો છે અને ૧,૦૦૦ થી ૧,૯૯૯ ધરોવાળાં ૧૬૫ ગામો છે, જ્યારે ૨,૦૦૦ થી ૪,૯૯૯ ધરોવાળાં ૧૦ ગામો છે. ૫,૦૦૦થી વધુ ધરોવાળું એક પણ ગામડું નથી.

શહેરી વિસ્તારોમાં ૧ લાખથી વધુ વસતિવાળાં ૭ શહેરો છે, જ્યારે ૫૦,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯ની વસતિવાળાં ૧૮ શહેરો છે. ૨૦,૦૦૦ કે તેથી વધુ અને ૫૦,૦૦૦ થી ઓછી વસતિ ધરાવતાં ૪૨ શહેરો છે અને ૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯ની વસતિ ધરાવતાં ૭૩ શહેરો છે અને ૫,૦૦૦ થી ૯,૯૯૯ની વસતિવાળાં ૭૧ શહેરો છે અને ૫,૦૦૦ થી ઓછી વસતિવાળાં કુલ ૫ શહેરો છે.

આપણે જોઈએ કે ગુજરાતની વસતિ ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ છે જેમાં ૧,૩૮,૦૨,૪૬૪ પુરુષો છે અને ૧,૨૮,૯૪,૮૮૧ સ્ત્રીઓ છે, એટલે ૧ હજાર પુરુષોએ ૯૩૪ સ્ત્રીઓ

છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં હજાર પુરુષોએ ૯૫૧ સ્ત્રીઓ છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં હજાર પુરુષોએ ૮૯૩ સ્ત્રીઓ છે; એટલે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં શહેરી વિસ્તાર કરતાં જાતિ પ્રમાણનો દર સારો છે.

આપણી વસતિની વય અંગેની હકીકત જોતાં જણાશે કે ૦-૧૪ વર્ષની વય ધરાવતી નાની ઉંમરની વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ દર સેા વ્યક્તિએ ૪૩નું છે, જ્યારે ૧૫ થી ૩૯ની વય ધરાવતા લોકોનું પ્રમાણ ૩૭ છે અને ૪૦ થી ૫૯ની વયવાળા લોકોનું પ્રમાણ ૧૫ છે અને ૬૦થી વધુ વય ધરાવતી વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ દર સેા વ્યક્તિએ ૫નું છે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ અલગ જોતાં જણાશે કે ગ્રામ્ય વસતિમાં ૦-૧૪ વર્ષની વય ધરાવતી નાની ઉંમરવાળી વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ દર સેાએ ૪૫નું છે, જ્યારે ૧૫ થી ૩૯ના વય-જૂથમાં આ પ્રમાણ ૩૫નું છે અને ૪૦ થી ૫૯માં આ પ્રમાણ ૧૫નું છે અને ૬૦થી વધુ વય ધરાવતી વ્યક્તિઓનું આ પ્રમાણ ૫ છે, જ્યારે શહેરી વસતિમાં ૧૪ વર્ષથી નાંચેની વયવાળાઓનું પ્રમાણ ૪૦ ટકા છે, જ્યારે ૧૫ થી ૩૯ના વય-જૂથમાં આ પ્રમાણ ૪૧નું છે અને ૪૦ થી ૫૯માં આ પ્રમાણ ૧૫ નું છે અને ૬૦ અને તેથી ઉંમરની વયવાળા ૫ ટકા છે.

ગુજરાતની વસતિમાં ૯૫,૫૫,૨૮૯ લોકો સખી અને વાંચી શકે છે; એટલે કે દર સેા વ્યક્તિએ ૩૬ વ્યક્તિ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, ૧૯૬૧ થી ૧૯૭૧ના દાયકામાં અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી ૫૦૩૪ ટકા વધી છે. સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરી મુજબ દર સેા પુરુષોમાં ૪૬ પુરુષો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે દર સેા સ્ત્રીઓમાં ૨૫ સ્ત્રીઓ ભણેલી છે. અક્ષરજ્ઞાનની આખતમાં આપણું રાજ્ય દેશમાં ચોથે સ્થાને આવે છે. ભારતમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૯-૪૬ ટકા છે, જ્યારે ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૩૫-૭૯ ટકા છે, જે ઠીક ઠીક વધુ છે અને કેરાલા, તામિલનાડુ અને મદ્યારાષ્ટ્ર પછી ચોથા સ્થાને આવે છે. ગ્રામ્ય વસતિ કરતાં શહેરી વસતિમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વધુ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૨૮ ટકા છે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં આ પ્રમાણ ૫૫ ટકા છે.

છેલ્લી વસતિગણતરી મુજબ ૧૭૨ માતૃભાષાએ નોંધવામાં આવેલી છે, જે પૈકી ગુજરાતી, ઉર્દૂ, કચ્છી, હિન્દી, મરાઠી, સિંધી, કોંકણી-કોંકણી-કુકણી, ચોધરી, ગામટી-ગામીત અને ભીલી-ભીલોડી મુખ્ય છે. રાજ્યની કુલ વસતિના ૯૮-૦૩ ટકા લોકો આ દસ માતૃભાષાઓ બાલે છે; જ્યારે બાકીની ૧૬૨ માતૃભાષાઓ બોલનારાઓની ટકાવારી ૧-૯૭ ટકા છે. આ દસ માતૃભાષાઓ બોલનારની વસતિ અને તેની ટકાવારી સામે આપવામાં આવી છે.

માતૃભાષાનું નામ	મોલનારનાં સંખ્યા	કુલ વસતિના ટકા
ગુજરાતી	૨,૩૮,૬૬,૯૫૫	૮૯.૩૬
ઉર્દૂ	૫,૭૯,૨૨૪	૨.૧૭
કન્નડી	૪,૦૫,૫૬૯	૧.૫૨
હિન્દી	૩,૩૭,૫૦૧	૧.૦૨
મરાઠી	૨,૫૮,૦૬૯	૦.૯૭
સિંધી	૨,૦૧,૮૯૪	૦.૭૬
કોંકણી-કોંકણી-કુકણા	૧,૪૨,૯૪૨	૦.૫૩
ચોધરી	૧,૩૮,૯૭૮	૦.૫૨
ગામટી-ગામીત	૧,૩૬,૨૦૯	૦.૫૧
ભીલી-ભીલોડી	૧,૧૩,૯૬૭	૦.૪૩
અન્ય	૫,૨૬,૧૬૭	૧.૯૭

તેની જ રીતે સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરીમાં ૯૩ ધર્મો નોંધવામાં આવેલ છે અને મોટા ભાગના ધર્મો યુખ્ય ધર્મના સપ્રદાયો છે. આપણી વસતિનો મોટો ભાગ હિંદુ ધર્મ પાળે છે, જ્યારે ત્યારબાદ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારની સંખ્યા આવે છે. ત્યારબાદ ક્રમાનુસાર જૈન, ખ્રિસ્તી, શીખ અને બૌદ્ધ ધર્મ આવે છે. ગુજરાતમાં આ દરેક ધર્મ અને તે પાળનારાનાં સંખ્યા અને કુલ વસતી સાથે તેની ટકાવારી નીચે આપેલી છે.

ધર્મ	પાળનારની સંખ્યા	કુલ વસતિના ટકા
હિંદુ	૨,૩૮,૩૫,૪૭૧	૮૯.૨૮
ખ્રિસ્તી	૨૨,૪૯,૦૫૫	૮.૪૨
જૈન	૪,૫૧,૫૭૮	૧.૬૯
ખ્રિસ્તી	૧,૦૯,૩૫૧	૦.૪૧
શીખ	૧૮,૨૩૩	૦.૦૭
બૌદ્ધ	૫,૪૬૯	૦.૦૨
બીજા ધર્મો	૧૮,૭૮૧	૦.૦૭
ધર્મ દર્શાવેલ નથી તેવા	૯,૫૪૭	૦.૦૪

ગુજરાતની કુલ વસતિ ૨,૬૬,૯૭,૪૭૫ પૈકી ૮૩,૯૫,૫૪૬ કામ કરનારાઓ છે, એટલે કે દર સો વ્યક્તિએ ૩૧ કામ કરનારા છે; જ્યારે ૬૯ કામ નહીં કરનારાઓ છે. દર દસ હજાર કામ કરનારાઓ પૈકી ૪,૩૧૨ ખેડૂન છે; જ્યારે ૨,૨૪૮ ખેતમજૂરો છે. પશુપાલન, જંગલકામ, મત્સ્યઉદ્યોગ, શિકાર, પ્લાન્ટેશન, બાગબગીચા અને આનુષંગિક વ્યવસાયમાં રોકાયેલાઓની સંખ્યા ૧૯૮ છે; જ્યારે ખાણ અને ખનિજકામમાં ૪૧, ગૃહઉદ્યોગમાં ૨૮૨, ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના

ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામમાં ૯૨૫, બાંધકામમાં ૧૪૩, વેપાર અને વાણિજ્યમાં ૬૯૪, વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાન્યવહારમાં ૨૮૬ અને અન્ય સેવાઓમાં રોકાયેલાનું પ્રમાણ ૮૭૧નું છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં આ પ્રમાણમાં થોડો તફાવત રહે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેની કુલ વસતિના ૩૨.૯૬ ટકા સક્રિય છે, જ્યારે શહેરી વસતિના ૨૭.૫૭ ટકા લોકો સક્રિય છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં દર દસ હજાર કામ કરનારાઓની ઔદ્યોગિક વર્ગ મુજબ વહેંચણી નીચે આપેલ છે; તે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં આ બાબતનો તફાવત ૨૫૪ દર્શાવે છે.

ઔદ્યોગિક વર્ગ	દર ૧૦,૦૦૦ કામ કરનારાઓ દીઠ વહેંચણી	
	ગ્રામ્ય	શહેરી
૧. ખેતી	૫,૫૪૩	૫૪૧
૨. ખેતમજૂર	૨,૮૩૪	૪૫૫
૩. પશુપાલન, જંગલકામ, મત્સ્યઉદ્યોગ શિકાર, પ્લાન્ટેશન વગેરે	૨૧૫	૧૪૬
૪. ખાણ અને ખનિજકામ	૩૫	૬૦
૫અ. ગૃહઉદ્યોગ	૨૭૬	૩૦૧
૫બ. ગૃહઉદ્યોગ સિવાયના ઉત્પાદન, પ્રક્રિયા, સર્વિસિંગ અને સમારકામ	૨૬૫	૨૯૪૪
૬. બાંધકામ	૬૧	૩૯૫
૭. વેપાર અને વાણિજ્ય	૨૭૧	૧,૯૯૦
૮. વાહનવ્યવહાર, સંગ્રહ અને સંદેશાન્યવહાર	૧૦૫	૮૩૮
૯. અન્ય સેવાઓ	૩૯૫	૨,૩૩૦

સને ૧૯૭૧ની વસતિગણતરીના આકાંડા ઉપરથી આપણે તૈયાર કરેલું આ આલેખન જાણે કે ગુજરાત ભારતની નાની કૃતિ હોય તેવું દર્શાવે છે. ભારતની જેમ ગુજરાતમાં પણ વિવિધ ધર્મો, ધણી ભાષાઓ અને જીવનની વિવિધતાનું સહઅસ્તિત્વ જોવા મળે છે, જે આ ભૂમિને સમૃદ્ધ કરે છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તાર મુજબ વસતિની વહેંચણી, અક્ષગ્જ્ઞાનનું પ્રમાણ વય જૂથ સ્ત્રી-પુરુષોનું પ્રમાણ, શૃદ્ધિદર તેમ જ વિવિધ વ્યવસાયોમાં વહેંચણીની બાબતમાં ભારત સાથે ગુજરાત ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. કોઈ બાબતમાં અન્ય રાજ્યો કરતાં આપણે થોડા આગળ હોઈશું તો કોઈ અન્ય રાજ્યની સરખામણીમાં થોડા પાછળ, પણ એકંદરે ભારતનાં અન્ય રાજ્યોની સાથે કદમ મિલાવી રહ્યા હોઈએ તેવું અમુક આલેખન ઉપરથી જણાશે.